

0262
338
2-42

G.M. Zaxirova

TARMOQLAR IQTISODIYOTI

Xizmatlar iqtisodiyoti

020.2
338
2-42

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI
IQTISODIYOT FAKULTETI

G.M. ZAXIROVA

Tarmoqlar iqtisodiyoti (Xizmatlar iqtisodiyoti)

60310100- Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yicha) ta'lim yo'nalishi
uchun

O'qiy qo'llanma

Toshkent -2024

2024-0011/80

O'ZMU
IQTISODIYOT
FAKULTETI
ARM

emas. fikrimizcha, xizmatlar, birinchidan, juda xilma-xilligi, ikkinchidan, ko'pchida xizmatiy tovarlarini ishlab chiqarish va harakati bilan o'zviy bog'liqligi, uchinchidan, ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatning barcha sohalariga kiritib bo'lganligi, ya'ni kichik yoki yirik darajada iqtisodiyotning deyarli barcha tarmoqlarida mavjudligi sababidir.

Taktilash jissii, xizmat ko'rsatish sohasining yuqori nazariyasi hali shakllanmagan, ammo u ko'plab yo'nalishlarda faol rivojida yuratilmoqda. "Xizmatlar iqtisodiyoti" tushunchasining muhim jihatlariга oddi ko'plab masalalar, shu jumladan mahalliy masalalar hali hal qilinmaganligi, yuqorida aytilganidek, ushbu ko'rsatqichning aniq ta'rif yo'qligi shuningdek, ko'plab boshqa xizmatlarning mavjudligi, ammo ular ham tushunchani to'ldirgich, yuritib bormaganligini ko'rishimiz mumkin. Bu, masalan, mahalliy turizm va shu turdagi nashriyotga bog'liq tarqalgan: "Ijtimoiy-sotsial", "Ijtimoiy-madaniy soha", "Ma'naviy ehtiyoj chiqarish", "Ho'jalik chiqarish sohasi", "Xizmat ko'rsatish sohasi" va boshqa atamalar qo'shilaqilgan.

Ko'chur etalimiz ayni bir soha xizmatlarini muvohiqatida xizmat ko'rsatish xizmat faoliyatidir. Buni aytishga ashtirish bilan "Xizmatlar iqtisodiyoti" tushunchasi u yoki bu darajada xizmat ko'rsatish sharti mumkin bo'lgan barcha faoliyat turarining umumiyatini bog'liq ma'noda ifodalash sifatida tobora aniqroq qo'llanila boshlandi. Xizmat ko'rsatish sohasining davlat iqtisodiyotining yirik va muhim sektoriga aylinishi barcha mamlakatlar milliy iqtisodiyotining rivojlanishi darajasi va taqabulkorlikligini belgilaydi. Iqtisodiyotning ushbu sektori rivojlanishining ko'lam va dinamikasi, uning iqtisodiyot va jamiyatning ijtimoiy hayotidagi yataqchi roli o'liy o'lgun yurtlari va kash-hunar kulliyatining xizmat ko'rsatish faoliyati sohasida munasavvohlar tayyorlashga bo'lgan e'tiqidining oshishiga e'lon keladi.

1-bub. XIZMAT KO'RSATISH SOHALARINING IQTISODIY ASOSLARI, XIZMATLARNING TABIATI VA MOHIYATI, XIZMATLARNING IQTISODIY AJAHMIYATI

1.1. Xizmat ko'rsatish sohasi tushunchasi

Har kuni oydan oshib, biz ijtimoiy muhit bilan aloqa qilishni boshlaymiz. Iste'mol qilamiz, ishlab chiqaramiz va albatta, har qanday xizmatlardan foydalanib har birimiz har kuni xizmat ko'rsatish ta'sirida bo'lamiz. Biz uyali aloqa, internet, savdo-tarqatgichlar markalar, umumovqatlanish, go'zalik salonlari, konsalting, ilmiy va o'qov markalarini xizmatlardan, turli transport vositalaridan foydalanamiz. Bu harcha xizmat turlari xizmatlar sohasi tushunchasini tashkil etadi.

Xizmatlar sohasi — korxonalar, tashkilotlar tomonidan ijtimoiy shaxslar tomonidan ko'rsatiladigan turli xizmat, ta'limni ta'minlash ishlab chiqarishni o'z ichiga olgan iqtisodiy sohadir. Boshqarish aytganda, xizmatlar sohasi tijorat, ixtiyoriy va majburiy xizmatlar ko'rsatishga ixtisoslashgan ma'muriyat iqtisodiyotining tashkili hisoblanadi. Xizmatlar sohasi ma'muriyat tashkilotlarining iqtisodiyotida payda bo'lib, jamiyatning davlat tashkilotlari ma'muriy apparati, talimlar, rahbonylar tomonidan ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish, mulk huquqlarini himoya qilish bo'yicha xizmatlar tashkilotlari o'z ichiga olgan.

Bizdan xizmatni muddiy jihatdan o't qila olmaymiz. Dirug, hisobing dunyodagi xizmat tushunchasi keng ta'riflarga ega. Ulardan biri xizmat — bu maqsadga muvofiq faoliyat bo'lib, natijasi bozorda talab va taklifning ob'ekti bo'lishi mumkin bo'lgan shaxsning muayyan dastlabki qandira o'ladigan foydali ta'siriga ega.

Xizmatlar tushunchasi keng ko'lamda ta'riflarga ega. Ummidan olganda, xizmat bo'lmish shakilda maddiy shakilda bo'lmagan ma'muriyat faoliyat turlari shaxslar tomonidan ko'rsatiladi. Xizmat ko'rsatish sohasi har qanday tijorat va notijorat xizmatlardan o'z ichiga olgan iqtisodiyotning bir qismi bo'lib, korxonalar, tashkilotlar va jismoniy shaxslar tomonidan ko'rsatiladigan turli xizmatlarni ta'limlashni o'z ichiga olgan umumlashtirishni ta'limlashni ta'limlash.

Iqtisodiyotda xizmat ko'rsatishdan tashqari bo'lgan sahalar hular: ishlab chiqarish, savdo va qishloq xo'jaligi hisoblanadi.

Xizmatlarning shaxsiy-ijtimoiy yo'nalishi ularning xilma-xilligi va individuallik tendentsiyasini aks ettiradi. Iste'molchi tomonidan qabul

qilinadigan xizmatlarning sifatidagi ular haqida va ularning reallaşma imidjida va to'plangan iste'mol tajribasida oldindan mavjud bo'lgan taʼyirdan iborat. Xizmatlarning sifati parametrlari iste'molchi madaniyati darajasiga va o'rnatilgan qiyosat yo'nalishi taʼsiriga bog'liq. Iste'molchiga xizmat ko'rsatishning qoniqish darajasi natijada moddiy zararlarni (texnika va texnologiyani) sifatida habeshlash, balki xizmat ko'rsatish jarayonining o'zi shu jumladan xizmat ko'rsatish xodimlarining ko'rinishi va xatirlanishidan, ularning ishlashga bo'lgan munosabati bilan ham taʼsir ko'rsatadi.

Xizmatni ishlab chiqarish va iste'mol qilishda shaxsning sub'ektiv va tanqisli omil sifatida ishlab chiqarishning doimiy sifatining ishonchli sifatini taʼminlashda. Xizmatning sifat ko'rsatkichlari ko'rsatkichlarida o'zgarishi mumkin. Baxti hollarda, masalan, video, audio yozish tizimida foydalanish, sub'ektiv omil taʼsirini kamaytirish uchun tanqisli vositalar foydalanishiga mumkin. Biroq, bu ko'pincha yozilgan asar mahsulotining sifati darajasini yo'qotishga olib keladi.

Ilmiy va texnologik taraqqiyot natijasi omil turlari va xizmatlar turlarida, balki ularning asosiy mazmunini aks etadi darajada o'zgarishadi. Moddiy-hugumli xizmatlarning mavjudligi yoki bunday ob'ektlar yordamida amalga oshiriladigan ko'plab xizmatlar mavjud. Bundan tashqari, xizmatlar moddiy shaklga ega bo'lib, mustaqil ravishda mavjud bo'lishi ham mumkin. Kuzal uchun xizmatlar dasturiy mahsulot, videokassetalar, filmlar, haykallar, havo rasmlari va boshqalarda amalga oshirilishi mumkin, ammo bu hollarda moddiy resurslar (kinosayohat sifat, xizmat, bosh) odatda yetakchi rol o'ynaydi. Xizmatning tayyorlanishi, asosan, yaratilgan ma'lumotlarning sifati, tuzilishi va ularning mazmuni bilan bog'liqdir.

Ilmiy va texnologik taraqqiyot jarayonida tanqisli (mavjud) xizmatlarga ega xizmatlar paydo bo'ladi. Masalan, xizmat xizmatlari asosan moddiy xizmatlardan quyidagi xizmatlardan iborat: xizmatlar mahsulotining mahsulot ummumi asosiy vositalarida taʼminlash va taʼminlashi mumkin bo'lgan taʼminlash mahsulotlari sifatida taʼminlash bo'lgan xizmat ko'rsatish jarayonida iste'molchi va ishlab chiqaruvchining (xizmat ko'rsatuvchi kompaniya) xizmatlarni talab qilishadi.

1.2. Xizmat ko'rsatish sohasining ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari

Xizmat ko'rsatish sohasi bo'lgan xizmatni individuallashtirish uchun xizmat bo'lgan iqtisodiyotning jadal darajasini va rivojlanayotgan sohasi. Jazmami

oganda, xizmat ko'rsatish sohasi tushunchasi umumlashtirilgan tafa'ful, korxonalar, tashkilotlar, shuningdek jismoniy shaxshu tannanidan ko'rsatiladigan turli xil qizimiy va maishiy xizmatlarning taqsim ishlab chiqarilishidir.

Xizmat ko'rsatish industriyasi, ishlab chiqarish va maishlab o'zlashtirish tarmoqlarining kesishmasida fauliyat yuritib, ismiyatning iitimoiy-iqtisodiy fauliyatining uchunchi sektori vazifasini bajaradi. Ushbu sohada hand bo'lganlarning ulushi mamlakatning rivojlanish darajasining o'liga soa ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiy rivojlanmagan mamlakatlarning savojig'ida ishchi kuchning 3/4 qismi oshloq xo'jaligida ishlaydi, qalgan qismi savosat ishlab chiqarishi va xizmat ko'rsatish o'rtasida taaminan teng taqsimlanadi. Savosat rivojlangan mamlakatlarda shulning faqat kichik bir qismi oshloq xo'jaligi ishlab o'zlashtirishi bilan shug'ullanadi va 50% dan ortig'i uchunchi sektorda hand. In. Shu bilan birga, rivojlangan mamlakatlarning yalpi ishki mahsulotida (Yalpi) xizmatlarning ulushi 70 foizga yozinlashadi va o'zishda davom etmoqda. Yaqin vaqtgacha xizmat ko'rsatish sohasi maishlab o'zlashtirish sektori tarkibiga kiradi, uning tarkibidan yuk tashish, oshoq, umumiy aviatlashish, turizm va mehmonxona biznesi chiqarilishlangan edi.

Sanoatlashishdan oldingi davrda osha ham ishlab chiqarish, ham odam ko'paytiriladigan iste'molchi sohada shakillangan. Sanoat rivojlanishining oshlanishi jarayonida qizimiy ishlab chiqarish ulufan tobora uzayibishi, faqat iste'mol bo'lagi bo'lib qoladi, ya'ni oshoq iste'mol jarayonida inson ishlab chiqarish va ko'paytirish funktsiyasini amalga oshiradi. Mustaqil fauliyat ko'rsatayotgan iitimoiy ishlab chiqarish, avvalambor, moddiy ishlab chiqarish, osha va har bir inson hayotiga uziiq-ovqat mahsulotlari, gashil sanoat, maishiy texnika va mahsulotlar shaklida kirib keladi.

Etnoharika, inson maishiy muammolarini o'z hal qilishda oshiligi muhim bo'ladir. Shunday qilib, xizmat ko'rsatish sohasi-bu shaxshning o'z ishlab chiqarishga bo'lgan ehtiyoji toshilgan shaxshdan ajratilgan qizimiy ishlab chiqarish va shaxshning o'z tannanidan uning shaxsiy talablari va ehtiyojlar o'rtasidagi bog'liqlikdir.

Xizmat ko'rsatish sohasi ko'pincha postindustrial iqtisodiyotga bog'liq deyiladi, chunki shu sohada xizmatlar nihoyat tovar shaklida o'z tasdiqini topdi. An'aniy qizimiyda rivojlangan xizmatlar almashunavi maqsudligi tonida xizmatlarning tovar shakli yo'q edi. Ushbu qizimiydarning vashilari xizmatlarni almashunishlari mumkin bo'lgan, masalan, oshning davolanishi

turlari:

- xizmat ko'rsatish sohasi turli xil xizmatlarni ishlab chiqarishning barcha turlarini ko'rsadi.

Aholiga xizmat ko'rsatishga qaratilgan xizmat ko'rsatish sohasini moddiy ishlab chiqarishga (elektr energiya, yuk tashish va boshqalar) xizmat ko'rsatadigan xizmatlar sohasidan ajratish kerak. Aholiga xizmat ko'rsatishga qaratilgan zamonaviy xizmat ko'rsatish sohasida quyidagi tarmoqlar ajralib turadi:

- uy-joy kommunal xo'jaligi;
- meishiy xizmatlar;
- jismoniy tarbiya va ijtimoiy ta'limot;
- mehnat va san'at;
- yo'l-ovchi tashish;
- aholiga xizmat ko'rsatish aloqasi, chakana savdo;
- umumiy ovqatlanish va holatso.

Yuqoridagi aholiga xizmat ko'rsatish tashkilotidan ko'rinib turibdiki, meishiy xizmatlar uning tarkibiga kiritilgan. O'z navbatida, unda xizmatlarning bir qanchi ajraligan, ishlab chiqarish (meishiy texnika, transport vositalarini ta'mirlash va tiklash, kiyim-kochak, poyabzal, mebel ishlab chiqarish va ta'mirlash, ximiyoviy tozalash, uy-joylarni ta'mirlash, qurish va boshqalar) va mo'ljilab chiqarish (tartarlashdan, moddiy va meishiy maqsadlarda mo'ljilagan ijara kvartiralar o'zaro ustida ishlab, kompyuter xizmatlari va boshqalar).

1.3. Xizmatlar sohasining o'ziga xos xususiyatlari

Turli xil xizmatlarda nemoddiy va moddiy elementlarning nisbati bir xil emas, bu an'anaviy (odatiy) va non-an'anaviy (atipik) xizmatlarni farqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, turli xil xizmatlarda moddiy va nemoddiy elementlarning xizmat xilini ta'riflash kunda ta'riflash xizmatlar bilan moddiy mahsulotlarning kombinatsiyasi (masalan, sozlash, ta'mirlash, Internetga ulanish va h.k.); oziq-ovqat xizmatlari (masalan, restoranda oziq-ovqat narxi SMS bo'lishi mumkin, qolganlari oziq-ovqat sotib olish, ovqat tayyorlash, mijozga xizmat ko'rsatish, oziq-ovqatni adolliq ijaraga berish, xonaning tohki qismini, uning bezaklari, ustun oziq-ovqat, san'atkorlar xizmatlari va h.k.); hammomlarga, dargahlariga, muhijonlarga, bolalarga va boshqalarga

xizmat qiladi. Intellektual mulkni himoya qilish — xizmat faoliyatining zamonaviy rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Xizmat ko'rsatish sohasidagi mulkchilik munosabatlari xizmatning texnik xususiyatini emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarini tavsiflaydi.

1.4. Xizmatlar sohasi bo'yicha yondashuvlar

Xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanadigan va bevosita mijozlarga xizmat ko'rsatuvchi xodimlar xizmatchilar deb ataladi. Qadim zamonlarda davlat xizmatlarini ko'rsatish rivojlanmagan davrda tovar ayiroboshlari va savdo asosan qishloq xo'jaligi yoki hunarmandchilik ishlarining tayyor mahsulat sifatida amalga oshirilgan.

Zamonaviy mahalliy va xorijiy iqtisodiy adabiyatlarda xizmatlarni aniqlashning imkoniyati yuzlabshartli mavjud. Birinchi yondashuvni sohasida atash mumkin, nega chunki qiz xizmat ko'rsatish sohasi tegishli mutaxassislik shaharini o'z ichiga oladi.

Ikkinchi yondashuvga ko'ra, xizmat ko'rsatuvchi muqobil usul bilan shakllantiriladi, ya'ni mulkchilikda xos bo'lgan narsalarga qarama qarshi xususiyatlar va belgilar umumlashtiriladi. Ushbu yondashuv oddiy, ammo u xalqiylik natijalar beradi, chunki turli xil belgilarining ko'plah kombinatsiyalari yuzaga kelishi mumkin.

XX asrning 80-yillariga kelib uchinchi yondashuv keng tarqalib, unga ko'ra xizmatlarni eng umumiy xususiyatlarining aralashmasiga asoslangan va o'ziga xos xususiyatlarini o'z ichiga olinadigan eng aniq xususiyatlar muayyan xizmat turlari deb atalgan. Qadim ijtimoiy va texnologik taraqqiyotdan kelib chiqqan ko'plah xizmatlar atalish xususiyatlariga ega bo'lganda, ushbu yondashuv hozirgi vaqtda o'z ahamiatini saqlab qolmoqda.

Ikkinchi va uchinchi yondashuvlar ushbu va amaliyotda eng ko'p qo'llaniladi, bu ularni diqqat bilan ko'rib chiqish zarurligini bildiradi.

Xizmatning tashvishni tushunish uchun usul moddiy boylik (tovar) bilan atastiy, adatda texnik-tashkiliy va iqtisodiy xususiyatlar qo'llanilish katta ahamiyatga ega.

Foydali tashvishning samoviyatligi va xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqaruvchining ish joyidan ajralmasligi iste'molchi talabini yanakko'rsatadi, shuning uchundan iste'molchi xizmatning foydali tashvishning iste'mol xususiyatlarini bilmoqda. Bunday usul adabiy xizmatlarning iste'molchisi ularni boshqa iste'molchilarning fikri asosida, shuningdek,

relatama imtiji, moddiy atibotlar, o'zaro beqisq, maklet va boshqalar yordamida o'lyovsita ishlovlashi mumkin.

Nomoddiylik, nomuvofiqlik xususiyati odatda xizmatlarning eng muhim xususiyati hisoblanadi. Bu xususiyat ko'plab mualliflar uchun xizmatni aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Quyidagi jadvaldan ko'rinishda turganidek, odarda xizmatning moddim xususiyati, uning nomuvofiqligidadir. Nomuvofiqligi asosli xizmat faoliyati nomoddiy tarzda soydali tashq qiladi. Foydali ta'sir ko'prikidan o'ng'i odamlarning ehtiyojlariga mos keladigan xizmatni qendariish darajasida bo'layot ko'radi va ularning suh'oliti hislari, his-bo'yy'olari, hissiy taq'ibotlari orqali qabul qilmadi.

1- jadval

Tovarlar va xizmatlarni taqqostama jadvali¹

Odily nomodiy tovarlar (tovarlar)	Odily xizmatlar
Uch qish	Fis qilmalik
Xususiyatni ta'planishi darajasida tovarga aylinishi, moddiyliklarini	To'planishi mumkin bo'lmagan jarayon, faoliyat
Ishlan olibqarish va taqsimlash, iste'moldan ajralgan holda amalga oshirilishi	Ishlab chiqarish va iste'mol bir vaqtda amalga oshirilishi
Iste'molchi ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etmasligi	Iste'molchi ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida ishtirok etishi
Mulkat iste'molchiga o'tkazilishi	Mulkning egasida olishi

K.R. Maklunell va S.L. Brye xizmat ostida moddiy bo'lmagan (ko'rsatmas) ko' uchun, iste'molchi firma yoki hukumat tomonidan ko' jarayonga qimmatbaho narsalarni to'g'ri o'shishga tayyor ekanligini aytiladi². K. Kotlar xizmatni ko' tomon diktatchi tomonga taydar o'vaxiga ko'rsat, shu munidan bo'lgan va his qilish mumkin bo'lmagan jarayon va faoliyat deb tashun ko'radi³. S. Koller xizmatni iste'molchining ta'ibini oendatish mas'adida, ishlab chiqaruvchiing his qanday faoliyatga tayyorligi, shu jumladan o'vaxa zarar bo'lgan moddiy

¹ NY Universiteti maktabi maktabi oshilmas

² Maklunell K.P., Iqim D.S., Kotlovskiy T.P. (1981). Ishlab chiqarish, taqsimlash, taqsimlash. 200 - V. Praq, no. 1, 22 - 23

³ Kotlar, O. Davlat xizmatlari. - V. Iqim, 1981, 1, 222

xuquqiy va boshqa resurslarni birlashtirish jarayoni deb sharhlaydi¹. Shunga o'xshash ta'rifni hamda o'zlarini Maffert va Brui ham talqin qilishgan. Ular mijozlarga yoki boshqa ob'ektlarga (masalan, iste'molchilarga ta'minlash) ta'lim qilish uchun xizmat ko'rsatish jarayoni va an'ani xil asosiy omillarning kombinatsiyasi doirasida (sug'urta kompaniyasi sifatida) yoki haqiqiy harakatlar (qartarashlilik kompaniyasi sifatida) bilan bog'liq bo'lgan mustaqil bazar faoliyatini xizmatlar deb atashadi.

K. Lavallat iste'molchilarga xizmatlar ko'rsatilishi va taqdim etilishi an'ani ularning nomuvofiqligi, xizmatni taqdim etishni qiyinligini ta'kidlaydi va xizmatlarni amalga oshirish uchun ilohat gaudashuvni taklif etadi².

1) xizmat - bu ijtimoiy ob'ektlar (taqsirlar) birlashtirilgan bir tinnimdan taqdim etilgan harakat yoki jarayon, lekin harakatlarning bajarilishi nomoddiy va vlatda hech narsaga ega qilib qilinshga olib kelmaydi.

2) xizmat - bu xizmatni vlat uning mol-malligini o'tuvchiga qaratilgan moddiy yoki nomoddiy harakatlari natijasida ma'lum bir joyda va ma'lum bir vaqtda iste'molchilarga qiyimat yaratishiga va ma'nyan afzalliklarni ta'minlaydigan iqtisodiy faoliyat turi.

Bunday holda, jarayon adatda ma'lum bir kanna-kalikka xizmatga oshirilgan harakatlari vlat operatsiyalar ta'plari bo'ladi.

Fing o'zining ma'nuda xizmat narsa emas, balki bir tinnim — vlatlab beravchi (ishlab chiqaruvchi) boshqa iste'molchini taklif qilish yoki ma'lum bir fayda olib uchun (daramad, fayda va ijtimoiy ta'lim shakllari) o'z xizmatiga katta saqlan etish ma'mula bo'lgan jarayondir. Xizmatning boshqa ma'lum xususiyatlari xizmatning nomuvofiqligi bilan chambarchas bog'liq — uni saqlash, boyinchalik xizmatga oshirish uchun b'plash ma'mula emas. Xizmat narsa emas, balid jarayon, faoliyat. Shu bilan birga, ishlab chiqarish va iste'mol etish va ma'nsunda bir vaqtning o'zida sodir bo'ladi. Xizmat dastimol ishlab chiqarilishning sabbat shaklida amalga oshiriladi.

Xizmatlarning nomuvofiqligi, saqlanmasligi, ishlab chiqarish va iste'mol qilishning bir vaqtning o'zida xizmat ko'rsatish sohasidagi xizmatlarini oshiradi. Xizmat uchun, kinetivardagi bo'lish e'rindiqilar, shuningdek, mahsulotning sotilmagan xizmat o'linishi ma'mula bo'lgan daramad ma'mula bo'lgan.

¹ Maffert, K. *Business as a process*. Rindlyyya - Tinnim - Tinnim - Tinnim - Tinnim, 2005, - 59.

² Lavallat, K. *Business as a process*. Rindlyyya - Tinnim - Tinnim - Tinnim, 2005, - 34.

Moddiy ishlab chiqarishga eʼtibor aks koʻpincha xizmat koʻrsatish sohasida vaqt faktoriga (talabning mavsumiy pasayishlar, kun davomida talabning oʻzgaruvchanligi) hisobga olinishi kerak. Bu yerdan talabni rejalashtirish (xizmat koʻrsatish sohasining imkoniyatlar) haqida fikr oʻynaydi. Xizmatlarni saqlash va toʻplashning iloji yoʻqligi katta vaqtini koʻpaytirish, shuningdek, odamlarning chiqarish holatlarining paydo boʻlishi tufayli nafaqat shakllantirish ehtiyoji bilan bogʻliq. Shu munosabat bilan, xizmatlar talabi va talabni muvofiqlashtirish boʻyicha muvaffaqiyatli tadbirlarni qoʻllash zarurat paydo boʻladi. Oldindan bogaʻtims berishning keng amaliyoti boshqaruv talabning mavsumiyligi va tushqisi oʻqishiga qarab haridarlarni farqlash, ishchilarni vaqtinchalik tufayl boʻlmagan yozim kundlik ish vaqtiga oʻtkazish va boshqalar.

Xizmatlarni saqlashning mumkin eʼmoliy va xizmatlarning faoliyat sharoitida mavjudligi ularning barqarorligining oʻziga xos xususiyatidir. Bular koʻpincha mahalliy ishlab chiqarilgan va keng tarqalgandir. Koʻpgina oʻzaro xizmatlarni ishlab chiqarish va isteʼmol qilish bir vaqtning oʻzida isteʼmolchilar va ishlab chiqaruvchilarning shaxsiy aloqalar doirasini kengaytiradi.

Xizmat koʻrsatish sohasi talab va ehtiyojini qandirish uchun ham ishlab chiqaruvchi, ham isteʼmolchining oʻrol oʻynaydi. Ular tomondan, oʻzlik qamrovning oshishi, xizmat turarini murakkablashtirish va isteʼmolchilarning talablarini individuallashtirish natijasida xizmat koʻrsatish xodimlarining umumiy muhandislik, kasbiylik, shaxsiy faollatlarga boʻlgan talablar, yozda oʻrta boradi. Xizmat faollari talab chiqaruvchi xizmat isteʼmolchisi bilan bevosita aloqada boʻladi, shuning uchun nafaqat professional-texnik, balki uning talablarining ilmiy-psixologik tahami ham muhimdir.

Buning tuzatish, xizmatlar sohasida, moddiy ishlab chiqarishdan farqli oʻlaroq, isteʼmolchi koʻpincha xizmatlar ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etadi. Bu shu holatda imkonan, oʻz-oʻziga xizmat koʻrsatish shakllarini qoʻllash (mas) isteʼmolchining xizmatlarni ishlab chiqarishda ishtiroki qoʻshimcha ishlab chiqarish resursi sifatida qaralishi mumkin.

Xizmat savollari

1. "Xizmat" tushunchasining mazmun mohiyatini tushuntirib;
2. "Xizmat" tushunchasi vujudga kelishining shart-sharoitlarini aytilib;
3. Xizmat koʻrsatishning iqtisodiy mohiyati nazarda;
4. Xizmatlarning xususiyatlari haqida maʼlumot berib;

TESTLAR

1. "Xizmat" iborasini tunda birinchi qo'llagan olim:

- a) Jan Benist Sey
- b) Frederik Bastia
- c) K. Marks
- d) J.Dell

2. "Moddiylik" jihatidan xizmatlar qanday turlarga ajratiladi?

- a) tugallagan va erabiq
- b) ishlab chiqarish va iste'mol
- c) moddiy va nomoddiy
- d) Sifatli va sifatiz

3. Xo'jalik yurituvchi sub'ektning xizmat faoliyatida turli xizmatlarning roli bo'yicha quyidagilar ajratiladi:

- a) omilti va amiltiz xizmatlar
- b) asosiy va yordamchi
- c) umumiy, umum, individual
- d) shaxsiy va tuzmoqli

4. Xizmatni aniqlashda qanday asosiy tushunchalar qo'llaniladi:

- a) so'rov, professionallik, sibat;
- b) xizmat tuzisi, mutaxassis;
- c) laaliyat, ehtiyoj, xizmat;
- d) professionallik, mutaxassis, xizmat

5. Xizmatlarning o'ziga xos xususiyatlari:

- a) xizmatni ishlab chiqarish va iste'mol qilishning uzluksizligi;
- b) xizmatlarning taqdim etilishi;
- c) amiltiz xizmatlar
- d) xizmatlarning o'zgarishi

Mустақил та'лим mavzulari

- 1. Xizmat ta'lim sohasiga ta'lim etuvchi ishki va tashqi omillar.
- 2. Xizmatlar sohasi bo'yicha yordamchilar.
- 3. Xizmatlarning sifatiga ta'lim etuvchi omillar.
- 4. Xizmatlar sohasining ta'lim etuvchi xususiyatlari.
- 5. Xizmatlar sohasining mamlakat iqtisodiyotidagi roli.

2-hob. XIZMAT KIVRSATISH SOHASIDA FAOLIJAT TURLARINING KLASSIFIKATSIVASI

2. 1. Xizmatlarning tovarlardan farqlari

Moddiy shakltagi tovar va xizmatlar o'rtasidagi quyidagi farqlar mavjud:

—ular ta'mirlanmas, ya'ni ularni ushlab bo'lmaydi;

—ularni saqlash imkoniyati bo'lmaydi;

—xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilish vaqti udatsiz bir-biriga mos kelmaydi.

Bu esa xizmatlar soliqqa taydarining tovarlar xalqaro savdosidan alohida xususiyati bilan farqlanishini ifodalaydi.

Xizmatlarning ikki turi mavjud:

• moddiylik asosidagi xizmatlar, ular iste'mol tovarlariga bog'liq (moddiy);

• moddiy mahsulotlar bilan bog'liq bo'lmagan xizmatlar. Ularning harakat tarziga volda ushlab saqlanish sharoitlariga qarablangan bo'lib, ularning ishlab chiqarishi iste'mol bilan ajralib turadi (nomoddiy).

Xalqaro savdo xizmatlari o'ziga xos bo'lgan qaytdagi xususiyatlariga ega:

✓ nomoddiy ishlab chiqarishning teg xalqaro savdosida tartibga solinishi;

✓ xizmatlar saqlanmay, balki bir vaqtning o'zida ham ishlab chiqarilib ham iste'mol qilinishi;

✓ xizmatlarni ishlab chiqarish va sotish, moddiy ishlab chiqarish soliqiga qaraganda ko'proq davlat barmoyasida bo'lishi (qo'pchilik mahsulotlarida to'liq yoki qisman davlat mulki hisoblanadi);

✓ xizmatlarning xalqaro savdosi tovarlar savdosiga qarablangan o'ziga xosliklari;

✓ tovarlardan farqli o'laroq, xizmatlarning bannasini ham xalqaro savdosida (shaxsiy iste'mol uchun xizmatlari).

Xizmatlarning tovarlardan asosiy farqi ularni ushlab, ko'rib, sezib bo'lmaydirligidir. Shuningli faqat ushbu xizmatni ta'mirlan e'lash natijasida paydo bo'ladigan natijani ta'mirlan berish mumkin. Xizmatlar bilan kelish va ularni iste'mol qilishning mushkulligi shundaki, uni ma'lum vaqt barmoyasida saqlanishi mumkin emas, ya'ni ishlab chiqarilishi bilan iste'mol e'linadi. Faqatgina mijoz topilganda va buyurtma berilgandagina xizmatlar ko'rsatilib

munimom.

Natijada, xizmat sifatining har doim bir xilda bo'lmazligi xususiyati vujudga keladi. Bu munimomni faqat ma'nyon xizmat standartlarini joriy qilish yo'li bilan oldini olish mumkin. Xalqaro ma'no'da, xizmatning bu xususiyatini o'zgarlar va xizmatlar savdesini ajratishda hisobga olinadi.

Xizmatning ikki xil tabiiatlash mavjud, birinchisi — xususiy, ya'ni o'zga shaxsning ehtiyojlarini qandirishga qaratilgan harakatlarda uke etadi. Ikkinchi natamcha esa iqtisodiyot nazariya nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Ushbu nazariyaga ko'ra, xizmat bu turli xildagi ehtiyojlarni qandirish masosalida bir vaqtning o'zida ishlab chiqariladigan, taqsimlanadigan va iste'mol qilinadigan tovarlarni yetkazib berishdagi faoliyat shaklidir.

Xizmat ta'kidlash kerakki, o'zgarlar va xizmatlar o'zlasidagi farqlar boshqalarda tarada farqlanishi ham mumkin. Masalan, xizmat xodimlarining iste'molchilar bilan o'zara ta'siri iste'molchilarning o'zaro hamkorligi (masalan, sport va bo'ling'odilar tadbirlari mualliflari) kabi holatlar mavjud; foydalaniladigan resurslarning sifati va tegishli standartlashtirish va sifatni baholashni o'shlab qiladigan xizmat faoliyatining natijalari o'zgarazligi; vaqt omilining istimal o'zlasiga ta'siri; jismoniy va elektron kanallar orqali xizmatlarni taqdim o'shlab ish xizmat (mudavoxanda, transport vositalari va boshqalarda) joylarni bron qilish). Bu xodimlarni tanlash va tayyorlash, xizmat ko'rsatish jarayonini tekshirib yberlash, xizmatlar sifatini monitoring qilish va boshqalar o'zlas-p'ishimda harakatlarni talab qiladi.

Odatda, xizmatning tabiiati murakkab, ya'ni xizmat ko'rsatish faoliyati bir va ox balle xususiy xizmatni boshqa tegishli xizmatlar bilan ta'kidlanadigan hatam mavjud. Turli xizmatlarning murakkabligi darajasi bir xil o'shlab, dunyo turli xil xizmatlar ta'plami mavjud. Bu'vi xizmatlar, masalan, sayyohlik san'atidagi kurort va dam olish maskanlari boshqa taradagi xizmatlar, poyabax va bilyonlarni tozalash kabi xizmatlardan murakkabligi bilan ajralib taradi. Xizmatning kompleks tabiiati bilan bog'liq holda, xizmat ko'rsatish faoliyatining sifatiga xizmatlar ta'plamining har qanday elementining post sifati ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning mahalliy yuqori darajada bo'landa, savohlarning taassurotlari transport xizmatlarining yomon tashkil etilganligi yoki restoranidagi hamkorning sifati yomonligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, xizmat faoliyatining sifati va foydali natijasi xizmat ta'plamining barcha elementlarini yuqori darajada solishtirib talab qiladi.

2.2. Servis faoliyati turlari va asosiy tannoyillari

Servis faoliyati doqanda, odamlarning individual va jamoaviy ehtiyojlarini qondirish maqsadida, xizmatning ko'rsatilishiga qarab, ikkita turlida ifon aloqa qilish shakllari, moddiy va ma'naviy to'vatlarni ishlab chiqarish, ijtimoiy xizmat va munozabatlarni o'zgartirish, shaxsning o'zi, uning qobiliyatlari, ma'naviyati, bilimlarini rivojlantirish orqali kengalik haqining muft sohasidagi badi javayon tushuniladi.

2- jadval

Xizmat ko'rsatish turlarining sohalari bo'yicha ajratilishi¹

Servis turlari										
moddiy ishlab chiqarish xizmatlari sohasi			ma'naviy xizmatlar sohasi				ijtimoiy soha xizmatlari			
kon-	so-	ma-	ta-	ijmo-	fan	mad-	soy-	uy-oy	soy-	
sum-	qa	ishiy	lim	niy		diyot	de	kam-	liqni	
		xiz-		vatd				mond	licni	
		ma-		va					sozlash	

"Servis" so'zining o'zi ko'pinchadan "servis" - ya'ni qul xizmatkor, qoram ma'nosini anglatadi [G'arbiy Yevropada ineposniyalar "serelar" dech atalgan]. Ushbu ma'nodan Yevropa tillaridagi ko'plek hostalar va ularning sinonimlari tarqalib, "servis" tushunchasining ma'nosi - xizmat, xizmat qilish, xizmat ko'rsatish, ko'rsatish, vaqit, taalliyat, nasvatchilik haqida tasavvur beradi.

Umuman xizmat ko'rsatish sohasi va ahususan maishiy xizmat sohasiga shahga xizmat ko'rsatish, balki ma'lum bir tabiiy maholga qarab, ma'lum bir ijtimoiy guruhga mansub, urtlarning o'zgartishi, individual imtiyozlar bilan kelib chiqqilgan muft soha o'ziga xos ehtiyojlarini hisobga olishni anglatadi.

Bularning barchasi xizmat ko'rsatish sohasidan tabiiy, ijtimoiy, shaxsiy kelib chiqqishiga qarab, ainiq, balki bir o'ziga xos muft soha bo'lib taekun maxsus maslahatsohlikni talib qiladi. Bunda xizmat ko'rsatish sohasida kat'iy markazlashgan holda, joylarda tegishli talablarni, shu jumladan, ayniqsa yakke xususiy tashabbuslarni imonlarga olinmasdan amolga oshirish bo'lmaydi.

Buzor ko'rsatibot sharoitida xizmat ko'rsatish sohasidagi imon va davlat sektorlari maqsud. Bunda, buzor sektori xizmatlar sohasi, davlat sektori shahga

¹ G'arbiy Yevropa, G'arbiy Yevropa, G'arbiy Yevropa o'zgarishlarini ko'rsatadi. Xizmat ko'rsatish. - No. 11, 1978 - 11, 1977 - 1978.

davlat va nonhorat xizmatlarini ko'rsatadi.

Xizmatlar bozori quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- yuqori dinamika;

- hududiy segmentatsiya;

- xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilishning mahalliy tabiati;

- kapital silyamasining yuqori darajasi (aylana mahallalarning yuqori ulushi);

- bozor kon'yunkturasining o'zgarishlariga yuqori sezuvchanlik;

- xizmatlar ishlab chiqarishni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari

[ko'psoqli kichik va o'ta kichik korxonalar];

- xizmatlarni taqdim etishning o'ziga xos xususiyatlari (xizmatlarni

ishlab chiqaruvchilari va iste'molchilarning o'zaro aloqalari);

- xizmatlarni talab oshirishning yuqori darajasi (yakka iste'mol

xizmatlarini ko'rsatish);

- xizmat ko'rsatish faoliyati natijalarning noaniqligi.

3-jadval

Servis va xizmatlar klassifikatsiyasi²

Servis	Xizmatlar
Ishlab chiqaruvchi servis	Texnik ishlab chiqaruvchilari, sotuvdan oldingi va sotuvdan keyingi xizmatlarni qamash oluvchi yuqori texnologiyalar asosidagi xizmatlar
Jamoa ta'limini saqlash xizmatlari	Mudofaa xizmatlari, jamoa tartibini saqlash xizmatlari, ichki ishlar tizimi, xavfsizlik tizimi xizmatlari
Primordiy madaniy servis (jamoa va individual xizmatlar)	Maktabgacha ta'lim-tarbiya, turistik, bodiy-estetik, zardiq, dam olish xizmatlari
Intellectual servis	Ta'lim, huquqiy, madaniy, axborot xizmatlari
Tovar va ayilimon xizmatlar	Savdo, ma'muriy muqobilash, kommunikatsiya, aloqa, transport
3o'jalik-mishiq xizmatlar	Sog'in va xafaligi, hujjatlarining shaxsiy talablari asosida hamda aholiga ko'rsatiladigan maishiy xizmatlar

² Chaykovskiy E.B., 366-367-368-369-370-371-372-373-374-375-376-377-378-379-380-381-382-383-384-385-386-387-388-389-390-391-392-393-394-395-396-397-398-399-400-401-402-403-404-405-406-407-408-409-410-411-412-413-414-415-416-417-418-419-420-421-422-423-424-425-426-427-428-429-430-431-432-433-434-435-436-437-438-439-440-441-442-443-444-445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000

Servis sohasidagi korxonalar faolligi uning xalq xo'jaligining boshqa sohalar va tarmoqlaridan ajratib turadigan bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- talif etilayotgan xizmatdarga bo'lgan talab va ularning mavsumiy xususiyatiga bog'liq havoqligi;
- talab chiqarish va savdo operatsiyalarini o'z bo'yi parida hisoblash;
- aholining daromadlarini hisobga olinishi;
- turli o'lchamdagi va funktsiyalaridagi xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlarning kombinatsiyasini yaratish va taqdim etish zarurati (mashinalar, atelelar, telefonlar, mehmonxona, mehmonxona, mehmonxona va boshqalar);
- xizmat ko'rsatuvchi xonalarining psixologik va ijtimoiy muhitga ko'ra o'zgarish qaratish (sahib sohasidagi bir ixtisoslashuv bilan birga);
- xizmat o'zlashtirish va buyurtmalarni qabul qilish funktsiyalarini hududlar bo'yicha ajratish.

4-jadval

Xizmat ko'rsatish sohasi tarkibi*

Xizmat ko'rsatish sohasi	
Umumiy xizmat ko'rsatish	Individual xizmat ko'rsatish
<p>Re: jamiyatning normal hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan, asosan davlat xizmatlari: transport, aloqa, majburiy dala xizmatlari, sog'liqni saqlash, uy-joy kommunal va boshqalar</p>	<p>Uu uchida shaxslar tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar: restoran, atele, sartirosaxona, kompyuter, mehmonxona, turizm va boshqalar</p>

Ushbu xususiyatlar barcha xizmat ko'rsatish korxonalariga o'ziga xosdir, garchi har bir turda o'ziga xos sharoitlarda namoyon bo'lishi mumkin. Buzor iqtisodiyot sharoitida xizmat ko'rsatish uchun yuqoridagi paydo bo'lgan xizmatni qo'llash-qo'yish tamoyillari juda muhimdir.

Xizmatni yuqori darajada ko'rsatish - har qanday usuliy xizmatni maqsad qo'llash uchun xizmatlar bilan ta'kidlash maqsadiga oshirish, bu xizmat iste'molchilari uchun o'ziga xos javobdorlikni beradi. Ushbu yangi amaliyotning paydo bo'lishi munosabati bilan raqobat kuchayish ham o'zgarib boradi. Raqobat

* Oliy o'qituvchi H. H. Oliyovning "Xizmat ko'rsatish sohasi" nomli kitobining 13-14-15-16-17-18-19-20-21-22-23-24-25-26-27-28-29-30-31-32-33-34-35-36-37-38-39-40-41-42-43-44-45-46-47-48-49-50-51-52-53-54-55-56-57-58-59-60-61-62-63-64-65-66-67-68-69-70-71-72-73-74-75-76-77-78-79-80-81-82-83-84-85-86-87-88-89-90-91-92-93-94-95-96-97-98-99-100-101-102-103-104-105-106-107-108-109-110-111-112-113-114-115-116-117-118-119-120-121-122-123-124-125-126-127-128-129-130-131-132-133-134-135-136-137-138-139-140-141-142-143-144-145-146-147-148-149-150-151-152-153-154-155-156-157-158-159-160-161-162-163-164-165-166-167-168-169-170-171-172-173-174-175-176-177-178-179-180-181-182-183-184-185-186-187-188-189-190-191-192-193-194-195-196-197-198-199-200-201-202-203-204-205-206-207-208-209-210-211-212-213-214-215-216-217-218-219-220-221-222-223-224-225-226-227-228-229-230-231-232-233-234-235-236-237-238-239-240-241-242-243-244-245-246-247-248-249-250-251-252-253-254-255-256-257-258-259-260-261-262-263-264-265-266-267-268-269-270-271-272-273-274-275-276-277-278-279-280-281-282-283-284-285-286-287-288-289-290-291-292-293-294-295-296-297-298-299-300-301-302-303-304-305-306-307-308-309-310-311-312-313-314-315-316-317-318-319-320-321-322-323-324-325-326-327-328-329-330-331-332-333-334-335-336-337-338-339-340-341-342-343-344-345-346-347-348-349-350-351-352-353-354-355-356-357-358-359-360-361-362-363-364-365-366-367-368-369-370-371-372-373-374-375-376-377-378-379-380-381-382-383-384-385-386-387-388-389-390-391-392-393-394-395-396-397-398-399-400-401-402-403-404-405-406-407-408-409-410-411-412-413-414-415-416-417-418-419-420-421-422-423-424-425-426-427-428-429-430-431-432-433-434-435-436-437-438-439-440-441-442-443-444-445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000-1001-1002-1003-1004-1005-1006-1007-1008-1009-1010-1011-1012-1013-1014-1015-1016-1017-1018-1019-1020-1021-1022-1023-1024-1025-1026-1027-1028-1029-1030-1031-1032-1033-1034-1035-1036-1037-1038-1039-1040-1041-1042-1043-1044-1045-1046-1047-1048-1049-1050-1051-1052-1053-1054-1055-1056-1057-1058-1059-1060-1061-1062-1063-1064-1065-1066-1067-1068-1069-1070-1071-1072-1073-1074-1075-1076-1077-1078-1079-1080-1081-1082-1083-1084-1085-1086-1087-1088-1089-1090-1091-1092-1093-1094-1095-1096-1097-1098-1099-1100-1101-1102-1103-1104-1105-1106-1107-1108-1109-1110-1111-1112-1113-1114-1115-1116-1117-1118-1119-1120-1121-1122-1123-1124-1125-1126-1127-1128-1129-1130-1131-1132-1133-1134-1135-1136-1137-1138-1139-1140-1141-1142-1143-1144-1145-1146-1147-1148-1149-1150-1151-1152-1153-1154-1155-1156-1157-1158-1159-1160-1161-1162-1163-1164-1165-1166-1167-1168-1169-1170-1171-1172-1173-1174-1175-1176-1177-1178-1179-1180-1181-1182-1183-1184-1185-1186-1187-1188-1189-1190-1191-1192-1193-1194-1195-1196-1197-1198-1199-1200-1201-1202-1203-1204-1205-1206-1207-1208-1209-1210-1211-1212-1213-1214-1215-1216-1217-1218-1219-1220-1221-1222-1223-1224-1225-1226-1227-1228-1229-1230-1231-1232-1233-1234-1235-1236-1237-1238-1239-1240-1241-1242-1243-1244-1245-1246-1247-1248-1249-1250-1251-1252-1253-1254-1255-1256-1257-1258-1259-1260-1261-1262-1263-1264-1265-1266-1267-1268-1269-1270-1271-1272-1273-1274-1275-1276-1277-1278-1279-1280-1281-1282-1283-1284-1285-1286-1287-1288-1289-1290-1291-1292-1293-1294-1295-1296-1297-1298-1299-1300-1301-1302-1303-1304-1305-1306-1307-1308-1309-1310-1311-1312-1313-1314-1315-1316-1317-1318-1319-1320-1321-1322-1323-1324-1325-1326-1327-1328-1329-1330-1331-1332-1333-1334-1335-1336-1337-1338-1339-1340-1341-1342-1343-1344-1345-1346-1347-1348-1349-1350-1351-1352-1353-1354-1355-1356-1357-1358-1359-1360-1361-1362-1363-1364-1365-1366-1367-1368-1369-1370-1371-1372-1373-1374-1375-1376-1377-1378-1379-1380-1381-1382-1383-1384-1385-1386-1387-1388-1389-1390-1391-1392-1393-1394-1395-1396-1397-1398-1399-1400-1401-1402-1403-1404-1405-1406-1407-1408-1409-1410-1411-1412-1413-1414-1415-1416-1417-1418-1419-1420-1421-1422-1423-1424-1425-1426-1427-1428-1429-1430-1431-1432-1433-1434-1435-1436-1437-1438-1439-1440-1441-1442-1443-1444-1445-1446-1447-1448-1449-1450-1451-1452-1453-1454-1455-1456-1457-1458-1459-1460-1461-1462-1463-1464-1465-1466-1467-1468-1469-1470-1471-1472-1473-1474-1475-1476-1477-1478-1479-1480-1481-1482-1483-1484-1485-1486-1487-1488-1489-1490-1491-1492-1493-1494-1495-1496-1497-1498-1499-1500-1501-1502-1503-1504-1505-1506-1507-1508-1509-1510-1511-1512-1513-1514-1515-1516-1517-1518-1519-1520-1521-1522-1523-1524-1525-1526-1527-1528-1529-1530-1531-1532-1533-1534-1535-1536-1537-1538-1539-1540-1541-1542-1543-1544-1545-1546-1547-1548-1549-1550-1551-1552-1553-1554-1555-1556-1557-1558-1559-1560-1561-1562-1563-1564-1565-1566-1567-1568-1569-1570-1571-1572-1573-1574-1575-1576-1577-1578-1579-1580-1581-1582-1583-1584-1585-1586-1587-1588-1589-1590-1591-1592-1593-1594-1595-1596-1597-1598-1599-1600-1601-1602-1603-1604-1605-1606-1607-1608-1609-1610-1611-1612-1613-1614-1615-1616-1617-1618-1619-1620-1621-1622-1623-1624-1625-1626-1627-1628-1629-1630-1631-1632-1633-1634-1635-1636-1637-1638-1639-1640-1641-1642-1643-1644-1645-1646-1647-1648-1649-1650-1651-1652-1653-1654-1655-1656-1657-1658-1659-1660-1661-1662-1663-1664-1665-1666-1667-1668-1669-1670-1671-1672-1673-1674-1675-1676-1677-1678-1679-1680-1681-1682-1683-1684-1685-1686-1687-1688-1689-1690-1691-1692-1693-1694-1695-1696-1697-1698-1699-1700-1701-1702-1703-1704-1705-1706-1707-1708-1709-1710-1711-1712-1713-1714-1715-1716-1717-1718-1719-1720-1721-1722-1723-1724-1725-1726-1727-1728-1729-1730-1731-1732-1733-1734-1735-1736-1737-1738-1739-1740-1741-1742-1743-1744-1745-1746-1747-1748-1749-1750-1751-1752-1753-1754-1755-1756-1757-1758-1759-1760-1761-1762-1763-1764-1765-1766-1767-1768-1769-1770-1771-1772-1773-1774-1775-1776-1777-1778-1779-1780-1781-1782-1783-1784-1785-1786-1787-1788-1789-1790-1791-1792-1793-1794-1795-1796-1797-1798-1799-1800-1801-1802-1803-1804-1805-1806-1807-1808-1809-1810-1811-1812-1813-1814-1815-1816-1817-1818-1819-1820-1821-1822-1823-1824-1825-1826-1827-1828-1829-1830-1831-1832-1833-1834-1835-1836-1837-1838-1839-1840-1841-1842-1843-1844-1845-1846-1847-1848-1849-1850-1851-1852-1853-1854-1855-1856-1857-1858-1859-1860-1861-1862-1863-1864-1865-1866-1867-1868-1869-1870-1871-1872-1873-1874-1875-1876-1877-1878-1879-1880-1881-1882-1883-1884-1885-1886-1887-1888-1889-1890-1891-1892-1893-1894-1895-1896-1897-1898-1899-1900-1901-1902-1903-1904-1905-1906-1907-1908-1909-1910-1911-1912-1913-1914-1915-1916-1917-1918-1919-1920-1921-1922-1923-1924-1925-1926-1927-1928-1929-1930-1931-1932-1933-1934-1935-1936-1937-1938-1939-1940-1941-1942-1943-1944-1945-1946-1947-1948-1949-1950-1951-1952-1953-1954-1955-1956-1957-1958-1959-1960-1961-1962-1963-1964-1965-1966-1967-1968-1969-1970-1971-1972-1973-1974-1975-1976-1977-1978-1979-1980-1981-1982-1983-1984-1985-1986-1987-1988-1989-1990-1991-1992-1993-1994-1995-1996-1997-1998-1999-2000-2001-2002-2003-2004-2005-2006-2007-2008-2009-2010-2011-2012-2013-2014-2015-2016-2017-2018-2019-2020-2021-2022-2023-2024-2025-2026-2027-2028-2029-2030-2031-2032-2033-2034-2035-2036-2037-2038-2039-2040-2041-2042-2043-2044-2045-2046-2047-2048-2049-2050-2051-2052-2053-2054-2055-2056-2057-2058-2059-2060-2061-2062-2063-2064-2065-2066-2067-2068-2069-2070-2071-2072-2073-2074-2075-2076-2077-2078-2079-2080-2081-2082-2083-2084-2085-2086-2087-2088-2089-2090-2091-2092-2093-2094-2095-2096-2097-2098-2099-2100-2101-2102-2103-2104-2105-2106-2107-2108-2109-2110-2111-2112-2113-2114-2115-2116-2117-2118-2119-2120-2121-2122-2123-2124-2125-2126-2127-2128-2129-2130-2131-2132-2133-2134-2135-2136-2137-2138-2139-2140-2141-2142-2143-2144-2145-2146-2147-2148-2149-2150-2151-2152-2153-2154-2155-2156-2157-2158-2159-2160-2161-2162-2163-2164-2165-2166-2167-2168-2169-2170-2171-2172-2173-2174-2175-2176-2177-2178-2179-2180-2181-2182-2183-2184-2185-2186-2187-2188-2189-2190-2191-2192-2193-2194-2195-2196-2197-2198-2199-2200-2201-2202-2203-2204-2205-2206-2207-2208-2209-2210-2211-2212-2213-2214-2215-2216-2217-2218-2219-2220-2221-2222-2223-2224-2225-2226-2227-2228-2229-2230-2231-2232-2233-2234-2235-2236-2237-2238-2239-2240-2241-2242-2243-2244-2245-2246-2247-2248-2249-2250-2251-2252-2253-2254-2255-2256-2257-2258-2259-2260-2261-2262-2263-2264-2265-2266-2267-2268-2269-2270-2271-2272-2273-2274-2275-2276-2277-2278-2279-2280-2281-2282-2283-2284-2285-2286-2287-2288-2289-2290-2291-2292-2293-2294-2295-2296-2297-2298-2299-2300-2301-2302-2303-2304-2305-2306-2307-2308-2309-2310-2311-2312-2313-2314-2315-2316-2317-2318-2319-2320-2321-2322-2323-2324-2325-2326-2327-2328-2329-2330-2331-2332-2333-2334-2335-2336-2337-2338-2339-2340-2341-2342-2343-2344-2345-2346-2347-2348-2349-2350-2351-2352-2353-2354-2355-2356-2357-2358-2359-2360-2361-2362-2363-2364-2365-2366-2367-2368-2369-2370-2371-2372-2373-2374-2375-2376-2377-2378-2379-2380-2381-2382-2383-2384-2385-2386-2387-2388-2389-2390-2391-2392-2393-2394-2395-2396-2397-2398-2399-2400-2401-2402-2403-2404-2405-2406-2407-2408-2409-2410-2411-2412-2413-2414-2415-2416-2417-2418-2419-2420-2421-2422-2423-2424-2425-2426-2427-2428-2429-2430-2431-2432-2433-2434-2435-2436-2437-2438-2439-2440-2441-2442-2443-2444-2445-2446-2447-2448-2449-2450-2451-2452-2453-2454-2455-2456-2457-2458-2459-2460-2461-2462-2463-2464-2465-2466-2467-2468-2469-2470-2471-2472-2473-2

bugungi kunda firmalar o'x fabrikalari va kursorlarda ishlab chiqariladigan tovarlar o'rtasida emas, balki mahsulotlarini qadoqlash, xizmatlar, reklama, mijozlar uchun maslahatlar va iste'molchilar tomonidan qadrlanadigan boshqa jihatlari shaklida qo'shimcha ravishda yetkazib berish orqali ifodalanoqda. Hozirda ayrim AQSh kompaniyalari qo'shimcha xizmatlarni sotishdan umumiy foydaning 50% dan ortig'ini oladi.

2.3. Xizmatlarning asosiy tasniflari

Xizmatlarni bir-biridan ajratish uchun, ularni tasniflash zarur. Ingliz olimi Stenton 1964-yilda xizmatlarni quyidagi guruhlariga ajratgan:

1) Uy-joy taqdim etayotgan xizmatlar;

2) Oilalarga xizmat ko'rsatish (uy-joyini ta'mirlash, bog'larni parvarish qilish, emsal omlarni tuzash va b.);

3) Dam olish va hammiq chiqarish xizmatlari;

4) Individual sanitariy-gigiyenik xizmatlar (ilim yuvish, idroqoviy tozalash, kosmetologik xizmatlar va b.);

5) Tilviy va so'g'licini saqlash xizmatlari;

6) Ta'lim;

7) Biznes va boshqa sohalarda mutaxassisligi bo'yicha xizmatlar (huquqiy, hisobxoblik, maslahat berish va b.);

8) Sog'lantirish va moliyaviy xizmatlar;

9) Transport xizmatlari;

10) Kommunikeyotgan sohasidagi xizmatlar.

Jahon iqtisodiyoti rivojlanishining eng muhim qonuniyatlaridan biri iqtisodiy o'sish hamda milliy iqtisodiyotda xizmatlarning roli oshirish o'rtasidagi munosabatlar hisoblanadi. Bu xizmat ko'rsatish sohasida ifodalab berilgan mehnat, moddiy va moliyaviy resurslarning ulushini oshirishda ifodalaydi.

Xo'pina iqtisodiyotida xizmatlar sohasi sanoat sohasidan keyingi qisqich bo'lgan bo'lgan. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda ish kishilari jummasining asosiy qismi (50% dan ortiq) iqtisodiyotning xizmatlar sohasiga ta'g'irlanadi.

Hozirgi kunda ushbu tasniflar bir muncha o'zgarib, BMV tomonidan belgilangan standartlar bo'yicha, asosiy xizmat turlari esa 12 taga bo'linib, xizmatlar sifati bo'yicha 160 taga ajratilgan.

ko'rsatish va standartlashtirish sifatini o'lchash muammasini hal qilishni qiyinlashtiradi va shuning uchun sennat ishlab chiqarishiga nisbatan saltni nazorat qilishda sotilarni qiyinchiliklarni keltirish chiqaradi.

Shibe qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun iqtisodiyot nazariyasi va amaliyotida xizmat ko'rsatish sohasini bosqarish uchun xizmat sifatining moddiy-texnik va funktsional tarkibiy qismlarini ajratish tavsiya etiladi.

Xizmat sifatining moddiy-texnik komponenti xizmat ko'rsatish uskunalari va moddiy mahsulotga e'ibor beradi, funktsional komponent esa xizmat ko'rsatish jarayonini nazorat qilib qo'yadi. Agar birinchi holatda xizmat ishlab chiqaruvchisi va iste'molchisining shaxsiy aloqalari cheklangan yild mavjud bo'lmassa, ikkinchi hisobda inonish aloqalari mavjud bo'ladi.

Xizmatlar to'plami ichki iqtisodiy elementlarning yuqori ulushiga ega bo'lgan xizmatlar, shuningdek, uni ishlab chiqaruvchi va iste'molchining shaxsiy kontaktlariga yetkazish jarayoniga yo'naltirilgan xizmatlar bo'lishi mumkin. Xizmatlar to'plami moddiy-texnik omillar bilan qanchalik ko'p qamrah olingan bo'lsa, xizmatni standartlashtirish imkoniyatlari shunchalik kengiyadi.

Xizmatlar sifatining moddiy-texnik elementlariga quyidagilar kiradi:

— iste'molchi tomonidan xarid qilinadigan buyumlar, masalan, do'konlarda sotib olingan tovarlar, restoranda ovqat-ichim mahsulotlari va boshqalar;

— xizmat ko'rsatish jarayonida o'zgarib turadigan moddiy elementlar jumladan, mahsulotlarning iste'mol xususiyatlarini o'zgartirish, masalan, do'konlash xizmatlari va iste'molchining o'z tahtirak etadigan xizmatlar: psixologik tibbiy xizmatlar;

bu qanot xizmatlarni taqdim etish bilan birga keladigan boshqa moddiy elementlar, masalan, chek daftarlari, servis tashkilotiga kirish uchun xizmat ruxsatnomasi, ushbu stadionga kirish chiptalari va boshqalar, bunda chiptalarni zarur qilish asosiy maqsad bo'lmaydi, bu xizmatlar jarayonning bir qismi hisoblanadi.

— moddiy elementlar atrof-muhitning bir qismini o'z ichiga oladigan xizmat ko'rsatish haliyati, yuqori maydon va xizmat ko'rsatish tashkilotining joylashuvi, ichki makon, mebel, turi, xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning kiyimlari va boshqalar.

Xizmat sifatining funktsional jihatlariga kelsak, ular xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning qanday xizmat ko'rsatayotganini - ehtiyotkorlik bilanmi yoki

qoʻyilgan vazifalarni, hatmta xizmat koʻrsatuvchi xodimlarning kasbiy mahorati darajasini taʼsiflaydi.

Xizmatlar tuzilishining funktsional elementlari quyidagilardan iborat:

• xizmat koʻrsatkilarining tabiati (toʻgʻri-rixta-toʻgʻri yoki bilvosita, toʻz bez yoki kamdan-kam hollarda, faqat farqulobda vaziyatlarda, natijalarning yuqori yoki past darajadag. prognozlar bilan);

• ovoz, yonqilik, oqaylik va mavohatning soʻzligi bilan yaratilgan xizmat mahiti;

• isteʼmolchilari xafsiylik, ehtiyo-rtibor va boshqa muqatal nazariydan natijalar koʻriladigan muqol.

Xizmatning funktsional elementlari, imʼriyatlarini bir xil holatda, isteʼmolchilar tomonidan turlicha qabul qilinadi. Bu xizmatlarga individual tus beradi. Xizmat koʻrsatish jarayonining isteʼmolchilar tomonidan qabul qilinishi, boshqa isteʼmolchilarning xatiralaridari, shuningdek mavohatning mavjudligi, va xizmat koʻrishga kelgan vaqti va boshqa holatlarga bogʻliq boʻladi.

Xizmatlar va xizmatlar tuzilishi xizmatning mahdiy-texnik hamda funktsional elementlarining turli nishadlari bilan taʼsiflanadi. Bu nishadlar, masalan, avtomobil xizmatida mahdiy element ustunlik qilsa, boshqalarda esa mahiyat, misol uchun, masalan, tibbiy maslahatda, bularning turlicha funktsional elementlar hisoblanadi.

Maznat savollari

1. Xizmatlarning tuzilishidan farqlarini tushuntirib bering.
2. Xizmatlarning tahlili haqida maʼlumot bering.
3. Xizmatlarning qanday klassifikatsiyadan mavjud?
4. Xizmat koʻrsatishning qanday tuzilishi va shakllari mavjud?
5. Xizmatlarning mahdiy-texnik unsurlarini tushuntiring.

TESTLAR

1. Xizmatlar iqtisodiyotida nimalarga asosiy eʼtibor qaratiladi?
  - a) mahdiy tuzimlarning samarali faoliyatiga.
  - b) mahdiy va xizmat koʻrsatish tuzimlarning ishlashi samaradorligiga.
  - c) xom ashyoni tayyor mahsulotga aylantirishga.
  - d) mahdiy boshqa talablarga.

2. Korxonalarga muayyan mahsulotni ishlab chiqarish uchun xom ashyo va franchayzer texnologiyalarini sotish usuli orqali amalga oshiriladigan biznes usuli:

- a) ishlab chiqarish franchayzining
- b) tovar franchayzining
- c) ishlab olinadigan franchayzining
- d) texnologik franchayzining

3. Real xizmat hu:

a) iste'molchining ehtiyoplarini qondirishga qaratilgan xizmat moddiy harajatlari

- b) muayyan turdagi xizmat faoliyatining mavjud, klassik modeli
- c) insonlarning moddiy ehtiyoqlarini qondiruvchi xizmatlar
- d) ishlab olinadigan xizmatlarni namoyan etish.

4. Bir-biriga yaqin bo'lgan tushunchalar, bu:

- a) xizmat va moddiy tovaronlik
- b) xizmat va moddiy tovar
- c) xizmat va buyum
- d) ish va xizmat

5. Xizmat ta'lim faoliyatini rivojlantirishga ta'sir qilmaydigan omillar:

- a) ta'lim faoliyatining rivojlanish darajasi va iqtisodiy tizim;
- b) jamiyatda shakllangan talab va moddiy sharoitlar;
- c) iqtisodiy tuzilmalar siyosiy partiyalar
- d) aholi daromadlar, ta'lim darajasi

6. Xizmatning nomdardetlagi qanday nomoyan bo'ladi:

a) xizmatlarni taqdim etish va iste'mol qilish jarayoni bir vaqtning o'zida amalga oshiriladi va iste'molchilar ushbu jarayonning to'g'ri ishtirokchisi;

b) xizmatlarni xaridor ularni to'lashdan oldin sinovdan o'tkazish va baholash mumkin emasligi;

c) aks ko'p hollarda sodimning malakasi, uning individual va shaxsiy xususiyatlariga va keyiniga bog'liqligida

- d) to'g'ri javob yo'q

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Zamovaviy tepsindiyuda xizmatlarning o'zini tashkil etish, klassifikatsiyasi, xususiyatlari.
2. Xizmat ko'rsatish sohasidagi tadbirkorlik.
3. Xizmat ko'rsatishning umumiy tavsifi.
4. Xizmat ko'rsatishni ishlatish uchun ishlatilgan maqsadlar, xizmat yo'nalishlar, muammolar.
5. O'zbekistonda xizmat sohasining hozirgi holati va uning aholi turmush darajasiga ta'siri.

3-hob. POSTINDUSTRIAL IQTISODIYOT SHAROITIDA XIZMATLAR BOZORINING RIVOJLANISH UMILLARI

3.1. Xizmatlar bozori tuzilmasi va shakllanishi

Jamoaarning rivojlanishi, ishlab chiqarish quvvatining o'sishi natijasida xizmat ko'rsatish sohasi muayyan rivojlanib boradi. Bu sohada barchalikning ko'payishi, mehnatning texnika shugullanishi, yanada ilg'or texnologiyalarni joriy etishi kuzatiladi. Hozirgi vaqtda iqtisodiyotning eng muhim tarmoqlaridan biri bo'lgan xizmatlarning roli juda katta va doimiydir. Bu ishlab chiqarishning murakkablashishi, bozorni kumushlik va individual talablarni qandiruvchi texnologiya rivojlanishi, ilmiy va texnologik taraqqiyotning jadal o'sishi bilan bog'liq bo'lib, natijada jamiyat hayotidagi yanqilanishga olib keladi. Bunday holatga axbarot, moliya, sug'urta va boshqa xizmatlar siz kirishib bo'lmaydi. Bundan tashqari, xizmatlar tovarlar savdosining ajratmas qismidir [ayniqsa, texnik jihatdan murakkab bo'lsa], chunki tovarlarni sotish tobora rivojlangan tarmoqni talab qiladi, bu esa asosan savut ishlarni amalga oshirish va egalarga yetkazishdagi ko'rsatiladigan xizmatlarga bog'liq bo'ladi.

3-chizma. Xizmatlarning bozor xususiyatlari¹⁸

Bir tomondan xizmatlar bozori qadimdan paydo bo'lgan faoliyat deb ta'kidlash mumkin, chunki pul paydo bo'lish bilan, xizmatlarning muhlatli ko'p bo'lmagan sur'atli paydo bo'lgan (yaxshilar, ayg'ochilar, menejerlar,

¹⁸ Bepqevan G. I. O'zbekiston iqtisodiyoti. – M.: O'zbekiston, 2002.

o'shpalar, yullangan pang'alar, shifokorlar, folklor, manojijalar va boshq. Boshqa tomondan, rivojlangan, zamonaviy davrda xizmat ko'rsatish bozori, ya'ni paydo bo'ldi va hali ham butun rivojlanish jarayonida davlat ma'naviyatiga bo'lmaydi.

Jamoa rivojlanishi bilan xizmatlarning yangi va yangi turlari paydo bo'ldi. Qadimgi jamiyatda deyarli zamonaviy xizmatlarga o'xshash transport, savdo, ilm-fan, sog'liqni saqlash, ta'lim, me'liya, madaniyat, dam olish kabi hali ko'rilgan xizmatlar ko'rsatildi. Faqat XIX–XX-asrlarda ularga nisbatan barchamcha yangi turlar — albata, marketingning aytim turlari, auditorlik xizmatlari, qo'shimcha XX asrning o'rta qismida xizmatlar sohasi nisbatan takriban iqtisodiy tanqisat deb hisoblanib, garchi u ish hisobining juda satta qismini tashkil etganida, asosan past darajadagi mahsulotlarga bo'lgan xizmatlar (ayniqsa, xizmatlar ko'rsatishning eng katta sohasi bo'lgan savdo sohasida) hisobidan iborat edi.

Ayrim xizmatlar sohasining iqtisodiyotdagi past roli ta'rifli XVIII-asrdan XX asr o'rta qismigacha bu sohada ish umuman jamiyat boyligini ko'paytirmaydi deb hisoblandi. Xizmatlar sohasining rivojlanish darajasi juda past bo'lganligining asosiy sabablari, davlat muallimining tashvishlari va xizmatlar sohasini mahiyatlashtirish qo'chqir printsiplari savdo sohasiga oshirilganligi bo'ldi. Xizmatlar sohasida ilg'or rivojlanish XX asrning ikkinchi yarmida natijalar rivojlangan, balki rivojlanayotgan mamlakatlarda ham kuzatildi. Natijada xizmatlar sohasining kelib chiqqanligi va mamlakat yalpi ichki mahsulotining (YIM) ulushi qisqardi.

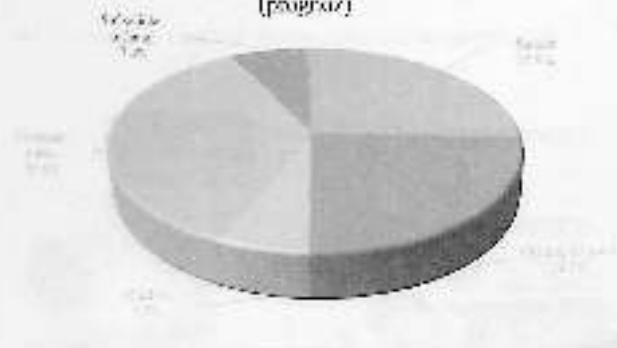
Xizmatlar sohasi — savdo va qishloq xo'jaligi bilan bir qatorda iqtisodiyotning ulush asosiy tarkibi qismlaridan biri hisoblanadi. Xizmatlar sohasining YIMdagi ulushi bo'yicha mamlakat iqtisodiyotining taraqqiyot darajasini baholash mumkin. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda YIM o'sishining asosiy qismi xizmatlar sohasiga bo'lgan ulushdir. Misol uchun, 2016-yilga xizmatlar sohasining YIMdagi ulushi AQShda 79% ni, Yevropa — 70% dan ortiq, Xitoyda — 51,6% ni tashkil qilgan. MDH davlatlarida, masalan, Qozg'istonda bu ko'rsatkich 54,2%, Belorussiyada 61,9% ni tashkil etgan. O'zbekistonda bu ko'rsatkich 2017-yil yanvar-dekabr oylarida 47,3% ga teng bo'ldi.

Dunyoda kuzatilgan tendensiya mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga, o'z navbatida YIM ham o'sishini ko'rsatmay qolmadi. Jumladan, YIM tarkibida sanoatning ulushi 29,8% dan 28,5% ga, xizmatlar

• xizmatlar ulushi — 300,3 trln so'm.

2022-yilda asosiy tarmoqlar kesimida YoIM takribi (prognoz)

5-chorixta. O'zbekistonning YoIM tarkibi (2022-yil)¹⁴

Shunday bo'lsa-da xizmatlarning ulushi boshqa tarmoq va sohalarga nisbatan yuqori darajasini ko'rsatmas mumkin.

Xizmatlar bozori ilg'amli jismoniy tovarlar va xizmatlar yagona bozoriga qayrilgan bozor turlaridan biridir. Ushbu bozorda eng soddadan eng murakkab xizmatlarning barchasi sotiladi. Shu bilan birga, mahalliy tovarlar bozori va xizmatlar bozoriini bi-birida ajratish mumkin emas, chunki xizmatni sotish (uni taqdim etish) ko'pincha jismoniy tovarlarni sotish bilan bog'liq bo'lib, aksincha uni sotib olish va sotish bo'yicha xizmatning o'zi qo'simma ko'rsatishni o'z ichiga olinadi.

Xizmatlar bozori — aqli xizmatlarni sotib olish va sotish bilan bog'liq, boshqa ishlab chiqaruvchilar va xizmatlar istro'molchilari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning yig'indisidir. Xizmatlar bozori tovar ashlub chiqarish va muammasidagi qo'simchalarga muvofiq ushbu o'tilgan xizmatlarni sohasining qismidir.

3.2. Xizmatlarni shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar

Xizmatlar bozori xizmatlar uchun talab va taqdimotni pul egalar bo'lgan

¹⁴<https://www.stat.gov.uz>

ishlab chiqaruvchilari va xizmatlar iste'molchilarini birlashtiradigan tizim sifatida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, xizmatlar bozorining roli ham turar-muddiy boylıklar bozorini rivojlantirishga, aholining turli ehtiyojlarini qondirish orqali qayta ishlab chiqarish jarayonining muvozanatini ta'minlashga, boyat sifatiga mos kelishiga yordam berishda aks etadi. Zamonaviy sharoitda xizmat ko'rsatish bozorining rivojlanish darajasi va uning tuzilishi mamlakat rivojlanish darajasi (yoki uning ta'minlash darajasi) eng muhim mezonlaridan biridir.

Xizmatlar bozorini va uning faalliyat yuritish amaliyotini o'rganishda uning o'ziga xos bo'lgan tuzilishi, hisobot hisobga olmasdan, turli xil xizmat turlari bo'yicha muvaffaqiyatga erishish mumkin emasligini ko'rsatadi.

Zamonaviy adabiyotlarda, xizmatlar bozorining quyidagi xususiyatlari ko'rsatilgan:

birinchidan, bozor jarayonlarining yuqori dinamikasi. Bu, xizmatning saqlanmaslik xususiyatiga bog'liq. Agar xizmatlar saqlanishda mumkin bo'lmasa, iste'mol talabining o'zgarishiga tezlar javob sifatida, xizmat ko'rsatish bo'yicha darajaviy takomillashuvlar sezilar bo'ladi;

ikkinchidan, darajaviy markaz, iste'mol tuzilishi bu xizmatning ahamiyatini (faktoriyaligini) aniqroq ko'rsatadi, aniq foydalaniladigan tovarlar bilan ta'minlash: milliy an'analar va iste'mol xususiyatlari, turmush tarzi va boshqalar bo'yicha xizmatlarga bo'lgan talabning aniq ajratilishi;

uchinchidan, talabni xarakteristikalar (qiyosiy differentsiatliya) va sifat darajasi (vertikal differentsiatliya) bo'yicha bozor mahsulotining raliida xizmatni tanlashning yuqori darajasi;

to'rtinchidan, muhliy tovarlar bozoriga nisbatan, xizmatlar bozori yanada aniq induciy segmentatsiya va mahalliyashtirilish xususiyatiga ega. Har qaysi bozor, xizmat ko'rsatish turlarining tuzilishi, xizmat ko'rsatish shakli asosan, egasiga (ko'pincha, ijtimoiy sharoitlari, muhim bo'ladigan muvofiq an'analar, yirik markazlardan tashqari) bilan belgilanadi;

besinchidan, ishlab chiqarish daromiyatligi (buni qisqaligi tufayli kapital tizimlarni yuqori darajada yotishidir). Xizmat faalliyatining bu xususiyati xizmat sohasidagi biznesning asosiy afzalliklaridan biri sifatida inqilob hohlanadi, ayniqsa namoyon bo'ladi;

altinchidan, xizmatlar bozorini birlashtiradigan markaz ta'limlari muhim rol o'ynaydi. Bu xususiyat, asosan, ishlab chiqaruvchini tanlashda xizmatlarning asosiy iste'molchilari, qoida tariqasida, ta'lim markazlariga, balki markaziy omillari — xizmat ko'rsatishning o'ziga xosligi, xizmat ko'rsatish alfan,

5-jadval ma'lumotlaridan hududlar bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlar hajmini tahlil qilsak, so'nggi besh yil ichida mamlakat miqyosida ko'rsatilgan xizmatlar qariyb ikki barobarga oshganligini ko'rsatib beradi. O'zbekiston Respublikasida 2018 - yilda 150 000,0 mlrd so'm, 2022 - 366 891,0 mlrd so'm ko'rsatildi. O'zbekiston Respublikasida yuqori ko'rsatilgan hudud Toshkent shahri (144 533,7 mlrd so'm, oldingi yilga nisbatan 113,0%), past hudud esa Sirdaryo viloyatiga tegishli (5 018,8 mlrd so'm, oldingi yilga nisbatan 103,6%).

6-jadval

O'zbekistonda iqtisodiy faoliyatning asosiy turlari bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlar hajmi (mlrd. so'm hisobida)¹⁾

	2018	2019	2020	2021	2022
Ko'rsatilgan xizmatlar jami:	150 000,0	193 697,8	219 578,5	284 388,1	366 891,0
jumladan, asosiy turlari bo'yicha:					
axborot va aloqa sohasidagi xizmatlar	10 332,5	10 891,7	12 852,8	17 955,1	24 503,1
molva xizmatlari	31 296,3	30 335,6	45 903,0	50 733,8	80 805,1
transport xizmatlari	44 159,4	54 493,3	59 662,5	67 338,6	88 995,5
shu jumladan: avto-transport xizmati	21 786,8	25 527,5	28 474,1	35 249,3	51 738,8
yashash va ovqatlanish xizmatlari	4 673,3	5 833,0	5 431,7	8 375,4	13 115,6
savdo xizmatlari	39 743,4	48 748,2	57 577,7	72 483,2	89 816,2
korxonalar va tashkilotlar xizmatlari	4 549,3	5 959,9	6 016,9	8 001,1	9 501,7
ta'lim xizmatlari	2 516,3	7 164,9	8 550,4	12 107,6	15 853,4
sog'liqni saqlash xizmatlari	2 220,0	3 104,3	3 266,7	5 105,9	5 513,1
ijara va boshqa xizmatlari	3 297,4	3 733,5	4 119,0	3 351,0	6 471,7
kompyuter, shaxsiy buyamlar va maishiy tovarlarni ta'mirlash xizmatlari	2 550,7	3 200,1	3 347,8	4 580,5	5 707,3
individual xizmatlar	3 700,6	4 575,6	5 082,2	6 764,1	8 670,8

1) O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika boshqarmasi ma'lumotlariga asoslanib tayyorlangan.

memorchilik, muhandislik izlanishlari, texnik sinovlar va ishlab chiqarish sohasidagi xizmatlar	2 953,6	4 543,1	4 907,5	4 907,5	6 306,8
boshqa xizmatlar	5 506,8	7 342,0	0 296,4	0 296,4	11 410,5

Huquqiy vaqtida iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha xizmatlarni tasniflash "Xizmatlar" qanunligining 2015-yil 19 yanvardagi 05-612-sonli qarori bilan tasdiqlangan va joriy etilgan O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha mahsulotlarning (tovarlar, ishlar, xizmatlarning) statistik tasniflagichiga (MSI) muvofiq amalga oshiriladi.

Iqtisodiy faoliyatning asosiy turlari bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlar hajmi taqriban 6-pajval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdi, mamlakatimizda transport (83 995,6 mlrd.so'm) va savdo (89 815,2 mlrd.so'm) sohasida ko'rsatilgan xizmatlar eng yuqori ulushga ega. Eng past ulush esa kompyuterlar, individual foydalanish buyumlari va maishiy tovarlarni ta'mirlash bo'yicha xizmatlariga tegishli (3 367,6 mlrd.so'm). Lekin 2022-yilda 2021-yilga nisbatan eng yuqori o'sishga erishgan xizmat turi sifatida molivz sohasida ko'rsatilgan xizmatlarni ko'rsatish mumkin (134,5%). Bu bilan bir qatorda eng past o'sish sur'ati yashash va ovqatlanish sohasida ko'rsatilgan xizmatlarda kuzatilgan (91,5%).

Nazorat savollari

1. Xizmat ko'rsatish sohasini deyarli qanday tushirish mumkin?
2. Xizmatlar hozirgi holatini tushuntiring.
3. Xizmatlar hozirgi va ularning xususiyatini namalardan iborat?
4. Xizmat ko'rsatishning mamlakat iqtisodiyati rivojlanishidagi o'zini hissa qanday ta'sir ko'rsatadi?

TESTLAR

1. Xizmatlar hozirgi qanday xususiyat bilan ifodalansin?
  - a) kapital oylanmasi ta'rifining pastligi.
  - b) talabning o'ziga xos segmentatsiya darajasi (o'zgaruvchanligi).
  - c) yuqori darajada.
  - d) talabning hajmi.

2. Qaurab ulash jihatidan xizmatlar bozorining qanday toifasi mavjud?

- a) umumiy va xususiy
- b) erkin va tartibga solinuvchi
- c) jahon, milliy, mahalliy
- d) ochiq va yopiq

3. Hozirda xizmatlar sohasining nimada o'zini yo'q?

- a) tabiiy va ijtimoiy resurslaridani amalga oshirish
- b) inson kapitalining rivojlanishi
- c) zamonaviy turmush sifatini shakllantirish
- d) mahalliy ishlab chiqarish rivojlanishi

4. Xizmat ko'rsatish usuli yoki shakli jihatidan ntmani anglatadi?

- a) mijozga xizmat ko'rsatishning ma'lum bir usuli
- b) mijozga ma'lumot berish
- c) mijozga xizmat ko'rsatish
- d) mijozga yordam berish

5. Xizmat faoliyati bu:

- a) tamoyil, guruh va individual xizmatlarni amalga oshirishda o'ziga xos e'tibor munosabat ko'rsatishning natijalarining faoliyati
- b) xizmat ko'rsatish korxonalarini boshqarish (mavolan, avtoris, bank)
- c) ma'dali ta'sis mahsulot ishlab chiqarish natijalarini ko'rsatadigan mehnat mahsuloti
- d) yetkazib berish xizmati

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Doxor iqtisodiyetni shartlarga xizmat ko'rsatish sohasining xususiyatleri.

2. Zamonaviy servis muammolari va tendentsiyalar.

3. Xizmat sohasi klassifikatsiyasiga zamonaviy yondashuvlar.

4. Xizmatlar hozirgi rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar.

5. O'zbekistonda xizmatlar sohasini rivojlantirish istiqbuli.

Amerikalik advokat va tadbirkor Adolfo Grijamán Grining (1843-1917) yozishicha, tarixan, ta'lim, xalqaro katalarning o'rnini bosish maqsadida, yashlarni aniq ravishda tayyorlashni anglatadi. Ammo vaqt o'tishi bilan ta'lim-mutxassslar tayyorlash uchun, rasmiy maktablarni tashkil etish orqali izohladi. G'arb olimlarining fikricha, tabiiya bu har bir bolaning va jamiyatning har bir a'zoning jismoniy, intellektual, ma'naviy va ma'rifiy funksiyalarini rivojlantirish maqsadida yaratilgan va boshqil etilgan jamiyatdir. Olingan bilimlarni hayotda qo'llanish orqali inson tarvati turmush darajasiga erishishi mumkin.

*Adolfo Grijamán
Grining (1843-1917)*

Bunday qilib, ta'lim bu davrda eng to'liq va eng boy hayotni boshqarishi mumkin. Xarakterni rivojlantirish, foyda va hazmatlash uchun bilim olish, so'zliklarga ega bo'lish, munamchi faqarini bahiyatlash va oqil-vaqil bilan taqdim etilgan bo'lishga barcha amaliy maqsadlar hayotdagi jamiy maqsadga bo'ysunadi.

Ta'lim tizimi o'z ijtimoiy holatiga mos holda kuchlik tizim sifatida qaralishi mumkin. U maqom, o'rin, ko'nikma, yordimg'or va urf-odatlar to'plamidan tashkil topgan tizim sifatida ko'rib qariladi.

Ta'limning bir qancha ijtimoiy jihatlari ham mavjud. Birinchidan, o'qitish ijodiy tajriba muqimlarga oshirish va oshirgan bilimiga ega bo'lish uchun bu jarayonga ijodiy yondashadi. Bu shart hayot davomida munamchi ravishda muqimlarga oshirish ta'lim mexanizmini yaratishiga olib keladi. Bunday tizim yangi bilimlarni berish bilan birgalikda o'zlarida mavjud ta'limni mustahkamlaydi. Boshqa tomondan, ta'lim norasmiy va rasmiy usul- usulda oshirishni ma'muriy. Rasmiy ta'limda, o'qovchining bilim olishi uchun zarur bo'lgan hissa, vaqit, jangimlar, ijtimoiy jihatdan ishlab chiqilgan munozabatlar, usullar asosida tashkil qilinadi. Insonlar rasmiy ta'limdan foydalanishning qisqa muddatidagi foydalanadilar.

Ta'lim tizimi samang'lek, bir vaqtning o'zida ijtimoiy munozabatlarni, mazhar, shahda, xalqiyiyada, aning tashqaristda shakllanadigan hayot va hayotga tayyorgarlik ko'rish jarayonlarini o'z ichiga qamrab oadi.

Hayotga tayyorgarlik qiydag' beriladik o'lishi mumkin.

— yashash uchun daromad tapa olish eobillyadi;

hollih chiqarilgan, iste'mol qiyamati yaratadigan tovar (narsa) ning foydali ta'sir yoki insonning o'ziga xos aqilona ehtiyoqlarini qondirish uchun faoliyatining o'zi tomonidan namoyon bo'ladigan iqtisodiy muvohabatlar²³ deb ta'rif berilgan²⁴. Ammo ta'limning huquqiy muassasalarda har detm ham iqtisodiy muassasalar yoki insonning aqilona ehtiyoqlari (musiqqa, raqs va boshqalar) ta'limi bo'lmaydi.

Huquqiy hujjatlarda, ta'lim xizmatlari bo' shaxsning ma'naviy va intellektual ehtiyoqlarini qondirish va uning normal hayriy faoliyatini ta'minlash bo'yicha xizmatlar²⁵ deb ta'rif berilgan. Quyida, tartib mualliflarning ta'lim xizmati²⁶ tushunchasining talqinlar keltirilgan.

7-jadval

"Ta'lim xizmatlari"ga berilgan tavsiflar

Xizmatlar	Tavsifning mohiyati	Izoh
V.A. Polystoyevskiy va O.A. Nazim	shaxsning ma'lum bir tarafdagi bilim, malaka, ko'nikmasini olish, kasb yoki malakaga oga kelish ehtiyoqlari amalga oshirishda ta'minlash uchun shaxsning ongiga qarabigan ma'naviy hujjatlar; ma'naviy buzorlar talabni qondirishni ta'minlash	tushuncha bir ma'noda, faqat kasbiy tayyorgarlik sohasiga tegishli
S.G. Dorisova	ma'lum bir kasbiy sohada kasbiy tayyorgarlik uchun bilim berish, ko'nikma va malakalarni shakllantirish jarayoni	Tushuncha bir ma'noda, faqat kasbiy tayyorgarlik sohasiga tegishli
Sh. Z. Valiyev	istimolchining o'zini shakllantirish uchun, ahvolda ta'lim osonroq sharoitida, ta'lim muassasasi tomonidan ta'lim berilgan, ma'naviy ma'lum natijadagi bilim, ko'nikma va malakalarni ta'limchiga yetkazish va ta'limning ijodiy jarayoni	Tushunchada amaliy ko'nikmalar aniqlashirilmagan
Xoruj S.V.	uni talablarini yetkazish, malaka va	Tushuncha faqat

²³ http://www.doktrina-ru.com/1021-6111_01

²⁴ 1993 P.1646-94

	<p>ko'nikmalarni shakllantirish uchun kommunikativ vositalar (shaxsiy, boshqa sub'ekt-talaba bilan bevosita o'zaro muloqot) orqali bir yoki bir nechta sub'ektlar (o'qituvchi, pedagog yoki pedagoglar jamoasi) tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan, mas'uliy, har qanday faoliyat (harakatlar) shaklida ta'sirchanlik, uning natijalarini tasdiqlash va hisoblash orqali shaxsning fuqaroning shaxsini shakllantiradigan shaklida²⁴</p>	<p>bilim, malaka, ko'nikma oshirish nuqtai nazaridan o'qituvchi va talabning bevosita aloqasini anglatadi, ammo mustaqil ta'lim faqatida shaxsni yetishtirish</p>
Bekashev A.V.	<p>ta'lim va tarbiya xizmatlari, ya'ni talabalariga bilim, malaka va ko'nikmalar shaklida o'lashtirishga qaratilgan ma'lumotni talabga berish bo'yicha harakatlar²⁵</p>	<p>ta'limda zamon qanday ma'lumot haqida gapirilayotganini nazariy</p>
Shkarbajina G.V.	<p>bu, tegishli ta'lim darajasiga, amaliy ko'nikmalarga ega bo'lgan, ushbu turdagi faoliyat uchun beritiladigan va litsenziyaga ega bo'lgan shaxs o'lashtirishga qaratilgan jamoaviy shaxslar o'rtasidagi xizmatiy pullik aloqasiga asoslangan fuqarolik-huquqiy munosabatlarni bo'lib, fuqarolarning mas'uliyatida yaratilgan va taqdim etilgan imkoniyatlarining butun majmua shaklida va boshqa tomondan, bu yoki ulatish shaxs (talaba) manfaat uchun ma'lum ta'lim ehtiyojlarini qondirish</p>	<p>faqat pullik ta'lim mas'uliyatidir</p>

²⁴ Соприкозова, П. В. Развитие личности учащегося в процессе обучения // Педагогика: концепции и методы. 1977. – № 5. – С. 131-135.

²⁵ Сапаров И. В. Развитие личности учащегося в процессе обучения. – М., 2002. – С. 104.

	maqsadida ma'lum bilim, malaka va ko'nikmalarni egallashni istagan shaxsga qaratilgan faoliyat ²⁴	
V.V. Chekmarev	handa ta'lim ishida chiqarish mahsulati ha'lib, ishlab chiqaruvchining mehnat salohiyatini shaxsiy iste'mol qilish va iste'molchining mehnat salohiyatini shaxsiy ishlab chiqarish orqali inson kapitali yaratiladigan jarayon ²⁵	ta'rifida faqat amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish haqida aniq aytilgan
V.P. Shetinin	shaxs, jamiyat va davlatning uchli xil ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun bog'lanib qolgan bilim, ma'rifat ko'nikma va malakalar tizimi ²⁶	ta'rifida xizmat kinomani bilan bog'liq ehtiyojlarini qondirish uchun bog'lanib qolgan bilim, ma'rifat ko'nikma va malakalar tizimi ²⁶

Bilamizcha, eng to'liq tushunari ta'rif V. P. Shetinin tomonidan berilgan. U quyidagi jihatlarni hisobga olgan holda ta'lim xizmatining ta'rifini taklif qiladi:

1. Shaxs nuqtai nazaridan-bu turli xil ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun shaxsning bilim, ko'nikma va malakalari tizimini berish jarayoni;

2. Jamiyat nuqtai nazaridan, bu insoniy ayg'aruvchi bexos sharoitida uning samaradorligini ta'minlash, rivojlantirish va rivojlanishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan shaxsning umumiy va kasbiy xususiyatlarini shakllantirish jarayoni;

3. Davlat nuqtai nazaridan, bu jamiyatning shaxsiy va intellektual salohiyatini kengaytirilgan shaxs ishlab chiqarishni ta'minlaydigan jarayondir.

Shunday qilib, shaxs, jamiyat va davlat faqarolarining yangi sharoitida yuqori sifati ta'lim olishiga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish ta'lim muassasalari salohiyatini rivojlantirishdan amalg'a oshirish ha'limaydi. Masalas muhsulot bo'...

²⁴ Chekmarev V.V. *Ushbu maqolada muayyan maqsadga ega ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun shaxsning bilim, ko'nikma va malakalari tizimini berish jarayoni* // *Ushbu maqolada muayyan maqsadga ega ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun shaxsning bilim, ko'nikma va malakalari tizimini berish jarayoni* — 2007 — № 4 — S. 121.

²⁵ Chekmarev V.V. *Ushbu maqolada muayyan maqsadga ega ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun shaxsning bilim, ko'nikma va malakalari tizimini berish jarayoni* // *Ushbu maqolada muayyan maqsadga ega ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun shaxsning bilim, ko'nikma va malakalari tizimini berish jarayoni* — M.: YAKI, 2007 — S. 121.

²⁶ Shetinin V.P. *Ushbu maqolada muayyan maqsadga ega ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun shaxsning bilim, ko'nikma va malakalari tizimini berish jarayoni* // *Ushbu maqolada muayyan maqsadga ega ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun shaxsning bilim, ko'nikma va malakalari tizimini berish jarayoni* — M.: Psixologiya va pedagogika instituti, 1998 — S. 105.

birlamchi usuli ta'lim muassasalarida amalga oshiriladi. Ushbu ta'limning eng oddiy talqinida uning ma'lumi bir bilim, malaka va ko'nikmalar tizimini o'z ichiga oladi, deb taxmin qilinadi. Ya'ni, ushbu xizmat turi muayyan nomdagi qadriyatlarini o'tkazishga qaratilgan bo'lib, ulardan foydalanish kumushlik ish vazifalarini, muammolarni hal qilishda yordam beradi.

Shu maqtda nazardan, ta'lim xizmatlari ko'zga ko'rinmaydigan xizmatlar bo'lib, ular muayyan vazifalarni bajarishga, muvaffaqiyatga erishishga, rivojlanishga va holazolarga yordam beradi.

Buoburin, ta'lim xizmati o'z-o'zini takomillastirish va keyingi ta'lim uchun minimal zarur va yetarli bilimlar to'plamidir. Shuningdek ta'lim xizmatlari ta'lim o'zgartiri bilan sizning sibatida talqin qilishga muvofiq hislladi. Ya'ni bu ta'limlar bilan va mavzular to'plamini o'rganish, g'ayalar, ko'nikmalarga ega bo'lish uchun vazifalarni bajarish uchun aniq reja beradi. Ammo, aslida ko'rib chiqilayotgan tushuncha o'quv dasturi yoki o'quv rejasidan ancha kengroqdir. Agar o'quv jarayoni va "pedagogika bezori" ga boshqa maqtda nazardan qaralsa, unda ta'lim xizmatlari ikki yoki undan ortiq shaxslar fikrlarining o'zaro ta'sir jarayoni sifatida namoyan bo'lib, bu yerda biri malaka bilan va tajriba yetkazib beradi, ikkinchisi esa bilim bilan va takomillastirishga intiladi. Bunda olingan bilim ma'lumot va qadriyatlar, bajarib almashish jarayoni sifatida namoyan bo'lib.

Bunda o'zlashtirish bir tamamlama bo'lishi ham mumkin, ya'ni o'qituvchi kadrlariyalar maqsadli foydalanib, aniq ma'lumotlar, bilim hessa, yoki ikki tamamlama bo'lganda, bunda tamamlama o'zaro tajriba o'lashtirish natijasida saqlanib oloqqa paydo bo'lib vajuga kelgan muammolarni hal qilish, qiyinchiliklarni yengish bo'yicha fikr almashinish orqali shaxsiy malaka, mavjud bilimlar hessa, va g'ayalar yanali bilimni yaratish mumkin.

Ta'lim xizmatlarining boshqa talqin ta'lim muassasasining faoliyati bilan bevosita bog'liq. Bunday holda, ular o'quv markazining puxta rejalashtirilgan jarayonlar detrasida va aniq talqinlarini bilishga olgan holda tinglovchi yoki talababoni rivojlanish bo'yicha faollashtirish aks ettiradi.

Ta'lim xizmatlarining boshqarish tashkili shuni talab qilganki, ular muayyan muassasalarda muayyan sharoitlarda, amalga oshirish usuli va ko'lamini, ta'lim olinadigan joyi, sifati va boshqa jihatlarini hisobga olgan holda qat'iy belgilanib taqdim etiladi. Talababularning o'zlar ta'lim xizmatlarini ma'lum bir shaxs or yoki bejari o'rganish va o'zlashtirish natijasi deb hislladi hamda olingan bilimlar, muvaffaqiyatlar, yutuqlarga e'tibor berishadi. Ushbu yondashuv intellektual

cadriyatni o'rganish va oqalash maqsadli va cheklangan jarayon ekanligini bildiradi!

Ta'lim xizmatlarining belgilari va shartlari. Ta'lim xizmatlari juda o'ziga xos afalliklardan iboratdir. Ularning o'ziga xosligi quyidagi jihatlarda namoyon bo'ladi.

Avvalchidan, bu ta'lim mahsulati emas, bunda nomoddiy, noqimmat resurslarga taysillidir. Olingan natijalarni ko'rib ko'rmaydi, chunki ular ma'lumot almashish va to'g'ridan-to'g'ri harakatlanuvchi shartlar, qoidalar va belgilarni bajarish uchun ma'lum bir jarayon shaklida davom etadi. Intellektual mahsulotlar mahsulotini qo'llash jarayonidan olingan natijani ta'lim mahsulati hisoblamaydi.

Balkin ham, ta'lim xizmatlari bepulita xohmat almashinuvi bilan bog'liq. Ma'lumotlar his qomulda ikkinchi tomonga uzatilmasa, o'zlas jarayonini tashkil etib ko'rmaydi. Shuning uchun o'rganish va ma'lumot olish, tesiqqul va oshiboylar, imiy faktorlar va boshoalar uzolmasdir.

Balkin ham, ta'lim xizmatlari har doim oshiq maqsadga qaratilgan bo'lib, berilgan ma'lumotlarni natijaj bajarini oshiq bilim, ko'nikma, g'oyalalar yaratish kabi yakuniy natijaga osh keladi. Ta'limning har qanday tashkilida o'qitish doimo har qanday shifokorlar uchun aniq maqsadni o'qitish, rivajlantirish, o'qitish, amalg oshirish, shakllantirish va hukmsalarni bog'laydi. Yana, bilimlarning har qanday maqsadga yetish uchun va aniq natijalarga oshirish uchun muvaziy harakatlarni amalg oshirishi kerak.

Talabalaridan, ta'lim xizmatlari tasvirlangan shaklida ko'rsatib baholanadi: standart hesh hall, reyting tizimlar va boshoqlar. Usholash imiytynlar yordamida materiyalar va muvaziy oshiboylar darajasi oshiq maqsadli amalyotlarning oshiboylar darajasini oshiq, talabalar bilan va ko'rsatib tasvirlangan talab qiladigan xoh va muvaziy shohalarini amalyotlarga yordam beradi.

Avvalchidan, rivajlantiradigan jarayon nuqtaj nazardan ta'lim xizmatlari oshiq va tarkibda shifokorlar, shifokorlar kashf va oshiq imiytynlar. Bunday hesh, shifokor va muvaziy oshiboylar, taqvim tematik tasvirlangan talablar rejalari oshiqda dasturlarning ma'lum bir kashf-keshligi va to'g'ridan-to'g'ri oshiq talablar uchun muvaziy. Bunday hesh, kashf talablar muvaziy, shifokorlar talablar va ishifokorlar tomondan oshiq-sekin taqvim etiladi heshda oshiq-talablar. Bundan tashqari, har bir muvaziy ham vaqt bilan cheklanadi. Shoh bilan birga, barcha ta'lim xizmatlari oshiq-talablar muvaziy oshiq-talablar.

Qizibona, ta'lim xizmatlari saqlanmasligi va oshirishi mumkin. Saqlanmaslik asosiy inson uriflarining paydo bo'lishi fonida sodir bo'ladigan mahallalarning pasayishi, katta miqdordagi ma'lumot, miya ma'lumotlarining bir qismini ishlartmasligi va ununirishi va h.k. Xurofotlikning pasayishi ilin fanning doliriy rivojlanishi taronaligir taraqqiyot, uqur dasturlari va isirali dasturlarini yangilashning pest beliligiga asoslanadi. Shu sababli, hatto o'zay jarayoni doirasida ham talabalar eskirgan ma'lumotlarni olishlari va unga asoslangan pest sifatli ma'lumotlarni rivojlantirishlari mumkin.

Yatiribona, ta'lim xizmatlarining yana bir beligisi-bu ishonaklilik xususiyati. Bunday holda, talabalar o'qituvchiga qat'iy ishonashadi va o'z qadim o'zgan ma'lumotni unig oshirishadi. Talabalar anida saralangan ma'lumotlarni kashlanishini tushirishlilar. Faqat tadqiqot va bir qator talabalar ishlarni bajarishda to'yinib o'z o'ziga taburoot bazasi qat'iy ishlash va silar nazorati ostida bo'ladir. Amma bu holatda ham izlanuvchi bu-biriga to'g'ri keladigan muqta nazar va dalillar ning "shaxsiyat"iga ishonadi.

Ta'lim xizmatlari o'ziga o'z ta'lim maqsadlari" ilin ilarni amalga oshirish yoq ta'minlash maqsadli tartibiga solish qiziboniriga amal qiladi. U barcha turdagi qonunchilik darajasida tartiblangan qonunlar, qarorlar, me'yoriy hujjatlar, silar, Davlat ta'lim standarti talabkari oshirish tavsiyasi, ko'rsatmalar va boshqalarning muqimligi ni oshirish tartib, ta'lim tashkilotining imkoniyatlari va sharoitlarini ham ko'zga oladi.

Maqsadli auditirova bunday holda, ta'lim xizmatlari rivojlanishi to'yinib o'z darajasi, vashir va boshqalarga o'z xususiyatlari va boshqalarni ko'zga olgan holda tartib oshiradi.

Rejolirova. Ta'lim xizmatlari aniq infotatsion va o'qituvchilar tartibiga o'z bo'lgan aniq tashkilot asosida aniq halqilangan vaqt oshirishda aniq ma'lumotlar, vaziyatlar, vashqalarni tartib oshirishini tashkilot.

Kodiralarining maqsadlirova. Tegishli bilim va ko'nikmalar bazasiga o'z bo'lgan tartiblangan va tartibli o'qituvchilargina ta'lim xizmatlarini ko'rsatishi mumkin. Bunday o'z muqimligi davrida ma'lumotlarni oshirish tartiblarini zarur.

Shunday qilib, ta'lim xizmatlari tartiblar maqsadlirova oshirish xizmatlaridan o'z qilib. Ular har qanday turdagi va maqsadlirova oshirish maqsadlariga xos, ularni tartiblangan ma'lumotlarni biladigan va tegishli silar zarur oshirishlari, bilimlarga o'z bo'lgan ma'lumotli o'qituvchilar

va tadqiqatchilar taqdim etishlari maqsadga muvofiqdir.

Ta'lim xizmatlari turli. Ta'lim xizmatlari shunchaki o'qov jarayonini bevosita ta'riflovchi va ta'lim tashkilotlari faolligining o'ziga xosligi va ahamiyatini ta'kidlaydigan standart talfa emas. Aslida, amalda ko'rib chiqilayotgan tushunchaning o'zida o'zligi tuzilari mavjud.

Ta'lim xizmatlarining hiriinchi qavat ta'lim darajasi talim tuzilishi rejalar va standartlar asosida oshiradigan muassasada amalga oshirilishi kerak. Bunda, umumiy va kasbiy ta'lim xizmatlari ajralib tursin. Bundan tashqari, boshqaruvchilarning har birini darajasi ga ajratish mumkin.

Umumiy ta'lim xizmatlariga quyidagilar kiradi:

- ✓ Maktabgacha ta'lim asosida tuzilgan;
- ✓ Boshlang'ich maktab ta'limi;
- ✓ Asosiy ta'lim olinmagan va ta'lim maktab asosida o'quvchilarni shakllantirish va o'qitish.

Kasbiy ta'lim xizmatlari tayyorlov darajasi ga qarab bo'linadi:

- ✓ Dababalar uchun;
- ✓ Mutaxassislik talabarlari uchun;
- ✓ Hagiitlar uchun.

Shundaylik, mutaxassislikning xususiyatiga qarab kasbiy turdagi ta'lim xizmatlarini ajratish mumkin:

- texnik;
- iqtisodiy;
- pedagogik;
- tibbiy;
- hunarmandiy va hokimiy.

Bunda, ta'lim darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ta'lim xizmatlari shunchalik jiddiy, murakkab va chuqurroq ko'rsatiladi. Bundan tashqari, ta'lim xizmatlarining xilma-xil bo'lishi kerak bo'ladi: umumiy ta'lim xizmatlarining ta'lim hajmi o'zlashtirilganligi sababli, hiltuvchi sifatida, kasbiy ta'lim hiltuvchilari esa tegishli maktab kasbiy o'qov bo'lganligi sababli.

Ta'lim xizmatlarini o'zlashtirish bo'yicha ko'rib chiqilsin, ular umumiy va qo'shimchalarga bo'linadi. Qoldirishda, qo'shimcha xizmatlar amaliyotni ta'limni yoldi shaxsning yanada rivojlanishiga hiltuvchi sifatida, umumiy iste'dod va salohiyatini oshirish, ilgari olingan bilim va ko'nikmalarni takomilllashtirish va bekorlarga xizmat qiladi. Bundan tashqari, qo'shimcha ta'lim xizmatlari amaliyot kasbiy o'zlashtirish ham ma'muliyat sifatida

bilan turlash). Dshbu ta'faga yengin misol sifatida, qayta tayyovlash kurslari, ikkinchi oliy ta'lim dasturlari va hoshqalarni izribah mumkin.

Ta'kidlash joizki, asosiy dasturlar bepul va pullik asosida o'qitilish, qo'shimcha ta'lim uchun ko'pchilik pul talabidir. Shu bilan birgalikda, qo'shimcha xizmatlar, hoshqangichdan to professional ta'limgacha, ta'limning barcha darajalarida mavjud bo'ladi.

Iltida bepul va pullik ta'lim xizmatlariga e'tibor qarab, hitti ma'lum barcha ajratib ko'rsatish ma'muriy byudjet - davlat tomonidan moliyalashtiriladi, tijorat - to'g'ridan-to'g'ri tinglovchi, talaba tomonidan to'lanadi.

Buning tomonidan, ikkala xizmat ko'rsatishda foydali yoki foydali davlat standartlari asosida, halqilangan muddatda, barcha omillar hisobga olingan holda amalga oshiriladi. Bunda, grant asosida ta'lim olibyotgan talabalar stipendiya bilan ta'minlanishi, moliyaviy yordam olish huquqiga ega bo'lish, pullik ta'lim xizmatlarida esa foydali ma'lum shartlarda soliq imtiyozlari berilishi ma'muriy.

Ta'lim xizmatlarida manfaat qabul qilish to'yektoryasi muqat nazardan maqsadli muhaboraga va uning rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlariga, qiyoslariga, muhaboraga va hokuzalarga e'tibor qarabildir. An'anaviy ta'lim xizmatlari talabalariga o'qitish darajasida minimal asoslar va ko'rsatmalarni o'zlashtirishga imkon beradi. Ya'ni, bu barcha barcha ta'lim muassasalariga xosdir.

Individual davlat ta'lim standartlari, tavsiyalar, hoshqalarni hisobga olingan holda ma'lum bir shaxsning maqsadlari istaklari ehtiyojlariga moslashtirgan holda, yoki bir guruh iste'molchilariga jannazaviy xizmat ko'rsatiladi. Bugungi kunda aksariyat ta'lim muassasalarida kombinatsiyalangan ta'lim xizmatlari amalga oshiriladi.

Ta'lim xizmatlari tarini tanlashda xizmatlarning bir birligining o'ziga xos xususiyatlarini, muhaboraga, muhaboraga oshirish shartlarini va iste'molchining talablariga muvofiqligini hisoblash ma'muriy.

4.1. Ta'lim tizimi, shakllanishi va bosqichlari

Ta'lim tizimi — bu ma'muriyat, jamiyat, oila, shaxs manfaatlarida ko'rib chiqilgan holda, ta'limga bo'lgan talab hamda qiyoslarini ta'laqonli qandiruvchi o'zlashtiriladigan ilmiy, bilim, ma'lumot, tajribalarni yagona yig'indisi natijasida insonning jismoniy, aqliy, ma'naviy, intellektual salohiyatini

yukaltishga qaratilgan ta'lim va tarbiya berishning maqsadli jarayonidir.

Mamlakatda yuqori mahallali kadrlar yetishtirish, jahon standartlariga mos keladigan mutaxassislarni tayyorlashda albatta ta'lim tizimining a'ni beqaror. Buzur iqtisodiyoti va mehnat bozori munosabatlari zamonaviy, barqaror sharoitga global ravishda o'ishi davrida ta'lim tizimi ham buzur munosabatlari qancha qimmatli asosida shakllanishi va rivojlanishi zarur. Ma'lumki "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 7-moddasida O'zbekistonda ta'limning yetti bosqichli bo'lganligi o'tilgan²⁷. Bular: maktabgacha ta'lim va tarbiya; umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim; professional ta'lim; oliy ta'lim; oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim; kasbiy malakani oshirish va ularni qayta tayyorlashni o'z ichiga olishgan ta'lim.

Maktabgacha ta'lim va tarbiya bo'sh shossini sug'ituvchi va yetuk maktabda o'qishga tayyorlangan tarafdin shakllantirish maqsadini ko'rsatadi. Bu ta'lim oltin oltin yoshlarda o'zida kasbiy bog'lanish va muvofiq shakllidan qat'iy nazar boshqa ta'lim muassasalarida olib boriladi.

O'zbekistonda milliy genofondni mustahkamlash, yosh avlodni yetuk kadrlar olib tayyorlash masalalariga o'zining a'hamiyatini qaratib kelmoqda. Mamlakat Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruviini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Qaro"²⁸ bo'yicha "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim xizmatligi tashkil etish to'g'risidagi Qonun"²⁹ muvofiq boshqaruvda yangi tizim yaratildi.

Bugungi kunda maktabgacha ta'lim muassasalari tarmoqini kengaytirish, ularning moddiy texnik bazasini mustahkamlash, yangi bog'lanish qurish bo'yicha davlat dasturi qabul qilib, amalga oshirilmoqda. Rivojlangan davlatlar tajribasidan foydalanib, maktabgacha ta'lim muassasalari, jumladan, nodavlat bog'lanish tarmoqini kengaytirishga ham katta ahamiyat qaratilmoqda. Bu esa o'zaro sug'ituvchi shakllantirish hamda ta'lim xizmatlari turini ko'paytirishga xizmat qiladi.

Uy-er xizmat bo'yicha asosida maktabgacha ta'lim tizimidagi pedagog kadrlar malakani oshirish bo'yicha o'quv-otqaz va dasturlarni takomillashtirish, oliy ta'lim muassasalari maxsus sarfni bo'linmalarining o'zbekistonda o'zlashtirish bo'yicha 2010-2023-yillar uchun loyihalar

²⁷ O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risidagi" Qonun, 2002-yil 23-avgust.

²⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yakunlash bo'yicha o'zlashtirish bo'yicha dasturlar an'nanalar"ga 2016-yil 17-avgust, Qonun, 2017-yil.

²⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim xizmatligi tashkil etish to'g'risidagi" Qonun, 2017-yil 23-avgust.

ajratish masalasiga e'tibor qaratildi²⁰. Jumladan, davlatimiz rahbarining qarari bilan tashkil qilingan Maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha 2017-2021 yillarga mo'ljallangan dasturda keng ko'lamli strategik maqsadlar, muhim vazifalar belgilangan bilan ahamiyatlidir.

8-jadval

Ta'lim bosqichlari tarkibi²¹

Ta'lim darajalari		
Umumiy ta'lim	Kasbiy ta'lim	Oliy ta'limdan keyingi ta'lim
Maktabgacha ta'lim;	Akademik litsey;	Doktrorantura
Boshlang'ich maktab ta'limi;	Kasb-hunar kolleji;	[Ordinatura, ad'yuntura];
Umumiy o'rta ta'lim;	Biznes maktabi;	Malaka oshirish;
Bolalar umumiy qo'shimcha ta'lim	Universitet;	Qayta tayyorlash;
	Institut;	Ikkinchi oliy ta'lim
	Akademiyas	

Ayniqsa, kelgusi besh-yillikda 2200 ta maktabgacha ta'lim muassasasining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, jumladan, qishloq shahar punktlarida yangi maktabgacha ta'lim muassasalarini qurish, ularni zamonaviy talablarga javob beradigan inventar, uskunalar, ajoyib metodik qo'llanmalar, multimedia resurslari bilan ta'minlash hamda ushbu maqsadlar uchun jami 2,2 trillion so'm mablag' ajratilishi ko'zda tutilayotgani ushbu qaror o'z ichiga hech qanday keng ko'lamli vazifalarni qamraganligini ko'rsatadi.

Shu bilan bir qatorda maktabgacha ta'lim muassasalariga qaratib olinmagan bolalarni maktabga tayyorlashda qisqa muddatli tayyorlov guruhlarining roli muhim sanaladi. Ayni shu sababli belgusida bolalarni maktabga tayyorlashning muqobil shakli bo'lgan 5100 ta qisqa muddatli guruhlarni tashkil etish ko'zda tutilmoqda. Qalqaversa, maktabgacha ta'lim muassasalariga jafa qilingan bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda otalarning pedagogik-praxologik bilimlarini ushirish ham maqsadga muvofiq sanaladi. Davlatimiz rahbarining ma'dum qarorida 3-6 yushliqgi maktabgacha ta'lim muassasalariga qaratib olinmagan bolalarni ularning otalari bilan metodik qo'llanmalar bilan ta'minlash orqali maktab ta'limiga tayyorlashni

²⁰ Davlatimiz Respublika Prezidentining To'liqroq hujjat. Qarori, davlat muassasalarini ta'minlash bo'yicha 2017-yil 27-iyul.

²¹ Ma'lumotlar manbasi: www.uznet.net.

tafakkul eʼtiboliga alohida eʼtibor qaratilgan bolalarni taʼlimning keyingi bosqichiga tayyorlash darajasini yuksaltiradi.

Sana oʻrinda maktabgacha taʼlim muassasalarida tartibiyalaruvchilarni intellektual, jismoniy, xalqiy jihatdan tartibiyalash, umuminsoniy qadriyatlar bilan tanishtirish, bolalarni maktabga sifati tayyorlash maqsadida turli tashabbuslar, maʼnaviyat va ekologiya xonalari, kichik musay, kutubxonalar tashkil etish borasidagi tajribalarni izchil davom ettirish maqsadiga muvofiq, Gʻarbiy Osiyaga, xususan Afgʻonistonga, umuman, kelajakda muayyan kishni oʻqitishga boʻlgan qiziqish holatida ayv shu davrda shakllanadi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha taʼlim talabchi taʼlimning hoshlangʻich oʻrta hisoblanadi. U bolaning sogʻlom va rivojlangan shaxs boʻlib shakllanishini taʼminlab, oʻqishga boʻlgan istiyosini uygʻnatadi, taʼlim oʻqitishga tayyorlay beradi. Shunday ekan, bu taʼlim faoliyatini yanada kuchaytirish, maktabga boʻlgan taʼlim muassasalarida har bir bolani qiziq shart-sharoitlar yaratish, ularga maktabgacha yondagi bolalarni keng joy etish taraqqul oʻrining barqaror va yuksal shaxs boʻlib shakllanishini muhim oʻrin tutadi.

Umumiy oʻrta va oʻrta maxsus taʼlim bosqichlari: hoshlangʻich taʼlim (I-IV sinflar), tayanch oʻrta taʼlim (V-IX sinflar), oʻrta taʼlim (X-XI sinflar) hoshlangʻich taʼlim umumiy oʻrta taʼlim olish uchun zarur boʻlgan savdo koʻnik va koʻnikma asoslarini shakllantirishga qaratilganidir.

Umumiy oʻrta taʼlim umumiy oʻrta taʼlim (shakllantirish koʻnik, shaxs) taʼlim, muvofiq boʻlgan oʻn bir yil davomida amalga oshiriladi.

Oʻrta maxsus taʼlim akademik inhisarlarda, toʻqqiz-yillik tayanch oʻrta taʼlim asosida ikki yil ummijiy oʻrta taʼlim oshirilib, taʼlim oshirib oling intellektual qobiliyatning jadal rivojlanishini shuningdek chuqur, tabiiyatidir, koʻnikma va shaxsni yoʻnaltirilgan taʼlim oshirishni taʼminlaydi.

Madaniyat taʼlim shakllantirishda umumiy oʻrta va oʻrta maxsus taʼlim talab-shartlari asosida amalga oshirilishi mumkin.

Iqtisodiy va madaniyat bolalarning qobiliyatini rivojlantirish uchun Prezident, ijod va hoshlangʻich shakllantirish maktablar, shuningdek maktab internatlar tashkil etilishi mumkin.

Jismoniy, qiziq, sensor (tezp) yoki umumiy muvofiq boʻlgan bolalar, shuningdek ushbu ushbu shakllantirishga muvofiq boʻlgan bolalar davlat muvofiq shakllantirish taʼlim muassasalarida, umumiy oʻrta va oʻrta maxsus taʼlim

tashkilotlarida inklyuziv shaklda yoki uy sharoitlarida yaksa tartibida ta'lim oladi.

Umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarining sinflarida (qurultiblarida) talim oluvchilar soni o'rta ta'lim natijalaridan oshmasligi kerak.

Professional ta'lim qo'llanadigan kash va mutaxassislik bo'yicha quyidagi darajalar o'z ichiga oladi:

- boshlang'ich professional ta'lim;
- o'rta professional ta'lim;
- o'rta maxsus professional ta'lim.

Boshlang'ich professional ta'lim kasb-hunar maktablarida 8-sinf bitiruvchilari negizida loqat asosida kunduzgi ta'lim shakli bo'yicha umumiy ta'lim fanlarining va mutaxassislik fanlarining ikki-yillik integratsiyalashgan dasturlari asosida amalga oshiriladi.

O'rta professional ta'lim kollejlarda davlat buyurtmasi yoki to'lov-shartnomasi asosida kasblar hamda mutaxassislikning murakkabligidan kelib chiqqan holda, davomiyligi ikki-yilga bo'lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta'lim shakllari bo'yicha umumiy o'rta, o'rta maxsus ta'lim hamda boshlang'ich professional ta'lim negizida amalga oshiriladi.

O'rta maxsus professional ta'lim texnikumlarida umumiy o'rta, o'rta maxsus, boshlang'ich professional va o'rta professional ta'lim negizida davlat buyurtmasi yoki ta'lim-shartnomasi asosida kasblar hamda mutaxassisliklarning murakkabligidan kelib chiqqan holda, davomiyligi kamida ikki-yil bo'lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta'lim shakllari bo'yicha amalga oshiriladi.

Oliy ta'lim yuqori ma'naviy mutaxassislar tayyorlashni ta'minlaydi. Oliy ma'lumetli mutaxassislar tayyorlash oliy o'quv yurtlarida (universitetlar, akademiyalar, institutlar va oliy maktabning boshqa ta'lim muassasalari) o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi asosida amalga oshiriladi. Oliy ta'lim ikki bosqichga, davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi oliy ma'lumet ta'limidagi hunarlar bilan dalillanuvchi bakalavriat va magistraturaga ega.

Bakalavriat oliy ta'lim yo'nalishlarida biri yoki bir necha bilim beradigan, o'qish muddati kamida ta'rt yil bo'lgan tayanch oliy ta'limdir.

Magistratura aniq mutaxassislik bo'yicha bakalavriat negizida kamida ikki-yil davom etadigan oliy ta'limdir. Oliy ta'limning asosiy maqsadi xamon talablariga javob berib uladigan ma'naviy, raqobatkorlik, yuksak ta'limli, oliy ta'lim mutaxassis talablariga o'z tanlagan yo'nalishi yuzasidan talabga javob berib uladigan respublikaning ilm-fan, madaniyat, iqtisod, ijtimoiy ehtalarni

riyojlanishida u's haddam qo'ndirgan, musojil ilmiydirigan, yuksak ma'naviyatga ega bo'lgan yuqori salohiyatli mutaxassislarni tayyorlaydilar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"¹gi Qarori oliy ta'lim tizimini tubdan islohimlashtirish, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasidagi ustuvor vazifalarga mos holda, kadrlar tayyorlashning ma'noni mazmunini tubdan qayta ko'rib chiqishi, xalqaro standartlar darajasida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratishi maqsadida qabul qilingan.

O'y o'qay yurtdan keyingi ta'lim tizimining yuqori malakali ilmiy-pedagogik kadrlarga bo'lgan ehtiyoqlarini tizimlashtirga qaratilganidir.

Oliy ta'limdan keyingi ta'limni oliy ta'lim va ilmiy tashkilotlarda olish mumkin.

Tayyarlal doktorant va falsafa doktori (Doctor of Philosophy (PhD)) ilmiy darajasiga da'vogar ilmiyovchilar uchun ishlab chiqarishdan ajratilgan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorligi bo'yicha oliy ta'limdan keyingi ta'lim shakli hisoblanadi.

Doktorantura va doktori (Doctor of Science (DS)) ilmiy darajasiga da'vogar ilmiyovchilar uchun ishlab chiqarishdan ajratilgan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorligi bo'yicha oliy ta'limdan keyingi ta'lim shakli hisoblanadi.

Musojil ilmiyovchilik falsafa doktori (Doctor of Philosophy (PhD)) yoki fan doktori (Doctor of Science (DS)) ilmiy darajasiga da'vogar ilmiyovchilar uchun ishlab chiqarishdan ajratilgan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorligi bo'yicha oliy ta'limdan keyingi ta'lim shakli hisoblanadi.

Ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlarni tayyorlash, ilmiy darajaslar va unvonlar berish to'g'ri Qonun hujjatlarida belgilanadi.

Kadrlarni qayta tayyorlash tayyori mutaxassisliklar va kasblarga muvofiq bo'lgan yo'nalishlar bo'yicha faoliyati amalga oshirish uchun qo'shimcha kasbiy bilim, malaka va ko'nikimlarning zarur hajmi egallanishini ta'minlaydi.

Kadrlar malakasini oshirish kasbiy bilim, malaka va ko'nikimlarning chuqurlashtirilishi hamda yangi bilim, malaka va ko'nikimlarning ta'minlaydi, kadrlarning tufayli

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Qarori, 2017-yil 22-avgust.

darajasi, xarakterli va fazirini oshishiga xizmat qiladi.

Bolalarning ehtiyojlarini qimmat ko'rish, hoh'ish vaqt va dam olishni tashkil etish uchun davlat organlari, mahalliy hokiyorat tashkilotlari, shuningdek tijarat tashkilotlari madaniy-estetik, ilmiy, badiiy, sport yo'nalishidagi maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlarini tashkil etishi mumkin.

Maktabdan tashqari ta'lim bolalarga ulakasis ta'lim harakatining tarkibiy qismi sifatida ularning iste'dodi va qobiliyatini rivojlantirishga, ma'naviy ehtiyojlarini qanoatlantirishga qaratilgan.

Maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlari jumlasiga bolalar, o'smirlar ijodiyoti saroylari, uylari, klublari va markazlari, «Berkanat» shoxi bolalar maktablari, bolalar o'smirlar sport maktablari, bolalar musiqa va san'at maktablari, studiyalar, axborot-kutubxona bo'yida sog'lamlashtirish muassasalari kiradi.

4.4. Ta'lim tizimini rivojlantirishning xorij tajribasi

Su'nggi yillarda dunyoning yetaklii mamlakatlari o'z ta'lim tizimlarining juda ko'p hollarda chuqur ilg'riq islohotlarga tashir ko'rsatayotgan o'zgarishlarini amalga oshirishga kirishdilar. Chunki jamiytdagi g'halil iqtisodiy-iqtisodiy o'zgarishlar ta'lim tizimlarini faoliylashtirg' yangi parametrlarini bog'lab, har vaqtning o'zida ular o'ziga yangi vosilalarni qo'yimq' va Yevropa va Osiyo qit'alarida ham ilg'ri o'zgarishlar va ilg'ri kalamit o'zgarishlar o'ly o'zgarishlar²⁷.

Quyida ayim mamlakatlardagi ta'lim tizimlarini ko'rib chiqamiz.

Yaponiya ta'lim tizimi dunyo miqyosida ilg'ri qadimgilashgan hisoblanadi. O'ziga ta'lim tizimi takomillashtirgan Osiyo mamlakatlaridan olib kelilgan ba'li VI-VII asrlardan hisoblab rivojlana borgan. Hozirda Yaponiya ta'lim tizimi quyidagi ko'rinishga ega:

— maktabgacha ta'limning tarkibiga yasli, bolalar bog'chasi va nog'ranlar ta'lim kurslari shu asosida faoliyat ko'rsatuvchi maxsus maktablar kiradi;

— maktab ta'limi, uning tarkibiga boshlang'ich, o'rta, va yuqori bosqich maktab ta'limi kiradi;

— oliy va maassat ta'lim tarkibiga oliy o'quv yurtlari (OOY), jamiyati

²⁷ Boshqara J.M. maktabgacha ta'lim tizimlarini rivojlantirish uchun parametrlar o'zgarishi o'zgarishlari. «Ta'lim tizimlarini rivojlantirish» jurnali va maktab - maktabgacha ta'lim tizimlarini rivojlantirish jurnali. 2010. 2010. - 250-26.

va kollejar kiradi.

Yaponiyada bolalar 3 yashdan boshlab bolalar bog'chasiga yoki maktabgacha ta'lim muassasiga qabul qilish ma'muri, bunda bola ushbu muassasada 3-yil vaqtini o'tkazadi va ta'limning keyingi bosqichini hisoblangan muddatga yeti oladi. Yaponiyada bolalar bog'chasi va maktabgacha ta'lim muassasalari bir-biridan farqli ravishda faoliyat olib boradi. Bolalar bog'chalari faqatgina bolalarga ma'lum muddat qarash bilan shug'ullanib, ularning dasturlarida bolalarga ta'lim berish nazarda tutilmagan, shuning uchun ular hechda ta'lim muassasalari jabi "Ta'lim, madaniyat, sport, ilm va texnologiyalar" Vazirligiga emas, "Sog'lqni saqlash, mehnat va turmush tarzini" Vazirligiga bo'yunobilar. Yaponiyada bolalar bog'chasiga faqatgina mehnat bilan band bo'lgan, ya'ni ishlayotgan ota-onalarning bexandlari qabul qilinadi. Bunda ota-onalar umuman mahalliy hokimiyat organlariga tash bilan nambila haqida va bazzoni tashiyosi bilan shug'ullanaschi o'qituvchi boshqir a'zolari yo'qlig' haqida ma'lumotnomama taqdim etiladi.

Bolalarni davlat yoki nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalariga joylashtirish muassasalar mahalliy hokimiyat organlari beqali hal qilinda, bunda ota-onalarga mavjud Maktabgacha ta'lim muassasalarining (MTM) joylashgan o'rin, namzillari, bosh o'rinlari haqida ma'lumotnomalarni o'sis etilgan to'plam hisobli. Bunda ota-onalar MTMlarga boshir buyurishlari, ularing faoliyat bilan tanishish ma'muriyatiga egalari. Lakin shunga qaramay, bolani qaysi MTMga joylashtirishni faqat hokimiyat hal etadi. Bolani MTMga istalgan vaqtda joylashtirish ma'muri, lakin 1-iyulda bolalar o'rinlari sumi etiboli, bunda yaponiyada shu vaqtda maktab faoliyatini o'z ishini boshlaydi. MTM bitiruvchilari esa maktabga yeti oladilar. Shu bilan birgahlikda, maktab va universitetlar o'shida ham MTMlar mavjud. Ya'ni, bog'cha yashilam boshlab ularing maktabga ta'lim o'qiyadilar, bunday bitiruvchilardan MTMlar kelajida yo'qari darajadagi maktab, va undan keyin universitetlarga kirish uchun imkoniyatlar yaratib berila.

Yaponiya maktabgacha ta'lim tizimi ta'ribda mavjud MTM va bolalar bog'chalarning 80% dan ortig'i xususiy shaklga to'g'ri keladi. Bunda davlat va xususiy MTMlar orasida katta farq kuzatilmaydi. Ta'lim berish jarayonini tashkil qilish, 2006 yilda qabul qilingan ta'lim to'g'risidagi asosiy Qonunning asosiy tamozillari asosida amalga oshiriladi. Davlat va xususiy MTMlar uchun talov, faqat ota-onalarning daromadlaridan olib chiqadi, ya'ni qonunchilik yuqori daromadga ega bo'lsa, shuncha qo'p tolanadi. O'rtacha bolalar,

daromadlari yuqori bo'lmagan oilalar uchun 100 dollardan, daromad yuqori bo'lganlar uchun 500 dollarni tashkil etadi. Shu bilan birgalikda, MTM yoki boshqa bog'lanishga qabul qilinmayotgan bolaning vishaga qarab ham ta'lov turlicha bo'lishi mumkin, yoki hala qanchalik kichik yoshda bo'lsa ta'lov shunchalik yuqori bo'ladi. Bundan tashqari, xususiy MTMlarda o'ylar ta'lovdan tashqari, o'zilik hisabi hisobida 1000 dollarlik ta'lovlari ham mavjud.

Yaponiyada ma'naviy ta'limni yuqorida aytganidek 3 bosqichli o'rta shifaga oladi. Boshlang'ich maktab 6-yil, o'rta va yuqori bosqichlarining har biri 3-yildan iborat bo'ladi. Mamlakatda yuqori va oliy ta'lim maktablarining boqimlari mavjud emas, lekin xarakterlikni tashkil qiluvchi davlat muassasalari mahatan sikkasizq narsalarda ta'lim shartlarini ko'rsatishlari mumkin.

Yaponiya yuqori darajadagi xususiy ta'lim tizimi shakllangan mamlakatdir. O'tirgi yillar ma'lumotiga qaraganda boshlang'ich ta'lim muassasalarning 15011 tadan 8/60 tasi xususiy sektorga, boshlang'ich va o'rta maktab ta'limida davlat sektori peshqadamlik qilsa, yuqori maktablarida xususiy sektor davlat ta'limidan ancha o'ziga xoslik bo'latlari kuzatiladi. Oliy ta'limda esa 514 yapon universiteti va kollejlardan 470 tasi xususiy sektorga ta'g'ir keladi.

Yaponiyada bepul oliy ta'lim mavjud emas. 2011-yil¹⁰ ma'lumotlarga qaraganda, mavjud 2,0 million talabalaridan boqimiga 100 tasi bepul ta'lim olgani. Yaponiyada ta'lim olish narsa qanchaligi, havoatla muassasaning reytingi, iste'molchilar talabiga qarab aniqlanadi¹¹.

AQSh Oliy ta'limi dunyodagi eng yuqori darajadagi bo'lib hisoblanadi. Buni Nobel mukofotlarining sovrindorlarining 80 % AQSh universitetlari boqimchilari ekanligidan ko'rishimiz mumkin. Amerika universitetlarining ilobom era, dunyoning istalgan joyda ish bilan ta'minlanishni kafolatlaydi. Hozirgi kunda AQShda 5000 ga yuqin oliy ta'lim muassasalari boqimiy yaratilgan, unca 20 milliarddan ortiq pulda bilim oladi. AQSh universitetlarining hunday yuqori darajaga erishishlariga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan: o'zunchidan, ta'limga bo'lgan jiddiy e'tibor, amaliyotga yo'naltirilganlik, auditoriya va laboratoriya qo'shlagi xususiy maktalar, hamda xususiy ilmiy-tizimlik vositalari baxshiligi qo'llanilishi. O'zunchidan, unca mutaxassislarga yuqori darajada o'qitish imkoniyati mavjudligi, o'zunchidan infratuzilmaning yuqori darajada shartligi, yoki ko'pgina universitetlarning xalqaro jihatdan katta maydonlari ekanligi, unca laboratoriyalar, kutubxonalar, muzeylar, rasalxonalar,

¹⁰ <http://www.ipsos.com/ipsos/news/education-in-japan>

kollekt, xatoli galereya va teatr maydonchalari xam mavjud. To'rtinchilim, yuqori darajadagi professor-o'qituvchilar tarkibi shakllanganligi AQShda O'Y o'qituvchisi jaha martabali va yuqori daromadli kasa hisoblanadi. AQShning nufuzli universitetlari professor-o'qituvchilari tarkibida Nobel mukofoti sovrindorlar, jahonga mashhur shaxslar, xusmiy korporatsiyalar egalarini uchratish mumkin.

AQShda asosan ikki turdagi xususiy va davlat O'Ylari mavjud. Xususiy universitetlarda o'qish narxi qimmat bo'lsa-da, talabxonni jadal ta'limiga o'tirni belaydi, ha dargohlarda yuqori darajada ta'lim beriladi. Shu bilan birgalikda davlat universitetlari ham mavjud bo'lsa, unda kam ta'lim olgusni o'qituvchilarning farzandlar, yaxshi o'qishlari evsiga davlat stipendiyalari o'zib o'tirni talabxonlari mumkin.

AQShda O'Y o'qituv yuridagi kirish imtihonlari mavjud emasa. Hirona o'lyog'ida ta'lim olish boxatni halgan hujara, taqatgina umumiy savollardan tuzilgan testlariga javob beradi va har vaqtning o'zida bir cancha O'Y javoblarini jaha olish imkoniyati bo'ladi. Shu bilan birgalikda har bir talabxon sukota imtihonlari va xam, unda talabxonning berida ma'lumotlari bilan birgalikda boxatni qiziqishlari, ishtiyoqlari, qaysi sohaga ta'lim o'qituvchi va xam shu yo'nalishni bo'ycha qiziqishni insha boxatni talab qilinadi.

O'Yga qabul qilingan talabxonlar boshlang'ich ikki-yil davomida umumiy fanlar bilan tanishadilar, va ikkinchi kursning oxirida o'z yo'nalishlarini tanlashlari mumkin. Keyingi uquqayillari ayxan shu tanlagan yo'nalishlari bo'ycha davom etadi.

AQSh O'Ylarida talabxotarning har tamomilari yakshilashlari, insha vaqtidani sanaxatni o'qituvchilari insha turli xal bo'lgaraklar manaxam soxatlar o'qituvchi beradi. Bu yerda sport, ta'lim, ijodiy o'qituvchilari va hattda xoyvachilari savollari o'qituvchilari xam mavjud.

AQSh ta'limat boxatida xohirni texnologiyalari, huquqshunoslik, iqtisodiy, tibbiyot kabi sohaxatni manaxam o'qituvchi bo'ycha yuqori talab kaxatilgan. Shu bilan birgalikda ushbu sohaxatni egallash uchun ta'lim o'qituvchi bo'ycha xam bir muncha yuqoridir. Masalan, AQShda tibbiyot sohaxatida o'qituvchi ta'lim olish uchun, hattda xoyv istalgan birer sohaxatni bo'ycha fakshilash diplomiga ega bo'lish talab qilinadi. (Bu tibbiyot sohaxatini bo'lmagan sohaxatlar xoyv bo'lishi mumkin). Undan so'ng kirish imtihonlari topshirish talabxonlari qabul qilinadi. Tibbiyot o'lyog'ida ta'lim olish uchun bir-yilda o'qituvchi 100 ming AQSh dollari miqdorida talab qilinishi boxatni.

AQShda kollejar faoliyati ham aishda yo'lga qo'yilgan. Kollejlarda ilmiy-tadqiqot dasturlari savi yoki umuman nazarda utilmagan. Kollejda olingan ta'lim universitetda olinadigan ta'limdan ancha past darajada hisoblanada, ayrim gumanitar yo'nalishlarda faoliyat yuritayotgan kollejlarda yuqori darajadagi universitetda beriladigan ta'lim bilan raqobatlasha oladi.

Universitetlarining kollejlardan asosiy farqi, bu yerda keng ilmiy-tadqiqot faoliyati va aspirantura dasturlarining mavjudligi bilan belgilanadi. Bunday muassasalarda ta'lim, asosiy va hamda chuqur nazariy bilim bilan o'zaro bog'liqdir. AQShda xususiy va davlat ta'lim muassasalari mavjud. Afsuski ko'ra xususiy ta'lim muassasalarida nishatan yuqori darajadagi bilim beriladi deb hisoblanada, ammo ba'zi ham bunday bo'lmaydi. Bunday olingan bilim olish ancha qiymat ha'isada, fundamental va silat jihatdan samarali yo'lga qo'yilgan.

Buyuk Britaniya ta'lim tizimi bir necha asrlar davomida rivojlanib, hozirgi davrda qat'iy standartlariga moslashgan. Britaniya ta'limida 3 xil sektor mavjud: davlat (bepul) hamda xususiy (pullik). Qonunchilikda belgilanganidek, mamlakatning 5 yoshidan 18 yoshigacha bo'lgan fuqarolari, hamda o'smirligidagi diniy istiqomat qiluvchi xorij fuqarolarining shu yoshdagi bolalarlari ham bepul ta'lim olish huquqiga ega. Xususiy maktablarning mavqei nishatan balandroq. Bu maktablarning aksariyati bir necha asrlik tarixga ega bo'lib, davlatdan mustaqil holda faoliyat olib boradi. 5 yoshdan 18 yoshigacha bo'lgan bolalar maktab vashidagi o'quvchilarning 7%, xususiy maktablarda ta'lim olishadi. Shu bilan birgalikda 15% o'quvchilarni xorij fuqarolari tashkil etadi. Odatda xususiy maktablar o'zlar binolari va hushiga ixtisoslarni o'z ichiga olgan shaxsiy yer maydonlariga egadirlar²⁵. Buyuk Britaniya ta'lim tizimi dunyo miqyosida eng yuqori darajadagi bo'lib hisoblanadi. Har yili o'n mingga yaqin talabalar Angliya oliy ta'limini olishga intiladilar. Buyuk Britaniya O'zbekiston diplomatiya xizmatida mahnat o'zgarlarida yuqori baholanaadi.

Buyuk Britaniyada ta'lim olish Yevropa mamlakatlari ichida eng qiymatli hisoblanadi. Bir-yilda talabagan yu'nsalishlarga qash, ta'lim 9000 dan 19 mingga dollarigacha g'isilishi mumkin. Rivojlangan mamlakatlarda Buyuk Britaniyada ham asosan xususiy ta'lim muassasalari yuqori darajada bilim beriladi deb hisoblanada, kam ta'lim olingan talabalar uchun maxsus stipendiya xizmatlari keng yo'lga qo'yilgan. Buyuk Britaniyada chet ellik

²⁵ Buyuk Britaniya ta'lim tizimi, 2016. [dostoyim] URL: <http://www.gov.uk/government/collections/education-in-the-uk> [10.10.2016].

talimda ta'lim olishlari uchun ham doimida dasturlar yaratilgan.

Shveysariya ta'lim tizimi o'zining ayniq qat'iyatlariga moslashgan holda shakllangan. Ta'lim markazlarining faoliyatlari sudalar tomonidan cheklangan. Shveysariyada umumiy ta'lim uchun asoslangan 26- ta davlat ta'lim tizimi mavjud. Mamlakatning har bir kantonda alohida ta'lim tizimi yaratilgan, ammo ta'lim xizmatlarining sifati va o'zaro ta'ayyul bo'yicha imkoniyatlarga hukumat kufolat beradi. Shveysariya Konstitutsiyasida belgilanganidek, mamlakat aholisining 6 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan qismi bepul ta'lim olish haqqiga ega, va ana bilan birgalikda har qaysi kantonda beriladigan diplomlar hujjatlarida ham hisobga olinishini kafolatlaydi⁹¹.

Rossiya Federatsiyasida ta'limda o'ziga maktabni tugatganlik haqidagi shahodatnomani o'z ichiga, majbur bo'lgan rasmiy va matematika, hamda ta'limga yurakli bilan bogliq bo'lgan fanlaridan Yopiq davlat imtihoni (EGE) topshiriladi. Bunda YEMni topshirgan har bir talabavchi bir vaqtning o'zida bir qancha oliy ta'lim muassasalariga hujjat topshirish haqqiga ega bo'lib, imtihon natijalariga mos keladigan oliy o'quv yurting talabasi bo'lishi imkoniyatini qo'lga kiritadi. Rossiya ta'lim tizimi umumiy, boshliq ta'lim, qo'shimcha ta'lim hamda xismon besorilovomida ta'lim olish haqqiga bo'laychi mukommal bo'yicha ta'lim tuzilishiga ajratiladi. Bu ta'lim tizimi mamlakat aholisini besorilovomida ta'lim olish haqqini to'laydigan qandirish uchun xizmat qiladi⁹².

Belarus Respublikasi "Inson taraqqiyoti, inqilab" eng yuqori bo'lgan maqsadlar guruhiga kiradi. Aholining yoshi katta qismini shaxsning o'z darajasi 99,7% ni tashkil qiladi, dunyo bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Boshlang'ich o'rta va kasbiy ta'lim bo'yicha qamra olinish darajasi esa 90% ni tashkil qiladi. Boshlang'ich maktabga qabul qilish ko'rsatkichlari bo'yicha Belarus jahonning eng rivojlangan mamlakatlardan qatoridan o'rin egallaydi. O'zing-ijlasida davlat tomonidan YEMning 65% ta'lim tizimiga ajratilmoqda, bu esa ko'pgina rivojlangan Yevropa mamlakatlarining ta'lim xizmatini mukommalashtrish hajmi bilan bir xildir⁹³.

Belarusyada maktabga kelish ta'lim tizimi yoshda rivojlangan. Mamlakatda maktabgacha ta'lim majburiy bo'lmisada, aksariyat yosh bolalar maktabgacha

⁹¹ <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1992/26/section/16>

⁹² <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1992/26/section/16>

⁹³ <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1992/26/section/16>

ta'lim muassasalarida ta'lim olishadi.11 yoshdan 6 yoshgacha bo'lgan bolalarning 74,4% maktabgacha ta'lim muassasalariga qatnashadi. shulardan qishloq joylarida bu ko'rsatkich 49,7%, shahar joylarida 81,4%ni tashkil etadi. Oliy ta'lim muassasalari 52 tani tashkil qilib, shulardan 9 tasi xususiy Oliy ta'lim muassasalaridir. Har-yili 50 mingdan ziyod ishlagan Oliy o'quv yurtlariga qabul qilinib, yiliga 30 mingdan ortiq mutaxassis muassasalarni topadi. Hozirgiyada Oliy ta'limga kunduzgi, kechki, sirtqi tarzda masofaviy shakllari orqali amalga oshiriladi.

Qozog'iston ta'lim tizimi o'zgarishning 90-yillarida eskirgan metodologik bazasi orqali rivojlangan. YoNESKOning tadqiqotchilari natijasida mamlakatda ta'lim tizimi sifatining pasayishi tendentsiyasi aniqlangan. Qozog'iston Respublikasining ta'lim tizimi o'quvchilarni mustaqil hayotga tayyorlash hamda kelajak uchun aniq masofalarni shakllanishiga e'tiborlanmagandigi natijasida talimuvchilarning atigi 30% bo'lyak kasblarni mustaqil talashadi. Mamlakatda ta'lim tizimining mavjud emasligi bo'larining ta'lim olishini uchun negatv ta'sir ko'rsatadi.

9-iyul

Ta'lim tizimlarining o'zlashi va farqli jihatleri taqqoslama tahlili¹²

	Dyuk Britaniya	AQSH	Shenq'ut	Rossiya
O'quv rejasi tuzishi	markazlashmagan	markazlashmagan	markazlashmagan	markazlashmagan
Darsliklar	isqul	hepul	Markazlashmagan holda chop qilindi va bepul bo'lgan	Fullit va bepul
Baholash tizimi	5-ballik tizimlashgan	100 ballik tizimlashgan	5- ballik tizimlashmagan	5- ballik tizimlashgan
Maktab formasi	3a'zli maktablarda majburiy	3a'zli maktablarda majburiy	Beshli maktablarda majburiy bo'lgan	3a'zli maktablarda majburiy

Mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi boshlangan davrda inqilobat ta'lim tizimiga alohida e'tim qaratib boshladi. Ta'lim sifatini bahdan yaxshilash, hamda davlat va jahon standartlari talabiga javob beradigan tizimni yaratish borasida yangi ishloklar boshlandi.

¹² Yangi maktablarida mavjud bo'lgan.

1999-yildan boshlab YUNESKOning taklifiga binoan, xalqaro standartlarga mos keluvchi ta'lim ta'g'iridagi qonunga muvofiq yangi ta'lim tuzimiga o'tish. Ufalsizlik tashviri hisobga olingan holda ta'lim berishning to'rt bosqam kirildi:

- maktabgacha;
- oliy;
- oliy;
- oliy ta'limdan keyin ta'lim.

Qozog'iston Respublikasi hokimati ma'naviyatga ta'limga jiddiy e'tibor qaratib, davlat va xususiy investitsiyalar bilan qilingan natijasida mamlakatda ma'naviyatga ta'lim muassasalarini yaratish kuzatishga olib kelindi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida o'zga tartibda o'qib boriladigan mashq'adalar, an'anaviy bilan ma'naviyat masalalarini yechishga o'tkazildi. Buning natijasida insonlar o'rtasidagi munosabotlar olib borishga asos solindi. Ma'naviyatga ta'lim muassasalarida maktabgacha tayyorgarlik shakllari boshlaydi.

Qozog'istonda maktab ta'limi uch bosqichdan iborat bo'lib: boshlang'ich (1-4 sinflar), asosiy (5-9) sinflar, yuqori (10-11) sinflar tashkil topgan.

Maktab ta'limining samaradorligini oshirish maqsadida, 2020-yildan boshlab mamlakatda rivojlangan davlatlarning aksariyatida mavjud bo'lgan 12-yillik ta'lim tizimi jori qilish moxarab ta'lim. Bunday tizimga o'tishda asosiy muammlar ta'lim tizimining yata'li davlatda ma'naviyatga ta'lim muassasalarida o'qituvchilarning boshqarishlarga tayyor emasligida tas etmoqda.

Qozog'istonda Respublikasida oliy ta'lim, 3 ta bosqichdan iborat bo'lib, 6-yillik ta'limdan keyin bakalavr diplomiga, 2-yillik moxarab ta'limdan so'ng magistr diplomiga o'tish mumkin. 3-yillik doktorantura dan so'ng hokimiyatga fan doktori unvoni beriladi.

Mamlakatda moxarab oliy ta'lim muassasalarini ko'pchilikni ta'lim q'isriga qaramasdan, asariya maktablar davlat O'q'ularida ta'lim oladigan. Qozog'istonda ta'lim o'qishning kunduzgi, shtat va moxarab ko'rsatishlari mavjud.

4.3. O'zbekistonda ta'lim tizimini rivojlantirish istiqbollari

O'zbekistonning ma'naviyat ustunligi buning uning tabiiy boyliklari, mustaqillik-yillarda yaratilgan zamonaviy lo'p bo'lmog'li muassasalariga o'ziga, balki yulsa ta'lim ma'naviyatining, mustahkam ilmiy bazasi, yuqori ma'naviyat kadrlerida hamdir.

Shuni hisobga olgan holda, oʻtgan davrda Oʻzbekiston Respublikasida ma'tabarlashga ta'limni rivojlantirish va samarali faoliyat ko'rsatishiga qaratilgan qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi hamda kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi.

2017-yil yartimida 5211 ta bog'icha faoliyat yuritilgan holda, 2015-yilga bo'liq raqam - 19 316 taga yetdi. Davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari hamda oliy darajali bog'ichalarning joriy etilishi, bir qator loyihalarni amalga oshirishi tufayli 13 mingdan ziyod ma'naviyat maktabigacha ta'lim tashkilotlari faoliyati yo'lga qo'yildi. Ushbu tashkilotlar majmasida maktabga ta'limga qamrov darajasini 62 foizga, 6 yoshdagi bolalar o'rtasida esa 77 foizga yetkazishga erishdik⁹.

2019-yil ma'lumotlariga asosan, xarajalarining ijtimoiy yo'naltirilganligi saqlab qolinish, ijtimoiy xarajalarni moliyalashtirish uchun davlat byudjetidan 65,9 trln. so'm, ya'ni umumiy xarajalarning 53,2 foiz miqdorida mablag' sarflangan. Bu xarajalar YalMga nisbatan 12,7 foizni tashkil etgan.

Mablag'ning eng katta qismi - ta'lim sohasini saqlash va rivojlantirishga yo'naltirildi. Ushbu yo'nalishga davlat byudjetidan 2016-yilning mos davriga nisbatan 77,4 foizga ko'p yoki 24,2 trln so'm mablag' ajratildi. Jumladan, ma'naviyat ta'lim muassasalariга 3,7 trln. so'm, umumta'lim maktablariга 13,8 trln. so'm, kadrlar tayyorlash xarajalariга 3 trln. so'm sarflandi.

Yangi turdagi ta'lim maskanlari, xususan, Prezident maktablari, ijod maktablari, kumushlashgan maktablar faoliyati yo'lga qo'yilmoqda. Birgina 2020-yilda, yurtimizda matematika fani bo'yicha 56 ta, kimyo-biologiya fani bo'yicha 26 ta, informatika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo'yicha 14 ta ana shunday maktablar tashkil etildi.

Dunyo 2017-2020-yillarda o'quvchilarni nufuzli xalqaro fan olimpiadalarida 30 ta medalni qo'lga kiritdi.

Xususiy maktablarning soni 195 taga yetdi. Yashlarni talab yuqori bo'lgan zamonaviy kasb-hunarlariga o'rgatish uchun o'tgan o'quv-yilida 29 ta kasb-hunar maktabi, 19 ta kullej va 155 ta texnikum faoliyati yo'lga qo'yildi.

Oliy ta'lim muassasalaridagi o'quv jarayoni, fan sohasidagi yutuqlar va uni amaliyotga joriy etishdagi yangilanishlar birlashsa, innovatsion faoliyat yuksalishi hamkorlik natijalari to'la ta'minlanadi. Bugungi kunda mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida olib o'rnatiladigan integratsioniy jadalloshtirish, hamkorlik

⁹ Prezident Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Tashkilotqilg'ing 35-siyasiy qaroriga ko'ra, 2019-yil yartimida ma'naviyat ta'limi bo'yicha 5211 ta bog'icha faoliyat yuritildi.

ulularini yangi hasratlarga olib chiqish bo'yicha samoaqli ishlar amaliyoti oshirib ketish, ishlab chiqarish korxonasi o'z faoliyatidagi mavjud muammolar va kamchiliklarni oliy ta'lim muassasasiga topshirib berishda, oliy o'quv yurtida fan sohasining yataldan olin va mutaxassislari talaha va magistratura birlashtirilish, ular o'z ixtirao malakaviy ishi, magistrlik dissertatsiyalari, shuningdek, hatta ilmiy xodim izlanuvchilar doktorsk dissertatsiyalarida korxonalar va tashkilotlar faoliyatini talimlashtirish bo'yicha amaliy ish olib borish, tadqiqot natijalarini o'sha korxonada jori etmoqda.

Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda intellektual salohiyatdan samarali foydalanish strategiyasini amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 29 may kuni qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlantirish vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoni juda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga murojati bilan hammasi yaqin bir maqsadga intilgan tuzmoqdalar. Yaqin O'zbekistonda ilmiy, intellektual salohiyat sohasida, zamonaviy bilimlar, yuksak texnologiyalar bo'yicha dunyo miqosida raqobatlashish o'z ishlarini shart-sharoit ta'minlangan.

O'zbekiston Respublikasining ta'lim tizimi MDH davlatlarining ta'lim tizimi bilan o'xshash holatga qaramasdan, bu sohada muammolar hali ham yetarli darajada ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Mamlakatda xalqning o'z-o'zini o'qitishining shart-sharoitini va rivojlanishi bo'yicha boshlang'ich talaha ekanligini inobatga olingan holda, davlat maqsadli faoliyatining yangi yo'lga olib borishi, boshlang'ich ma'lumotlar sifatida har bir o'quvchining qiziqishlari, bilim, sohasiga qarab berilishi fanlar chuqurlashtirish o'zgarishi maqsadga muvofiqdir.

Oliy ta'lim, mamlakat rivojlanishining ilmiy, iqtisodiy, texnik, madaniy va boshqa sohalari uchun yuqori mutaxassislar tayyorlashga ixtisoslashgan. O'zbekiston oliy ta'lim tizimi ikki bosqichda amalga oshiriladi.

Birinchisi 4-yilga kam ta'lim olingan yoshlar davom etadigan, turli yo'nalishlar bo'yicha asosiy va fundamental bilim beruvchi asosiy ta'lim hisoblanadi.

Magistratura bosqichi bir yilga bo'yicha chuqur bilim beriladigan 2-yildan kam bo'lmagan davrni o'z ichiga oluvchi oliy ta'limning keyingi

¹ "Strukturalar o'zgarishi bo'yicha" qabul qilingan Farmonlar to'g'risida 2017-yil 29 may kuni qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlantirish Farmoni" 2017-yil 29 may kuni.

² "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojati" 2017-yil 29 may kuni.

boshqiribdir. Bunday ta'lim olish huquqiga bakalavr diplomiga ega bo'lganlar orasida tanlov angari etabhtedi. O'qishni yakunlangan bolirashilarga magistr darajasi berildi. Har ikki darajadagi diplomlar, ularning ogalariga mutalassislik bo'yicha faqiyat bilan shug'ullanishiga yoki boshqa ta'lim muassasalarida o'qishni davom ettirish huquqini beradi.

Oliy ta'lim tizimini rejalashtirishning marказlashgan tizimi. Oliy ta'lim muassasalaridagi talabalar sonini nazarda ularni o'qitish yo'nalishlarini ham belgilab beradi. Oliy ta'lim tizimining muassasalarida talabalar soni ta'limning har bir yo'nalishi bo'yicha Xulafat qarorlari bilan belgilanadi, teskalarini tanlovi esa Vaxirlar Mahkamasi hozuridagi Davlat test markazi tomonidan o'tkazibidilgan test tanlovlari natijalariga ko'ra amalga oshiribidil.

Iqtisodiy tadqiqotlar Markazining ma'ruzasida u'rtta ta'lim tizimi tomonidan aholi tegishli qismining 100 % qamrab olish va oliy ta'lim tizimida aholini 5 % qamrab olinishi, har 10 usbu rusulash tizimidan 9 tasi insharat, unversitet akademiyaga o'qishiga ko'ra almashigi, oliy ta'limga bo'lgan talib juda yuquriligi, Oliy ta'lim muassasalari tomonidan bildir qilingan har bir u'rtta 6 talab ko'pur, talabgar (abituryent) to'g'ri kelishi ta'kidlab o'tilgan. OTMlarga kiruvchi talabalarning 50%ni erkaklar tashkil qiladi (uzing-yillsok, mintaqaning boshqa mamlakathiriga qaraganda ayollarning, OTMlardagi solmog'i kamaygan)¹⁵.

Hozirgi kunda nodavlat ta'lim muassasalari solxorining vujudga kelishi va rivojlanishi - jamiyatda bunday muassasalarga talib va ehtiyoqning ortib burayganligi soliboli, ta'lim solosidagi tanqislikni hissof qilishga, jamiyatning oliy mu'lamotli qismini shakllantirishga xiyarat qilgan bo'laridi. Undan tashqari, nodavlat ta'lim muassasasiga o'qishga qabul qilingan aholi o'qishi uchun O'zovni o'zi amalga oshirib o'rtinni muliyalashtirishda davlatning iqtisodiy yoki bir qancha hamayiladi.

Talablash jizah, mamlakatda har qanday turdagi ta'lim tizimini (matkolagacha ta'lim, o'rtta u'rtta-massus oliy ta'lim va oliy ta'limdan keyingi ta'lim) ta'lim muassasalari bilan ta'likandir ta'limsolni (business-unitlana) o'rtasida, dahlasida o'zara hamkorlikni shakllantirishi va rivojlanish zarur. Chunki, ta'lim muassasalari va tadbirkorlik tuzilmalari o'rtasidagi hamkorlik shakllarini, ularning hamkorlikdagi soliyati soloshini yaratish O'zbekis mul-tadbirkorlikni professional ta'lim standartlarini shakllantirishga jab qilish

¹⁵ Jamiyatning rivojlanishi va davlat muassasalarini yaratish, usbu muassasalarida o'qitishning 2017.

bilan birga, professional ta'lim sifatini muvofiqlashtirish va rivojlantirishda ishtirok qilishga imkon yaratgan bo'lar edi.

Yangi innovatsion oliy ta'lim muassasalarini yaratish, o'qitishning an'anaviy shakllarini tashkil qilib va yosh mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlashning yangi metodologiyalari (usul-beyotlari) ta'lim sohasidagi ilg'or ishlohtlardir. Iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida ta'lim xizmatlariga bo'lgan so'rovlar o'tib har doqda, chunki zamonaviy mehnat bozori sharoitida texnologiyalar sohasida qo'shimcha bilimlarga ega bo'lgan kadrlarga muhtoj. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy manba axborot texnologiyalari bilan ishlash uchun tayyorlangan mutaxassislardir.

Raqamli iqtisodiyotda ma'naviyatning keng tarqalishi talabli ko'plab ishlohtlarga talab va ehtiyoj bo'lmashligi mumkin. Shu bilan birga iqtisodiyotning har bir sohasida sarur bo'ladigan yangi kasblar paydo bo'ladi. Shunday kadrlarni qitqa vaqt ichida tayyorlash uchun ta'lim muassasalarini tashkildan axborot texnologiyalaridan foydalanishda amalga oshirilishi mumkin.¹⁰

Iqtisodiy rivojlangan davlatlar (Yaponiya, AQSh, Yevropa Ittifoqi davlatlari va boshq.) tajribasi shuni ko'rsatadiki, davlat va muassasalar ta'lim xizmatlarini berish uchun ta'lim muassasalarini o'zlashtirishning asosiy maqsadi mahsulot yaratilishi uchun o'zlashtirishda kim o'zarga emas balki bir-birlarini to'ldirishga qilgan hamkorliklarining yagona maqsadi - ixtiyoriy standartlarga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash yo'lida xizmat qilishidir.

Ta'lim tizimini rivojlantirish, ayniqsa oliy ta'lim tizimini oshirish masalasida O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi ishlab chiqildi. Unda qator maqsad va vazifalar qo'yilgan bo'lib, oliy ta'limni yanada rivojlantirish uchun qilingan islohotlar aks etgan.

Quyidagilar oliy ta'lim tizimini rivojlantirishning xarakteristik maqsadlari hisoblanadi:

- mamlakatni modernizatsiya qilish, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan barqaror rivojlantirish uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, inson kapitalini mehnat bozori talablari asosida rivojlantirish;
- oliy ta'lim bilan qonun darajasini oshirish, xalqaro standartlar sohasida yuqori malakali, ready va tilimli kadrlarni, mustaqil qator qabul

¹⁰ Zeynep C. M. F. C. (2020). *Education and the Digital Economy: A Review of the Current Situation and the Role of Higher Education in the Digital Economy*. *Journal of Education and Technology*, 12(1), 1-12. <https://doi.org/10.1177/2032202720937773>

qila olinadigan kadrlar tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini namoyon etishi va ma'naviy-barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur sharoitlarni yaratish;

— sohada sog'lom raqobat muhitini shakllantirish, uning jaxibatdorligini oshirish, jahon miqyosidagi raqobatbardoshligini ta'minlash.

Yuqori ta'limdagi maqsadli vazifalardan kelib chiqib, oliy ta'lim tizimini rivojlantirish quyidagi asosiy yo'nalishlar asosida amalga oshiriladi:

— oliy ta'lim bilan qamrovni ko'ngaytirish, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish;

— ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaaviy usullarni joriy etish;

— oliy ta'lim muassasalarida ilmiy-tadqiqot ishlarini ustijadorligini oshirish, yuzlab ilmiy faoliyega ko'ng jall etish, ilmiy-himning innovatsion infratuzilmasini shakllantirish;

— ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlar ta'sirchanligini oshirish;

— yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash jarayoniga kadrlar beryurmadachilarni faol jalb etish;

— oliy ta'lim muassasalarining ma'naviy-musavijligi va barqarorligini ta'minlash, muallim-talim o'qituvchilarni mustahkamlash;

— oliy ta'lim muassasalarini tizimli rivojlantirish va boshqaruv faoliyatini takomillashtirish;

— kurus-pyoga qarshi kurushish, shakllilikni ta'minlashning ta'sirchan masalalarini joriy etish;

— oliy ta'lim tizimining investitsionaviy jaxibadorligini oshirish, xalqning miqyosida tanlash va raqobatbardoshligini ta'minlash.

Oliy ta'lim bilan qamrov va ta'lim sifatini ta'minlash sohalarida:

— sohada davlat xususiy sheriklikni rivojlantirish, hududlarda oliy ta'lim muassasalarini faoliyatini tashkil etish asosida oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 50%dan oshirish, sohada sog'lom raqobat muhitini yaratish;

— oliy ta'lim muassasalarida o'quy jarayonini hosilchilik-hosilchilik birlashtirilgan tizimiga o'tkazish;

— xalqning shakllilik va milliy ar'asida uyg'unlikda yuqori malakali, zamonaaviy bilim va ko'nikmalarga ega, mustaqil fikrlaydigan, vatanparvar, professional kadrlarni tayyorlovchi, yetilishi ta'lim va ilmiy markazi — Prezident universitetini tashkil etish;

— xalqiy amallakalar tajribasidan kelib chiqib, talim-yoshlarning

akademik faoliyati, mahorati va bilimlar tarzi, o'quv jarayoni hamda yaratilgan sharoitlar bo'yicha tajribalar. Fikr-mulohazalarini o'rganish maqsadida ular o'rtasida har-yili respublika miqyosida milliy an'ana o'rnatish va boshq.

Shu bilan birgahlikda, ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy texnikani joriy etish, oliy ta'lim muassasalarida ilmiy-talqinot ishlari natijadorligini oshirish, yoshlarni ilmiy faoliyatga keng jalb etish, ilmiy faning innovatsion infratuzilmasini shakllantirish, ma'naviy-ma'rifiy va ta'limiy istidod ta'sirchanligini oshirish, yuqori mahorati mutasaxxslar tayyorlash jarayoniga kadrlar boyurtmochilarini jalb etish, oliy ta'lim muassasalarining ma'naviy mustaqilligi va boshqarilgan ta'minlash, texnologiyat texnik ta'minotini mustahkamlash, oliy ta'lim muassasalarini tuzumli rivojlantirish va boshqaruv faoliyatini yanada oshirish, korrupsiyaga qarshi kurashish va shaffoflikni ta'minlashning ta'sirchan mexanizmlarini joriy etish, oliy ta'lim tizimining investitsiyaviy jihatdardirigini oshirish, xalqaro miqyosida tanishtirish va raqobatdardirigini ta'minlash kabi muhim masalalarni hal etilish qaratilgan.

Demak, yuqori ma'lumot muassasalarining tanqisligi vucori tekislikda oshirish bo'yicha hozirgi sharoitda, ta'lim monopoliyazidan voz kechgan holda, qisqa muddatda fan va texnika yutuqlari, zamonaviy texnologiyalarni o'quv jarayoniga tadbiq qilish va uning natijalarini muvaffaqiyatli ta'minlashga shartli imkoniyat yaratish bo'yicha ta'limga ko'proq e'tibor berish zarur bo'lganidir.

Ta'lim muassasalarida o'zaro bilimlarning sifat darajasi talabalar bazaviy bilim darajasi professor-o'qituvchilarning intellektual talabalar, hamda dars berishda axborot texnologiyalarni tadbiq etishni ta'minlashga e'tibor qaratiladi.

Ilmiy fanlarning rivojiga o'z raqamli iqtisodiyot, raqamli va elektron-kommunikatsion texnologiyalardan foydalanishga aylanishga e'tibor qaratiladi, ilmiy va ma'naviy muassasalar tizimini yanada etadi.

Sozg'ini yillarda O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy o'zaro holdarni yanada oshirish hamda xalq standartlariga javob beradigan oliy ta'lim muassasalarini tashkil qilish bo'yicha samarali faoliyat olib borilganida.

* G.M. Zakhidov, Development of an government educational system in the conditions of digital society: key-technologies, systems (Tashkent: Toshkent Universiteti, 2022) - 114-115.

O'zbekiston 2019-yilda axborot-kommunikatsion texnologiyalarni rivojlantirish bo'yicha Xalqaro Indekslarda 3 darsiga yuqorilaganiga qaramay, hali bu sohada muammolar yetarli. Mamlakatdagi ko'pgina vazirlik, idora va korxonalarida xali kammi axborot texnologiyalari ta'laqquli jabi qilinmagan, deyak muhalaga bo'lmaydi.

Raqamli iqtisodiyotning keng ta'biq qilinishi, sohasi davlat va jamiyat bozorga, ijtimoiy soha rivojlanishi, bir so'x bilan aytganda aholi turmush darajasini tubdan o'zgarishiga olib keladi.

Ushbu fan va ma'rifa sohasini rivojlantirish, yoshlarni raqam bilim, yuqori madaniyat va ma'naviyatga ega insonlar etib tarbiyalash, raqobatlash iqtisodiyotni shakllantirish bo'yicha ko'chlangan ishlarni tezda davom ettirish va yangi, zamonaviy bosqichga ko'tarish maqsadida 2020-yilda O'zbekistonda «Ushbu fan, ma'rifa va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish-g'ali del namozidi»⁴⁶

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konseptsiyasini⁴⁷ davlat ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, ayniqsa oliy ta'limda davlat-xususiy shakllarni rivojlantirish, hududlarda oliy ta'lim muassasalari faoliyatini isloq qilish asosida oliy ta'lim bilan spetsial darajastan 2025-yilga 35%, 2050-yilga borib esa 50%gacha oshirish sohada sog'lom raqobat muhitini yaratishga alohida e'tibor qaratilgan. Shunday yuqori darajalarga erishilganda esa, mamlakat ta'lim muassasalarining o'zini yuqori ekanligi amir, Dinorov, tuzil ko'rinishidagi biznes va'liket, xurijiy investortar uchun ma'mulakanda ta'limni, shu jumladan oliy ta'limni rivojlantirish uchun heng intilanyatlar mavjudga keladi.

Jugungi kundagi islohotlarini y ta'lim hayotning o'zi oliy ta'lim sohasini jadal rivojlantirishni taqayyutanoqda, Shu bois yurtimizda so'nggi 5-yilda 64 ta yangi oliy ta'lim muassasasi tashkil etilib, ularning xami 14⁷ taga yetkazildi. Jumladan 3 darajar oshirildi.

Nazorat savollari

1. Ta'lim va uning mazmuni va ma'iyatni tushuntiring
2. Ta'lim tizimi, uning shakllanishi haqida ma'lumot bering
3. O'zbekistonda ta'lim bosqichlarini aytilib o'ting
4. Ta'lim sifatini oshirishga ta'sir etuvchi omillarni aytilib bering

⁴⁶ Message from the President to the Republic of Uzbekistan on the City Nojig, January 24, 2020 https://www.zakon.uz/docs/17053_text_of_the_presidential_message_in_uzbek_language_downloads.html

⁴⁷ Uzbekistan Republic Presidential Decree Nojig on the City Nojig, January 24, 2020 https://www.zakon.uz/docs/17053_text_of_the_presidential_message_in_uzbek_language_downloads.html

5. Ta'lim tizimining mamlakat iqtisodiyotidagi o'rtani tushuntiring.

TESTLAR

- Jamiyatning ijtimoiy taraqqiysi ntmani anglatadi?
  - a) shaxsning ma'naviy qadriyatlarini o'zlashtirish darajasi
  - b) ijtimoiy jamoalar, guruhlilar va ularning munosabatlari
  - c) jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy me'yorlar yig'indisi
  - d) ijtimoiy hamoyini
- Kattalar va bolalar munosidan bajariboligun ijtimoiy rol?
  - a) haqiqiy shaxsdir
  - b) saylovchi
  - c) merosxo'r
  - d) o'quvchi
- Kurashlarni haqiqat nuqtai nazaridan quyidagidek ajratish mumkin
  - a) ahtariyencilar
  - b) shaharliklar
  - c) o'lasochilar
  - d) talabalar
- Uliy ta'lim bosqigidakari qaysilar?
  - a) taqat bakalavriat
  - b) facal magistratura
  - c) bakalavriat va magistratura
  - d) magistratura va aspirantura
- Uliy ta'lim deganda niwani tushunasiz?
  - a) yuqori ma'likali mutaxassislarni tayyorlovchi ta'limlovchi ta'lim shakli
  - b) bakalavriat
  - c) magistratura
  - d) magistratura va aspirantura
- Uliy ta'limda necha ta'lim bosqichlari mavjud?
  - a) 5 ta
  - b) 6 ta
  - c) 7 ta
  - d) 8 ta
- Bakalavr va magiste bu
  - a) ilmiy daraja

- b) Akademik daraja
- c) Ilmiy unvan
- d) Akademik unvan

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Ta'lim xizmatlarining iqtisodiyotdagi o'rnini.
2. O'zbekistonda xususiy ta'lim xizmatlarini rivojlantirish istiqbollari.
3. O'zbekistonda ta'lim xizmatlari sifatini oshirishga ta'sir etuvchi omillar.
4. Ta'lim xizmatlariga investitsiyalar jalb qilinishining iqtisodiy ma'nosini.
5. Ta'lim xizmatlarini eksport qilish samaradorligi.

5.1. Inson kapitalining klassik nazariyalari

Inson kapitali bu inson va umuman jamiyatning xilma-xil ehtiyojlarini qondirish uchun foydalanadigan bilim, ko'nikma va malakalar majmuidir.

Bu atama birinchi marta Teodor Shultz tomonidan ishlatilgan bo'lib, keyinchalikning tadqiqoti Gert Bekker (1930-2014) ushbu g'oyani inson kapitaliga investitsiyalar samaradorligini o'lchash va inson xulq-atvoriga ijtimoiy yondashuvni shakllantirish orqali ishlab chiqish inson kapitali teng taqribi iqtisodiyotning, jamiyatning va oilaning rivojlanishida intenziv samarali omil bo'lib, shu jumladan ishchi kuchining oqibidishi qisqa bilim, intellektual va boshqaruv tili vositalari, yashash joylari va shu kabi kapital cheklanishining samarali va oqilona rivojlanishini ta'minlaydi.

Gert Bekker (1930-2014)

"Inson kapitali" tushunchasidan foydalanish ijtimoiy institutlarning ulini tushunish, natijada ijtimoiy parametrlarni topish, balki ijtimoiy omilning hozir iqtisodiyotiga ta'sirini iqtisodiy jihatdan o'lchash imkonini beradi. XX asrda G. Bekker, V. Rosen, Ye. Jentsen, T. Shultz (1932-1998) va boshqalar tomonidan inson kapitali nazariyasi ishlab chiqildi. "Inson kapitali" nazariyasining muhimligi va ahamiyati haqida uning unumli mehnat qilish qobiliyatlarini deb ta'kid berilgan.

T. Shultz (1932-1998)

"Inson kapitali" tushunchasi aslida quyidagilar tushuniladi:

1. Egalariga bilim, ko'nikma, malakalar xazirasi;
2. Ushbu xazirani ijtimoiy faollashning bir yoki bir nechta sohasida ishlatish ta'siriga ega bo'lib va bu mehnat unumkorligi va ishlab chiqarishning o'sishiga yordam beradi;
3. Ushbu jamo'ardan foydalanish jarayonlarining bir qismini o'z ichiga olib, kelajakda ushbu xaziraning ish haqi (daromadlari) oshishiga olib keladi;
4. Daromadning oshishi xodimning manfaatiga hissa qo'shishi va bu

¹Bekker G. Human Capital, 1975.

- o intellektual va hushqaruv mehnat vositalari,
- u sifat va mahsuldorlik,
- o yashash mahiti va ish sharoiti.

Inson kapitali oqali innovatsion iqtisodiyotning shakllanishi va rivojlanishi, rivojlanishning eng yuqori bosqichida bilimlar iqtisodiyoti ru'y heradi.

Inson kapitalining tasnifi. Inson kapitali quyidagi turlarga bo'linadi:

- Individual EK
- Korxonaning (firma) EK
- Millatning davlat) EK
- Inson kapitali

Shuningdek ma'iy buyuk tarkibiga ko'ra ham kapitalning quyidagi turlariga bo'linishi mumkin:

- ✓ Jamoat kapitali
- ✓ Inson kapitali
- ✓ Intellektual kapital
- ✓ Tadbir kapitali
- ✓ Ma'naviy kapital va boshqalar.

Inson kapitalning shakllanishi jamiyatning hayot darajasi va sifatini yaxshilaydi, inson intellektual faoliyatiga sharoit yaratib innovatsiyalar hisobidan omilga oshiriladi. Shu bilan birga, ta'lim, ta'lim darajasi, sog'ligini saqlash siyosati, tadbirlarlik qonunlar va mehnat faoliyatining oshirish ta'minat muhim rol o'ynaydi.

Inson kapitali o'zgarib boshqar mamlakatlardan odamlarning kelib ketish natijasi hisob bo'ladi, shu bilan birgalikda inson resurslarining ko'rtiga chiqish bilan kamayadi. Inson kapitalida sog'ligi mehnat va hushqaruv sohasidagi investitsiyalar kiritish hamda ulardan daromadlar olish, shuningdek uning samaradorligini oshirish uchun kapital bo'lagi, mahligi investitsiyalar kiritishni o'z ichiga oladi.

Inson kapitali jamiyatning butun iqtisodiy hayotiga kiradigan muhimlik va tarmoqlangan insoniy rivojlanish amilidir. U iqtisodiyotning rivojlanishi va shakllanishini ta'minlaydi. Aksincha, inson kapitalining past sifat, bilim iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashi mumkin.

Shuningdek, inson kapitalining iqtisodiy samaradorligi va ishlab chiqarish samaradorligini, uning yuqori darajada oshirish va hayot sifatining oshirishga qo'shilgan hissasini baholashda ob'ektiv usuliy qiyinliklar mavjud.

Iqtisodiy faoliyat va bosh qaruvning harcha rurlarida mutaxassislarning mehnat unumdorligi va samarasizligini inson kapitali orqali aniqlaydilar. Shu bilan birga, bilim, vazifalarni sifatli bajarish, xodimlarning tegishli malakat, har qanday shakl va turdagi muassasalarda va korxonalarining tamaratini ta'lim va ishlatishda muhim rol o'ynaydi.

Inson kapitalini rivojlantirishning asosiy mexanizmlari:

- Innovatsiyalar
- Investitsiyalar
- Raqobat

Hozirgi vaqtda insonning moddiy, aqliy va ma'naviy imkoniyatlarini rivojlantirish, inson kapitalini ta'lim davlatning muhim vazifasiga aylandi. Mamlakat huquqiy xarajatlarining asosiy ustuvorligi inson kapitaliga investitsiya qilishdir va bunday xarajalar birkiliga ta'lim, sog'liqni saqlash va madaniyatni kiritish mumkin.

Hozirgi jamiyat a'zolarining salohiyati qanchalik yuqori bo'lsa, butun mamlakatning iqtisodiy resursi shunchalik yuqori bo'ladi. Iqtisodiyotning o'sish sur'ati shunchalik jadallashadi, jamiyatning imkoniyatlari kengayadi. Buning uchun quyetligilarga ehtiyoj borishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

✓ har bir insonning qobiliyatini rivojlantirish, bundaklar fuqarolarning turmush sharoitini va ijtimoiy muhit sifatini yaxshilash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish:

✓ inson kapitali va uni ta'minlovchi iqtisodiyotning ijtimoiy tarmoqlari raqobatbardoshligini oshirish.

Hozirgi vaqtda iqtisodiy o'sish inson kapitalining shakllanish darajasiga bog'liq bo'lib, bu mamlakat xalqining bilim, kobilik va imkoniyatlarini kengaytirish jarayonidir.

Inson kapitalining shakllanishi inson hayot siklining turli ko'rinishlarini o'z ichiga olib oladi va har qancha ilg'ir bo'lsa, inson kapitalining shakllanishi bog'liq bo'lgan omillar quyidagi guruhlarga birlashtirilishi mumkin.

- Ijtimoiy-demografiya
- Institutlar
- Integratsiya
- Ijtimoiy-ruhiy
- Ekologiya
- Iqtisodiy
- Ishlab chiqarish

- Demografik;
- Ijtimoiy-iqtisodiy

Innovatsion iqtisodiy yethakchilikni rivojlantirish uchun uchun zarur bo'lgan instruksional muhit ushbu maqsadga inson kapitalining rivojlanishi va birlashtirish nazariyasi ta'lim, sog'lamligi saqlash pensiya tizimi va uy-joy bilan ta'minlash natijasida shakllanadi. Maqsadga inson kapitalini shakllantirish bo'yicha moliyaviy bazarlar funksiyalarini amalga oshirishni ta'minlash maqsadida quyidagi iqtisodiy amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- ✓ Iqtisodiy ma'muriyatlarni orqali fuqarolar uchun uy-joy narxini ma'qul darajaga keltirish, umumiy uy-joy bazari rivojlanishini ta'minlash uchun moliyaviy vositalarini foydalanishni rag'batlantirish;
- ✓ Iste'mol kreditlar bazari rivojlanishini ta'minlash va oshirish;
- ✓ fuqarolarning ta'lim bo'limlaridan foydalanish imkoniyatini ko'zda tutish;
- ✓ hayot va mol-mulki sug'urtalash orqali fuqarolarning hayot sifati va shaxsiy xohishini himoya qilish darajasini oshirishga ko'maklashish;
- ✓ qishqich qisqich pensiya sug'urtasi maqsadlarini rivojlantirishga ko'maklashish.

Inson kapitalini shakllantirish uluksiz iborat bo'lgan jantayon bo'lib, u orqali inson o'zining yuksak xohishiga erishadi va ta'lim, ish qidirish, bandlik, mulkiy shakllantirish va shaxsiy rivojlanish kabi mavjud jarayonlarning ko'rsatkichlarini integratsiyalash va optimallashtirishga intiladi. Shunday qilib inson kapitalining shakllanishiga ta'limga berilgan investitsiyalar va uning ijodiy boshqarilish resurs sifatida rivojlanishiga bilan bog'liq.

Inson kapitalini shakllantirish jarayoni ushbu vaqt, taxminan 15-25 yilni talab etadi, bu orada esa avlodlar almashuvini vujudga kelib, shuning uchun hayot darajasini o'zgartirish kerak bo'ladi.

Bilimlar iqtisodiyotni yaratadigan inson kapitalini shakllantirishda ma'naviyat sohasiga asosiy o'rin beriladi, bu esa o'z navbatida quyidagilarga olib keladi:

- iqtisodiy rivojlanishning innovatsion tizim o'tirish kashlar uchun asosiy talablarni shu jumladan intellektual va ma'naviy rivojlanish darajasini oshirishni talab qiladi, bunga esa faqatgina ramziy rivojlanish uchun maqsadlar va xohish ko'rsatmalarini amalga oshirishga inson beradigan ma'naviy muhit degini o'rinishi mumkin;

- shaxs rivojlanib borishi bilan uning madaniy va ijodiy tomonidan o'zini namoyon qilishi, jamiyat tomonidan ko'rilgan madaniy va ma'naviy qadriyatlarini o'zida shakllantirishga bo'lgan ehtiyojlarini o'sta haradi. Ushbu ehtiyojlarini qondirish zarurati, o'z navbatida, mamlakat salohiyatidagi xizmatlar bozorining rivojlanishini rag'batlantiradi.

Innovatsion ijtimoiy va'nalizilgan rivojlanish turi uchun zarur bo'lgan institutsional muhit uzuc ma'ddali inson kapitalining rivojlanishi va birlashtirilgan navbatida ta'lim, sog'liqni saqlash, pensiya tizimi va uy-joy bilan ta'minlash natijasida shakllanadi. Mamlakatda inson kapitalini shakllantirish bo'yicha moliyaviy huzurda iktisodiyatni amalga oshirishni ta'minlash maqsadida quyidagi ta'limni amalga oshirish maqsadiga muvofiqdir:

- iqtisodiy mas'uliyatni o'z qo'lli haqoralar uchun uy-joy nazariy maqbul darajaga keltirish, umuman uy-joy bozorini rivojlantirishni takomillashtirish uchun moliyaviy vositalardan foydalanishni rag'batlantirish;

- iqtisodiy kreditlari bozorining auzurati oshkoralig'i va ochiqligini oshirish;

- fuqarolarning ta'lim kreditlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish;

- hayot va mulk-mulkni sug'urtalash o'z qo'lli fuqarolarning hayot sifati va shaxsiy farovonligini hisobga olib o'z ehtiyojlarini oshirishga ko'maklashish;

- qo'llaniladigan pensiya sug'urtasi mexanizmlarini rivojlantirishga ko'maklashish.

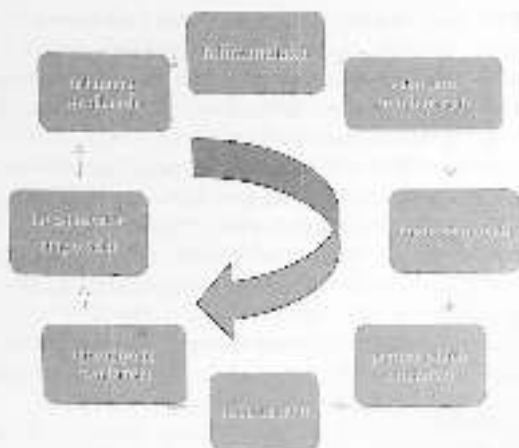
Shunday qilib, jamiyat inson kapitalining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Inson kapitali shakllanish tarayonining xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- har qanday qobiliyat darajasida bo'lgan shohi tomonidan shakllantirilgan inson kapitali ham ko'risti muvofiqligini yonida juzibador qiladi;

- taqdim qobiliyatlarning rivojlanishi inson kapitalini shakllantirishni osonlashtiradi.

Insonchi muvofiqdastirgan bilim va malakalarni inson salomligidan ajratish qiyin bo'lib, bu hara o'z navbatida ma'muriy umumdastirgini ham bildiradi. Sog'liqni saqlash siyosati inson kapitalini samarali shakllantirishga o'z qo'lli.

6-choraxa. Inson kapitalning shakllanishi²⁰

Ushbu yordam va to'g'ri o'qitilishning yanada ko'inish davomiyligini oshirish hamda shaharning mehnat samaradorligini kuzaytiradi. Aholining o'z ishlarida faollashish uchun zarur bo'lgan bilim va mahoratdan foydalanish foydalanishli emas.

Ushbu insonlar ilg'orini yanada rivojlantirish, ularning bilim va ijtimoiy maqsadlarini rivojlantirishga, turmush darajasi oshirishga hamda aholini fuqarolik huquq va majburiyatlarini bajarishini to'g'risida ma'lumotlar berish kerak.

Ushbu ma'lumotli mutaxassislar, o'rtacha ma'lumotli xodimlarga nisbatan samaradorligi yuqori bo'ladi. O'z maqsadida o'rtacha ma'lumotli mutaxassislar, boshlang'ich ma'lumotli xodimlarga nisbatan, bular esa ma'lumotga ega bo'lmagan xodimlarga nisbatan samarali hisoblanadi.

Ma'lumotli insonlar samarali mehnat qilish ehtiyojiga va yuqori malakaga ega bo'lishlar, hamda mehnat jarayonida yanada ko'inish mumkin bo'lgan muammolarni eson va samarali yo'l bilan hal qilish xususiga ega bo'ladi. Shu bilan birgalikda ular yuqori ish haqi va ijtimoiy foyda keltiruvchi murakkab mehnatni bajaradilar.

²⁰ Ma'lumotlar asosida tuzilgan bo'libdir.

Devlat ta'lim tizimi shohidning jamoat tahrirlangan qadlami vakillarining inson kapitalini shakllantirishga sharait yaratuvchi muhim tarmoq hisoblanadi. Katta ta'minlangan shohi tarkibiga kiruvchi insonlar, tabiiy va moliyaviy resurslarga ega bo'lmagan holda, yaqari qiymatli inson kapitaliga ega bo'lib, tuzim orqali daromad topish hamda turmush darajasi va sifatini o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bu turlidagi inson kapitalini shakllantirish uchun davlat ta'lim tizimiga muvohika va xaridly investitsiyalarni jalb qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Ta'lim va mutaxassislar tayyorlash orqali inson kapitalini shakllantirish investitsiyalarni yaratilishi, loyihaz, tahrirlamalarni faollashtirish, zamonaviy texnologiyalarni tadbiq qilishga va samaradorlikni oshirishga olib keladi.

Ammo, ta'lim, tengsizlik muammolari, inson kapitalini yaratilishi, zaridodiy ravonlanish va o'zlash orasidagi o'sara hag to'liq o'sir munhita murakkab la'viriya aks etib, so'zime la'vlar qanday davlat uchun alohidalik kasb etadi.

Inson kapitali jamg'arilishi jarayoni ta'lim va mutaxassislar tayyorlashga kiritilgan investitsiyalarga bog'liq. Ta'limga kiritilgan investitsiya shohi hayoti davridagi mehnat daromadlariga nisbat o'rnatilgan inson hisoblanadi. Inson kapitali jamg'arilishi na o'sara, inson kapitali o'zlashtirish yashash mintaqasi, munhilarati, madaniyati, turmush sifatiga bog'liq bo'ladi. Inson kapitali inson pensiya chiqqungacha qadar jamg'arilishi mumkin. Chunki kekes so'zime mutaxassislik bo'yicha tayyorlanib, qayta tayyorlashga nisbatan muvohika parti bo'ladi.

7-chorva. Inson kapitalining xususiyatlari¹⁷

¹⁷Hyman, C.A. *Human Capital: A Comprehensive Analysis*. Phoolala haraboz: O'z. Har. O'z. 1989. 156.

Inson kapitaliga kiritiladigan investitsiya turlari¹⁴

Inson kapitaliga investitsiya		
shaxsiy investitsiya (insonning ma'lum bilim va malaka olishiga, tibbiy xizmatlardan foydalanishiga yo'naltirilgan mablag'lar)	oilaviy investitsiya (ota-onlarning farzandlarining ta'lim va ta'biyot uchun yo'naltirilgan mablag'lar)	firm va tashkilotlarning investitsiyasi (xodimlarning kasbiy tayyovgarligi va malaka oshirishlariga yo'naltirilgan mablag'lar)

Dunyo mamlakatlarida sanoat rivojlanishi bosqichidan keyin iqtisodiy o'sishni ta'minlashda tabiiy va mehnat resurslariga, xususi rivojlanish bosqichida esa moddiy resurslarga ustuvorlik berilgan holda, sanoat rivojlanishi bilan keyingi davrlarda intellektual va adabiyot resurslarining roli birinchi o'ringa kelgan. Insonning yetakchi mamlakatlari ushbu qiyosiy — bilimlar, innovatsiyalar, global xizmat tizimlari, yangi texnologiyalar va yanada kuzayib borgan yangi shakllantirishga olib keldi.

Intellektual boylik — bilimlar, geyalar va ijodiy mehnat usuli o'zlashtirilgan sanoat rivojlanishi bilan keyingi davrlarning asosiy mahsulidir. Intellektual boylik moddiy boylikdan ustun tomonlariga ega. Masalan, mulk egasi o'z boyligini o'zi bo'lmaydi, bilim esa o'z egasini qo'ldaydi. Yoki mulk sotqan vaqtida kamayadi, bilim bilan ha'lishgan sari mulk ko'payish xususiyatiga ega.

Jahonda har bir mamlakatning iqtisodiy a'voli ushbu intellektual salohiyati bilan aniqlanadi. Rivojlangan mamlakatlarning aksariyati ta'lim tizimini samarali rivojlantirish orqali YalBning 40%gacha oshishga erishadilar. Ta'limga qilingan investitsiya mashaqqatli bo'lmay qoplanadi.

¹⁴ — Buzova G.H. Mamlakat iqtisodiy rivojlanishida intellektual o'zlashtirilgan ma'lumot va talim. B: IIF, 2019. 63-64 b.

¹⁵ — Inoqulov F.X. Xususiyatlar X.B. Inson kapitalini innovatsiyalar yaratishda intellektual boylikning roli. Strategiya. "Strategiya", 2021.

Amerikalik ekspertlarning fikriga ko'ra, ta'lim tizimiga qilingan 1 dollarlik xarajat 3-6 dollar daromad qilishga olib keladi⁵⁴.

XII asrda jahon iqtisodiyoti rivojlanishining tendentsiyalari ishlab chiqaruvchi kuchlar tarqalay boshlashining yangi bosqichi – markazlatshtyulashgan yirik mashina ishlab chiqarish asosida qilingan sanoat rivojlanishi bosqichidan xarakter, fan, ta'lim va shu kabi sohalarda ustunlik qiladigan sanoat ishlab chiqarishidan keyingi bosqichga o'tish boshlanganidan dalolat beradi. Moddiy taraqqiyoq ishlab chiqarish o'z ahamiyatini saqlab qolishi shubhasizdir. Lekin uning ijtimoiy samaradorligi yuqori malakali hodimlar, yangi bilimlar, texnologiyalarga bog'liq bo'ladi.⁵⁵

Shuningdek, inson, uning salohiyati sanoat rivojlanishida keyingi jamiyatning eng qimmatli, aqali yoki to'plangan buylikdan shubha muhimroq resursga aylandi. Resurs inson omili iqtisodiy rivojlanish sur'atlarini ko'zga ko'rsatadi. Shu bilan bir vaqtda, jamiyatda bilim va mahoratning iqtisodiyotning hozirgi rivojlanish bosqichida an'anaviy ishlab chiqarish omillarining o'zgaruvchanligi, inson kapitali, intellektual salohiyat asosiy omillarga aylanuvchanligi iqtisodiy o'tishning yuqori darajasiga intellektual salohiyatni rivojlantirish orqali insonni pirovard natijada umumiy aqalini ko'paytirish, shuningdek, insonni ijtimoiy muqommalarining hal etilishi⁵⁶ haqida o'z yurisdiksiya,

5.3. Innovatsion iqtisodiyotda inson kapitalining tutgan o'ri

Har qanday davlatning rivojlanishida pirovard muvaffaqiyatli natijalar – inson o'zini va o'zlariga borayotgan zararlardan qondirishdir. Jamiyat taraqqiyoqida, natijada muhimlar iqtisodiy salohiyatining ko'pligi bilan, balki bu salohiyat har bir insonning kamal to'plashi va uqun rivojlanishiga qandalik yo'nalganligi bilan ham o'zlanadi. Inson kapitali bu daromad keltiradigan inson qobiliyatidir. Inson kapitalining asosiy asosini inson kapitali tarkibini tashkil etadigan bilim, ta'lim, inson-sotarga tayyorlanish va ishlab chiqarish tajribasi asosida to'plangan bilimlar, ularni amalda oshirish va mahoratini ifodalaydi.

Bugungi innovatsion rivojlanish yo'liga o'tayotgan har bir muvaffaqiyat

⁵⁴ Kuznetsov G.S. *Dozhdnyy vostoq*. – Moskva, Statistika, 1989. – S. 89.

⁵⁵ *Ushbu maqolada* D. Kuznetsov, prof. G.S. *Dozhdnyy vostoq* ta'lim sohasi. – T.: *Fit* va *Intelligence*, 2013. – s. 24.

⁵⁶ *Shuningdek* G.S. Kuznetsov, *Ushbu maqolada* D. Kuznetsov, *Dozhdnyy vostoq* ta'lim sohasi. – T.: *Fit* va *Intelligence*, 2013. – s. 24.

o'zining iqtisodiy maqomidan qo'lliy nazar ma'lum bir darajada o'zini ajallik qilayotgan milliy inson kapitali taraqqiyoti darajasini takomillashtirishga katta e'tibor qaratadi.

Innovatsion rivojlanish zamonaviy iqtisodiyotning asosiy tamoyillaridan hisoblanadi. Bu tarmoqi intellektual kapitalga asoslangan bo'lib, jamiyatda ishlab chiqarish usullarining eng yangi usullarini qo'llab quvvatlashda raqobatlashuvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Bunday tizim faqatgina iqtisodiyotning raqobatbardoshligining asosi emas, balki inson kapitali rivojlanishida shaxsiy har tomondan o'zini namoyan qilish hamda investitsiyalar jalb qilish uchun asosiy shart-sharoitlar yaratadi.

Iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish yo'lga o'rish va iqtisodiy o'sishning yangi omillarga innovatsiya tizimida ta'sir ko'rsatadi. Bular raqobatbardoshlikning oshishini ta'minlaydi, hamda milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga olib keladi. Innovatsion iqtisodiyot ishlab chiqarish jamiyatlarida uning sub'ektlari o'zlarining innovatsionni amaliyotidan foydalanish, zamonaviy iqtisodiy munosabatlarni yangi ko'rinishini namoyan etadi.

Shunga aqlshda e'tibor qaratish lozimki, innovatsion rivojlanishga o'tish, innovatsion iqtisodiyot sub'ekti hisoblanadigan insonning ishlab chiqarish imkoniyatlarini ma'lum darajada rivojlanganligiga bog'liqdir.

Innovatsion ishlab chiqarishni rivojlanishning asosiy elementi bo'lib ijodkor inson xizmat qilib, yangi bilimlarga asoslangan inson kapitali esa innovatsion ishlab chiqarishning asosiy resursiga aylanadi. Innovatsiyaga asoslangan ishlab chiqarishning o'zgarish natijasi shundan iboratki, ishlab chiqarish jarayoni ma'diy jarayonga aylantirish natijasi bilim yangi mahsulotga aylanadi. Innovatsion ijodkorlikning asosiy samarasi yangi bilimlarni yaratish va ilmiy mahsulotlarni ishlab chiqarishga hamda undan turli tarmoq va sohalarda foydalanishda ifodalandi¹⁷.

Innovatsion rivojlanishda insonning ijodkorlik qobiliyati aqlshda o'tirga ega bo'lib, innovatsion faoliyatning samarasini belgilab beradi, bu esa o'z navbatida insonni yangi ishlab chiqarishda innovatsion iqtisodiyotning sub'ektni rivojlanishi va takomillashishiga to'laqonli bog'liq bo'ladi.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (OESR) tomondan, mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi, iqtisodiy o'sish sur'atlariga inson

¹⁷ E.B. Jafarova, J.E. Bogdanova, *2013 yil iqtisodiyotining taraqqiyoti va innovatsion rivojlanishi*, 2013, S. 117-118, 113-114-115.

hisoblandigan ijtimoiy va biologik rivojlanish darajalarini samarali taqimlashishidan iboratdir.

Mamlakatimizda re'yi berayotgan yangi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, inson kapitalini har tomonlama shakllantirishga alohida e'tiborni talab qiladi. chunki u innovatsion rivojlanish yo'liga o'tishning alohida sharti hisoblanadi. Iqtisodiy o'sish, inson kapitalining rivojlanuvchiligi hamda informatsion jihatidagi rivojlanuvchiligi bog'liqdir.

Milliy inson kapitali - mamlakat milliy boyliklarining bir qismi hisoblanadi. Mamlakatning inson kapitali shakli. Milliy inson kapitali o'zida ijtimoiy, siyosiy kapital, aqliy salohiyat, milliy raqobat darajasi va milliy pabotizatsion majassamlashibadi. Milliy inson kapitali rivojlanayotgan mamlakatlar milliy boyliklarining yarmidan ortigini tashkil etadi va rivojlangan mamlakatlardan 90-70 % dan ortadi. Jahon siyosiy hayotida va mamlakatlar rivojlanishida milliy inson kapitali o'x o'rniga ega. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, milliy inson kapitali iqtisodiyot va jamiyatning asosiy rivojlanuvchi omil sifatida qaraladi. Jahon banki eksperti milliy inson kapitalini baholashda ko'rsatkichlar usuli bilan yordam beradi. Inson kapitali shakllantirishiga ta'sir qilibdigan omillar qo'simcha omil hisoblanadi. Har yildagi sarajalarini taqabirga o'igan holda jamiyada inson kapitalining qayta shakllanishi taqabiriyalar davlat, oilalar, tadbirkorlar va turli fanlar tomonidan taqabiradi.

12-jadval

Inson kapitalining tarkibiy qismlari¹⁴

Inson kapitali		
Ta'lim kapitali	Madaniyat kapitali	Sog'liq kapitali
Umumiy va maxsus ta'lim;	Umumiy madaniyat;	Tabiiy-jammiy tashkil etuvchilar (irsiyat va);
Umumiy va maxsus ta'lim;	Madaniyat;	(irsiyat va psixologik salohiyat);
Professional ta'lim va ishlatiladigan;	Ijtimoiy hamkorlik salohiyati;	Umumiy sog'liq holati;
Ishlab chiqarish xususiyatli;	Shaxsning ijtimoiylashuv xususiyati;	(irsiyat va ma'naviy sog'liq);
Yulhiqarlik va	Karantinka	

¹⁴ <https://doi.org/10.26907/2542-2015.19270315-16>

tashkilotchilik qobiliyatlari; innovatsion qobiliyatlari pmlanmas.	madaniyatga qillishlar.	roya	
---	----------------------------	------	--

Globalizatsiya jarayonida insoniyat barcha mamlakatlarning besh muassasasi etib hisoblangan. Mamlakatlarda milliy inson kapitali taraqqiyoti darajalarini rivojlantirish va ma'lum bir darajada inson kapitaliga qaratilgan sarfmayish darajasi hamda ularning natijaviy holatini yanada takomillashtirishga qaratilgan chora - tadbirlar, davlat dasturlari ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Ma'lum chora - tadbirlar mamlakatlarning o'z imkoniyatlariga bog'liq holda amalga oshiriladi.

Inson kapitaliga yo'natilayotgan investitsiyalar bilan yana biri bu ta'lim sohasida o'z aksini topadi. Ma'lum sohaga yo'natilayotgan xarajalar ko'lam va sifatini yuqorigi sababli ko'pgina taraqqiyotgan mamlakatlarda fan sifatidagi yuqori bo'lgan texnik - texnologik sohalarni rivojlantirishga e'tibor beriladi. Barcha insoniyat innovatsion faoliyat darajasi ham yuqori bo'ladi. Ta'lim darajasi shaxsning texnologik qobiliyatlarini darajasi baland darajada hisoblanadi ham professionallik darajalarini qobiy ko'rsatkichiga ega hisoblanadi.

Ta'lim sohasida ma'lum davr eralg'ida, milliy inson kapitalining hajmi va sifatini yuqoriga oshirish natijasi sifatida o'z aksini topadi va barcha insoniyat ta'lim darajasi baland darajada o'z aksini topadi. Demak inson kapitalining rivojlantirish, takomillashishi insoniyatning eng ahamiyatli kash etilgan masalasiga aylangan.

Shunday e'tib, inson kapitali ma'lum va aniq muddatga mo'ljallangan investitsiya o'zida insoniyat hisob qilinadi, innovatsion faoliyatida inson kapitalining rivojlantirish va takomillashishi insoniyatning eng ahamiyatli kash etilgan masalasiga aylangan.

Ma'lum savollari

1. Inson kapitali tushunchasining mohiyatini tushuntirib?
2. Inson kapitali bo'yicha qanday yondashilarni hisoblay?
3. Inson kapitalining qobiliyatlarini oshirish qanday?
4. Inson kapitaliga investitsiyalar kiritishning muassasasi qanday?
5. Inson kapitali sohasidagi qanday aniqlanadi?

TESTLAR

1. Qaysi javobda inson taraqqiyotini baholashda asos bo'ladigan printsip va komponentlar to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) huquqlar va imkoniyatlar kengayishi; agentlik; adolat;
- b) farovonlik; ta'lim; salomatlik; adolat;
- c) farovonlik; huquqlar va imkoniyatlar kengayishi; agentlik; adolat;
- d) farovonlik; huquqlar va imkoniyatlar kengayishi; salomatlik.

2. Inson hayotining barcha jihatlarida muqobil tanlov imkoniyatini kengaytiruvchi jarayon bu:

- a) inson taraqqiyoti;
- b) imkoniyatni yanaycha rivojlantirish;
- c) harqamni iqtisodiy o'sishi;
- d) ijtimoiy tenglik.

3. Inson taraqqiyotining tartibli qismlarini aniqlang.

- a) farovonlik, adolat, huquq va imkoniyatlarini kengayishi;
- b) farovonlik, imkonlik, adolat;
- c) farovonlik, iqtisodiy barqarorlik, adolat;
- d) farovonlik, iqtisodiy imkoniyat, barqarorlik, adolat.

4. Quyidagilarning qaysi biri turmush sifati fizik indeksida inobatga olinmaydi?

- a) Yulning aholi jon boshiga qiymati;
- b) 1 yoshgacha bolalarda o'lim darajasi;
- c) kutilayotgan hayot o'rtacha uzoqligi;
- d) katta yoshdagi aholining savodxonlik darajasi.

5. Inson taraqqiyoti darajasini aks ettiruvchi statistik ko'rsatkichlarga quyidagilardan qaysi biri kirmaydi?

- a) inflyatsiya ko'rsatkichlari;
- b) inson taraqqiyotining integral ko'rsatkichlari;
- c) gender tengsizligi indeksi;
- d) bilim sog'allilarning ko'prok bo'lishi indeksi o'lchovchi.

6. Inson taraqqiyotining integral ko'rsatkichlariga quyidagilardan qaysi biri kirmaydi?

- a) iste'mol narxlar indeksi;
- b) inson taraqqiyoti indeksi.

- c) gender tengsizligi indeksi
- d) kambag'allikning kato o'lchovli indeksi o'lchovi

7. Mamlakatda ayollar taraqqiyoti uchun mavjud noqulay sharoitlarni qaysi indeks aks ettiradi?

- a) gender tengsizligi indeksi
- b) tengsizlik hisobiga olingan inson taraqqiyoti indeksi
- c) inson taraqqiyoti indeksi
- d) kambag'allikning kato o'lchovli indeksi

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Inson kapitali bo'yicha yozuvlar
2. Inson kapitali shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar
3. Inson kapitalini rivojlantirish zaruriyati
4. O'zbekistonda inson kapitalini rivojlantirish usullari
5. Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalini takomillashtirish

6-hab. SOG'LIQNI SAQLASH XIZMATLARI BOZORI

6.1 Sog'liqni saqlash tizimi, tamoyillari va rivojlanish dinamikasi

Sog'liqni saqlash bu — aholi va tashkilotlarni tibbiy yordam sovrinadigan xususiy amaliyotchilar, shifokorlar va tibbiy kadrlari guruhlari (ommidan poliklinikalar, ambulatoriya, diagnostika markazlari, abtixonalar va boshqalar) xizmat ko'rsatish sohasidir.

Sog'liqni saqlash iqtisodiyoti iqtisodiy mashaqatlarni o'rganadigan, atabning muayyis-otirajudagi resurslarni saqlash qobili va muvaffaqdardardardagi ehtiyojlarni qandirishga ta'sir qiluvchi qonunlarlar majmuasidir. Sog'liqni saqlash iqtisodiyotining maqsadi atabning tibbiy yordamga bo'lgan ehtiyojini qandirish, eng kam xarajat bilan tibbiy yordam ko'rsatishda maksimal samaraga erishishdir.

Sog'liqni saqlash iqtisodiyotining quyidagi vazifalari mavjud:

— sog'liqni saqlash tizimida iqtisodiy qonunlarni o'rganish,

— jamoat ishlab chiqarish tizimida sog'liqni saqlashning rolini aniqlash,

— xaraj resurslarga bo'lgan ehtiyojni hisoblash,

— mavjud resurslardan samarali va to'plam foydalanishni ta'minlash va tibbiy kadrlar mehnatini ta'minlash.

— tibbiyot tashkilotlar faoliyatining iqtisodiy samaradorligini, tibbiyot texnologiyalarining samaradorligini baholash;

— sog'liqni saqlash xudmalari uchun ish haqi tizimlarining samaradorligini baholash, kadrlariga yuksalish normalarni aniqlash;

— sog'liqni saqlash iqtisodiyoti bahosida haddan o'tayotish.

Sog'liqni saqlash iqtisodiyoti sog'liqni saqlashni rejalashtirish, moliyalashtirish va munozarotini samaradorligini oshirish, sog'liqni saqlashni boshqarishning yangi shakllarini, usullarini ishlab chiqarish, bu sohada moddiy, kadrlar, moliyaviy va boshqa resurslarni eng samarali foydalanish imkonini beradi.

Sog'liqni saqlash xizmatlari bozori tibbiy texnologiyalar, tibbiy texnika, ruzqatbardosh iqtisodiyot sharoitida, tibbiy faoliyatni tashkil etish usullari iflozlanadir. Tibbiy tavaralar va xizmatlar bozori aholi salomatligini saqlash va yaxshilash uchun tibbiy mahsulotlar va xizmatlarni saqlash muvofiqi bozori segmentidir.

Tibbiy mahsulotlar-bu sog'liqni saqlash xizmatlari majmuasiga

shu tadbirlar, tibbiy usul-uskunalar, doru-darmonlar, tibbiy va profilaktik vositalar bo'lib, insonning sog'lig'ini saqlash va mustahkamlashga bo'lgan ehtiyojini qondira badi.

Sog'liqni saqlashda tovarlar va xizmatlarning asosiy turlari:

— tibbiy maqsadlar uchun mo'ljallangan narsalar – doru-darmonlar, kiyim-kechoq, tibbiy uskunalar, texnika, parvarishlash mahsulotlari.

— tibbiy paramedikl, mehmonxona, ta'lim, uy-joy, xizmat, bongaqliq, moliyaviy va boshqalar.

— tibbiy ma'lumot-sog'liqni saqlash xodimlari uchun, boshqalar uchun, moliyaviy ushroq (televideniya, gazeta, jurnal, internet), homiylik uchun, ta'lim ma'lumotlar, rejalama ma'lumotlari va boshqalar.

ma'lumotli shakllar va
tashqi ta'lim usul-
usullari

shaxsni maqsadga
idori ma'lumot, boshqalar
uchun ta'lim

ma'lumotli shakllar
va ta'lim usullari
uchun ta'lim

ta'lim usul-
usullari uchun ta'lim
usullari

ta'lim usul-
usullari uchun ta'lim
usullari

B-daftra. Sog'liqni saqlashda hozir munosabatlarni rivojlantirish shartlari

Sog'liqni saqlashda hozir munosabatlarning elementlari rivojlantirish
shartlari tibbiy sub'ekt tashkilotlari uchun bo'ladi.

Sog'liqni saqlash sub'ektidagi bozorning xususiyatlar:

1) tibbiy xizmatlar bozorida sub'ektlarning uchta guruh mavjud.

— ishlab chiqaruvchi, tibbiy tovarlar va xizmatlar sotuvchisi (tibbiyot
tashkilotlari, sog'liqni saqlash xodimlari).

— xaridor (huzur, ish beruvchi, davlat).

— vositachi (sug'urtalash tashkilotlari [SUT]).

2) sog'liqni saqlash sub'ektida xizmat ko'rsatuvchi va tashkilotlardan
o'tgan xizmatning iste'mol xususiyatlariga nisbatan ishlab chiqaruvchi mas
kullarini ko'rib chiqish.

3) sog'liqni saqlashda xizmat ko'rsatuvchi (shifokor) va muvofiq ishlab

mayeal bo'lgan shaxslar:

4) tibbiy xizmatni antish uson, lekin u yuqori sifatli bo'lishi kerak;

5) tibbiy xizmatning yuqori ustuvorligi;

6) tibbiy xizmatlarning mehnat xarajatlari va yakuniy natijalar o'rtasida aniq aloqalar mavjud emas;

7) sog'liqni saqlash sohasida iqtisodiy samaradorlik eng katta ahamiyatga ega bo'lsa-da, ijtimoiy va tibbiy samaradorlikdan keyingi o'ringda turishi.

6.2. Sog'liqni saqlash xizmatlarining xususiyatlari

Tibbiy xizmatlar-meddiy buydliklarni yaratmaydigan foydali faoliyat turi bo'lib, ular adarda fosh nususga ega qilinmagan va kalmaydi. Garchi tibbiy xizmatni olganishi, masalan, tish protizi shaklida protexning o'zini (xizmatdagi) mahsulot elementini sotib oladi. Tibbiy xizmatdagi tovarlarning elementi bo'lib tibbiy tovarlardan ko'chirma (viposka), tibbiy katta ma'lumotlar, shifokorning retsepti va boshqalar bo'lishi mumkin. Ammo xizmatdagi tovarlarning elementini to'liq ma'noda tovar deb hisoblash mumkin emas, chunki xizmatdagi tovarlarning elementi undan ajralmas va mustaqil qimmatga ega emas.

Kamliklarida tibbiy xizmat ko'rsatuvchi firmalar yanq vaqtlarda marketing xizmatlariga murojat qila boshladilar. Xususiy poliklinikalar shu qadar mashhur ediki, yanq vaqtlarda ular marketingga chiqqoq sezindilar. Ammo bugunqi kunda bozor munosabatlari q'ish munosabat bilan, ular, hatqoq tibbiy va profilaktika muassasalari shingari, endi marketing tadqiqotlarida shakllana olindidilar. Marketing tadqiqotlari firmalarga mijozlar, rucobanchilar va boshqalar buliyat yaratadigan hatqoq subyektlar to'g'risida kashfi ma'lumotlarni toqqlin etadi.

Tibbiy xizmatlar bozorini marketing tadqiqotlarining o'ziga xos xususiyatlari tibbiy xizmatning mohiyatidan kelib chiqadi.

Tibbiy xizmatlarning ko'plab bo'irlari nususda SA Saliyarov tamonidan berilgan ta'rif ishoblaridan ajralib turadi. Unda "Tibbiy xizmat-ku jismoniy yoki ruhiy salomatlikni o'zgartirish yoki saqlashga qaratilgan, tining ish'omlari si (boshqar) tamonidan tarli shaklda foyda olish uchun qaratilgan professional harakatdir"¹⁰ deb ta'rif beriladi.

¹⁰ Chirapova, S.A. Jismoniy salomatlikni yanq vaqtlarda saqlash va rucobanchilarning salomatlikni saqlashda qaratilgan ta'rif ishoblaridan ajralib turadi. Unda "Tibbiy xizmat-ku jismoniy yoki ruhiy salomatlikni o'zgartirish yoki saqlashga qaratilgan, tining ish'omlari si (boshqar) tamonidan tarli shaklda foyda olish uchun qaratilgan professional harakatdir"¹⁰ deb ta'rif beriladi.

Tibbiy xizmatlar ko'rsatishining tarkibiy qismlari¹⁶

Tibbiy xizmatlar		
Marakkahligi bo'yicha	Funksional ahamiyati bo'yicha	Bajarilish sharti bo'yicha
Eddiy Tibbiy xizmat:	Davolash-diagnostika;	Amaliy va qo'lliq tibbiyot;
Murakkab tibbiy xizmat;	Reabilitatsiya;	Statistik yordam;
Uzognatib tibbiy xizmat:	Preventiv;	Uyda yordam ko'rsatish;
	Transport	Tez yordam muhojirlarida xizmat ko'rsatish

Quyida marketing dasturlarini tashlab chiqishda hisobga olinishi kerak bo'lgan tibbiy xizmatlarning bir qator xususiyatlariga e'tibor qaratiladi.

1. **Normativlik:** Tibbiy xizmatlarni sotib olishda odatda normani ko'rish his qilish mumkin emas. Shifokor qoniliga kelgan bemor davo natijasini oldindan his qilmaydi. U shifokorning so'zini qabul qilishga majbur.

2. **Sifokor haqiqatga yoki tibbiy xizmat-uskunalar kabi ma'nadan shunda xizmatlarni qabul qilish.** Masalan, taniqli psixiatr mutaxassisiga tashrif buyurilgan, uning o'rnida nisbatan samarq tanilgan, yoki yosh mutaxassisiga akmastatilsa, xizmat kutilgan darajada bo'lmaydi.

3. **Sifatning namuvchiligi,** haqiqatli bemaqchilarga va xizmat ko'rsatish joyida bog'liq. Taniqli mutaxassis yosh shifokorga qaraganda ko'proq mafakali yordam beradi. Ammo xizmat shu mutaxassis, ruhiy holati va uning jamiyiy holatiga qarab shundan bir turlicha taqdim etishi mumkin. Sifatning uchun xizmat ko'rsatuvchi shaxs to'rtalar va tekshiruvlar tizimi orqali muqobilarning qonilish darajasini jamiyiy ma'nada kuzatish bo'lishi kerak. Sog'liqni saqlash xizmatlari shunda ularning butun dunyo bo'ylab o'zgaruvchanligi (sifatning o'zgaruvchanligi) ushbu xizmat standartlarini jori qilish orqali bartaraf etiladi.

4. **Sog'liq qo'yilmasda,** tibbiy xizmatlar bir vaqtning o'zida ishlab chiqariladi, sotiladi va iste'mol qilinadi. Tashrif vaqtini tayinlash, tizim, tibbiyot sohdalarining ish jarayidagi qo'lyozma qilish orqali tibbiy ma'murlikning maksimal yukini hisoblash va atirga muvavilida marketing harakatlarni muvavilqlashtirishga imkon beradi. Masalan, AQSHda shifokorlar vaqtida tashrif

¹⁶ <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/29511467/marketings-for-medical-services/>

buyurmagan hemorlardan, shu xizmatlarning qiymatiga mos kelgan haqiqiy undirilishi, chunki bemor kelmagani uchun qoʻlyozma bu xizmatlarni koʻrsatishga tegishli xarajatlar qilinadi. Yalnozing boshqaruvligi sharoitida xizmatning saqlanmasligi muammo emas. Agar talab oʻzgarish tuzatish boshqaruv boshqarish vositasi dastlabki buyurmalarni tuzatish, eng yuqori xizmat koʻrsatish davrida maxsus ish tuzilishi joriy etish kerak boʻlsa oʻzgartiriladi.

5. Namoyish qilishning ilmiy yoʻli. Tibbiy xizmatlarni marketing aloqalarida tasavvur qilish bir muncha qiyin, bu bilim eldoriyotlar bilan xizmatni oshirish asoslarini taqozo qiladi. Masalan, reklama tayyari, reklama uchun uzoqlashtirish (shifokorning surati, barmening surati va boshqalar).

6. Vositachilarning yoʻli, chunki barcha tibbiy xizmatlar taʼminotini koʻrsatiladi. Bemor albatta tibbiy muassasaga tashrif buyurishi kerak, shuning uchun tibbiy xizmatlar koʻrsatiladigan muhit juda muhim rol oʻynaydi.

7. Koʻpgina xizmatlarni yetilish darajasidagi cheklashlar, zararli operatsiyalar uyda deyarli amalga oshirilmaydi, lekin tibbiy muassasada yoki ham inʼkubatsiya qilish mumkin. Demak qanday muassasalarda shifokorlarni oʻqitish chiqarish imkoniyati va qaysi hollarda tibbiy muassasada muvaffaqiyatli oʻqitish zarurligi haqida xalqaro qonunlar qilinadi.

8. Soʻgʻilma saqlash xizmatlarini koʻrsatish uchun xodimlarning sogʻimiga eʼtibor talab qilinadi. Buning uchun amalga oshirilgan barcha xizmatlar malakali mutaxassislar (shifokorlar, hamshira) boshqaruv malakali shifokorlar (sanitarlar va boshqalar) mavjudligini talab qiladi. Bemor muassasani tanlash qaror qabul qilishda muhim boʻlgan tibbiy xizmatlar muassasasi (masalan, kosmetologiya) va boshqa shifokor tomonida eʼtibolanadigan tibbiy xizmatlar va shifokorlar darajasi muhim. Shunga koʻra, bemorlar orasida shifokorlar muassasasi xizmatlarini ilgari surish samarasiz hisoblanadi.

Xizmatlar bir-biridan turiga qarab sezilarli darajada farq qiladi. Shu bilan muassasaga koʻra, muassasalar, xizmat muassasalariga koʻra hisoblanishi mumkin. Foydali deyarli asosan muassasalar uchun muassasalar hamda muassasalar uchun (shifokorlar, UFD va boshqalar) xizmat koʻrsatish malakasi nisbatan past boʻlgan soʻhlaridan foydalanish, muassasalar tomonidan kabi muassasalar boshqarish uchun eʼtibolanadigan muassasalar yuqori malakali mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi. Taqdim etilgan muassasalar tibbiy xizmatlar (ijorat, ijtimoiy, notijorat) muassasalar uchun muassasalar tizimi asosida boʻlishi mumkin.

6.3. Sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirish tamoyillari

Sog'liqni saqlash — davlatning hammahop tibbiy xizmatlarini ta'minlash va ta'minlash, ularning sog'liqni saqlash va oshirishni maqsad qilgan davlat faoliyatining bir bo'lagidir.

Har bir insonning jismoniy va ruhiy salomatligini saqlash uchun va mustahkamlashga, uzoq umrda faol hayotini saqlashga, sog'liqning yomonlashishiga olib kelinganda tibbiy yordam ko'rsatishga qaratilgan asosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy, ilmiy, tibbiy, sanitar-higiyena, epidemiyaga qarshi va madaniy xarakterdagi davra-tadbirlar to'plamini. Ushbu choralarni amalga oshirish uchun maxsus ijtimoiy tashkilotlar tashkil etiladi.

Sog'liqni saqlash tizimi barcha tashkilotlar, muassasalar va resurslarning jamiyati bo'lib, uning asosiy maqsadi salomatligini yaxshilashdir. Sog'liqni saqlash tizimining ishlashi uchun inson resurslari, mahyotiy vositalar, asbobot, uskunalar va materiallar, transport, aloqa, shuningdek, umumiy oshqoray va talibkorlik talab qilinadi.

Sog'liqni saqlash tizimining bir qismi sifatida, shifokohlarga sezgir va mahiyiy shundan adolatli, odamlarga hurmat bilan munosabatda bo'lgan xizmatlar ta'minlash kerak. Yaxshi sog'liqni saqlash tizimi har kuni odamlarning hayotini sezilarli darajada yaxshilaydi. Shunday qilib, sog'liqni saqlash tizimi o'ziga foyda keltiradi, unga sog'liqning hayotini saqlash ustiga qo'yilgan fazilatlarida o'zida beradiligi e'tibot beriladi. Mamlakatda sog'liqni saqlash tizimining umumiy faoliyati uchun yuksalib, ma'suliyat hukumatida yotadi, ammo tuzatish, shahar tamamlari va alohida sog'liqni saqlash muassasalarida o'qishga rahbarlik etish ham juda muhimdir. Sog'liqni saqlash tizimini ta'minlash uchun va ularning alohida faoliyat yuritishi qisqartirilgan kamaytirish va rivojlantirish rag'batlantirishning asosiy strategiyasi sifatida o'zaro e'tibot. Buni loy ma'muratlarida adolatli ijtimoiy himoya tashkiloti tarafdin tibbiy yordam etish imkoniga ega bo'lmagan katta guruhlar mavjud, hushyor ma'muratlarida esa resurslardan samarali foydalanish hisobiga narxning oshishiga qarshi kurash olib borilmoqda.

Davlat sog'liqni saqlash tizimining tamoyillari:

1) shahar byudjetidan sog'liqni saqlash, rejalashtirish, ma'suliyat tashkiloti bazasini rivojlantirish, sog'liqni saqlashni kuchlar bilan ta'minlash va mahiyatlashishiga mablag'lar qaratish;

2) haqiqat va hammahoplik;

3) profilaktik yo'naldirilganlik.

4) kasalliklarning oldini olish bo'yicha ijtimoiy-iqtisodiy va tibbiy tadbirlarni tashkil etish ilmi;

5) gigiyena me'yori va qoidalariga riya qilishni nazorat qilish;

6) saqlanish bo'yicha ta'lim va sog'lom turmush tarziini shakllantirish;

7) aholini jismoniy kasallikni oqqali keng qamrab olish;

8) ilmiy-tarbiyaviy va amaliyot hisligi, rivojlanish va oldini olish;

9) tibbiy yordamni ko'rsatishda davomiylik;

10) ijtimoiy holatlar;

11) loyihalarni amalga oshirish.

Ma'mulotlarida aholi salomatligini saqlash va yaxshilashni, sog'lom aholini tarbiyalash uchun shart-sharoitlarni shakllantirishni ta'minlaydigan sifati sog'lamlilikni saqlash tizimini yaratish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. Qabul qilingan qat'iyatlar bilan tadbirlar tufayli ma'mulotlarida aholi tibbiy xizmat ko'rsatish samaradorligi, sifati va arzonligi ta'minlanadi. BMTning Mingyillik rejalashtirish maqsadlarining asosiy yo'nalishlariga e'tibor beriladi.

Sog'lamlilikni saqlashni moliyalashtirishning samarali tizimini jori etish, tibbiy xizmatlar bo'yicha zararsiz vaqit mahitini yaratish, xususiy tibbiyot tashkilotlari faoliyatini yanada qo'llab-quvvatlash, shu sohada aholining kasallangan va afalli tibbiy yordam olish imkoniyatlarini kengaytirish maqsad qilingan.

Prezidentning "Sog'lamlilikni saqlashni moliyalashtirish tizimining samaradorligini oshirish va tibbiy yordam ko'rsatish sohasida bozor me'morlarini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilingan qilib. Unga ko'ra, 2020-2023-yillarda O'zbekiston Respublikasi sog'lamlilikni saqlash sohasida moliyalashtirish tizimini takomillashtirish strategiyasi tashkil etiladi.¹⁰

O'zbekiston Respublikasi Sog'lamlilikni saqlash bo'yicha tashkilotlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash va kengaytirish qisqartirish vaqtligi, Nafqa bo'yicha, davlat tadbirlarini amalga oshirish agentligi bilan birgalikda shakllantirilgan. Unga ko'ra:

2021-yil 1-yanvardan boshlab byudjet hisobidan saqlanadigan ko'pchilik fondi hayot va asosida moliyalashtiriladigan tibbiyot ma'mulotlari to'yinadi. 2021-2022-yillarda mas'uliyat shakllangan jamiyatlariga qayta tashkil etilgan holda, davlat tadbirlari o'zlarining savdolari orqali xususiy investitsiyalar tibbiy

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sog'lamlilikni saqlashni moliyalashtirish tizimining samaradorligini oshirish va tibbiy yordam ko'rsatish sohasida bozor me'morlarini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PP-5528 sonli Farmoni, 2021-yil 7-iyun.

Soʻgʻilarni amalga oshirish sharti bilan sotiladigan tibbiyot muassasalari roʻyxati, 2021-2023-yillarda tibbiy faollarni amalga oshirish yoki uni tashkil etish sohasida amaliy tajribaga ega talibnomalik sertifikatlariga davlat-xususiy sheriklik asosida ishonchli boshqaruvga beriladigan respublika ixtisoslashtirilgan ilmiy-amaliy tibbiyot muassasalar roʻyxati moʻqillanadi.

Davlat mulki obyektlarini soʻgʻilashni tashdidigan mablagʻlar, istisno tariqasida, qonun hujjatlariga muvofiq Oʻzbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi fuqarodagi byudjetdan tashqari Davlat aktivlarini boshqarish, transformatsiya va xususiyashtirish jamgʻarmasiga qoʻyiladigan mablagʻlar, shu jumladan, bahalevchi tasvillo va savdo tashkilotlarini sharoitini uchun xarajatlar cheklangan holda, Soʻgʻilarni soʻgʻilash vazirligining Rivojlantirish va soʻgʻilarni soʻgʻilashni boshqarish organlari xodimlarini moddiy ragʻbatlantirish jamgʻarmasiga yoʻnaltiriladi va soʻgʻilarni soʻgʻilash tizimining moddiy-texnik bazasini rivojlantirish uchun maqsadli sarflantishi haqida qoʻyildi. Shu bilan birgalikda, davlat byudjet mablagʻlari hisobiga ayrim tibbiy yordam turlarini davlat va xususiy tibbiyot tashkilotlarida oʻzish huquqini beruvchi tibbiy yalʼamlar toray bulishi, tibbiy yordam koʻrsatishi uchun yollama (order) chiqarish qator tashkiloti oʻrnatildi.

Qoraqalpogʻiston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar tibbiyot tashkilotlari tizim, shahar tibbiyot tashkilotlari tizimidan yagona integratsiyalashgan tibbiyot tizimiga kirilgan xodimlar asosida bemor murabbiylar soʻgʻilash ishlari uchun, zarur holdarda, tibbiy koʻrikda oʻtkazilishi va unga yoʻllama (order) berilishi yoki shuni alish uchun SSIAC orqali davlatga qoʻyilishi, bunda, bemorlar oʻz soʻgʻilarni katta miqdordagi koʻrib chiqilgan holat hamda yollama (order) oʻzish yoxud bepul davolanish uchun ushbu tizimda oʻzish uchun elektron shifasi kabinet orqali, shuningdek, etara xabar (SMS) koʻrsatilishi va oʻzish tizimi yaratilishiga shart-shartlar berilishi.

Oʻzbekiston Respublikasi Soʻgʻilarni soʻgʻilash vazirligi va Moliya vazirligining Oʻzbekiston Respublikasi Davlat byudjet mablagʻlari hisobiga jamgʻarma oʻz etuvchi apparati mezoniga haq toʻlash jamgʻarmasining 25 foiz mablagʻlarida Davlat tibbiy soʻgʻilarni jamgʻarmasi xodimlarini ragʻbatlantirish jamgʻarmasini tashkil etish toʻgʻiridagi taklifga rozilik berildi.

6.4. Tibbiy xizmatlar ko'rsatish samaradorligi

Mustaqillik-yillarida sog'lamoq hamjamiyat tomonidan muntazam ravishda sog'lamoq saqlash sohasidagi yutuqlariga qaratib baho berildi. Masalan, aholining umr ko'rsatish davomiyligi 4,6 yilga - 69,1 yildan (1995-yilda) 73,7 yilgacha (2017-yilga) oshdi. Onalar o'limi 3,1 barobar kamaydi va 100 mingga trik tug'ilganlar uchun 71 ta chaqaloqlar o'limi 3,1 barobar, 1000 trik tug'ilganlar uchun 11,5 ta bolani tashkil etadi. Bolalarda eng ko'p uchraydigan kasalliklarga qarshi emlash va profilaktika tadbirlarini qamrovli olish darajasi istisno bilan 96-98 foiz darajasida saqlanmoqda. Yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish bo'yicha profilaktika, epidemiyaga qarshi va sanitariya-gigiyena choralarini kompleks ravishda joriy etilishi o'ta xavfli infeksiyalar (o'ta, yabulq, poliomyelit, difteriya, yangi tug'ilgan chaqaloqlarning tetanosi, mahalliy bezgak, qitmoniy va qizilcha holatlaridagi to'liq himoya qilinishini ta'minlash imkonini berdi. Jahan sog'lamoq saqlash tashkiloti tomonidan poliomyelit (2002-y.), o'zamaq va qizilcha (2017-y.), bezgak (2018-y.) bo'yicha yo'qolish o'zlashtirish tashkiloti o'zlashtirildi.

Shu bilan birga, sog'lamoq saqlashni ta'minlash etishda to'qimalar salomatligini muhofaza qilish uzumini yanada takomillashtirish bo'yicha vazifalarni samarali hal etishga to'qimalar qaratilgan yuzdan uzumimoli muvofiq va salbiy hodisalar saqlanib qolmoqda. Nususan, to'qimalar kompleks tuzilishda sog'lamoq saqlashning muvofiq muvofiq, qamrovli va tibbiy to'qimalar birinchi navbatda, aholini o'lim va noqironlik indeksida yetakchi bo'lgan kasalliklar bilan profilaktika va ijtimoiy himoya qilish sohasidagi samarali darajada ustunligi sog'lamoq saqlash tashkiloti tomonidan ta'minlashiga imkon berilmaydi. Transplantologiya, yordamchi reproduktiv texnologiyalar, telemeditsina kabi katta katta bo'lgan sohalarining tartibga solinishidagi milliy sog'lamoq saqlash tashkiloti tibbiyot kuni va amaliyotining zamonaviy yuzlaridan foydalanishiga olib keladi.

Boxqir kunga qadar muvofiq tibbiy sog'lamoq saqlashni ta'minlash uchun sharoitlar yaratilmagan, natijada sog'lamoq saqlashni ta'minlash uchun asosan byudjet mablag'laridan foydalanib amalga oshirilmoqda. Respublikada klinik tashkilotlar (protokollar) va tibbiy xizmat standartlari bilan chambarchas bog'liq klinik-qimmat guruhlari (DRG tashkiloti) ishlab chiqilmagan.

Daromad sog'lamoq saqlash tashkiloti profilaktika, joriy va o'z vaqtida davolash-diagnostika ishlarining samaradorligi, shu jumladan tibbiyotning samaradorligi qamrovli bo'lib qolmoqda, bunda

natijasida aholi salomatligini mahalliy qishloq tibbiyotida qimmatli shifokorlar yordam ko'rsatadi. Aholining, ayniqsa, bolalar va rag'bat yoshidagi ayollarining kam patronaj darajasi (72-77%) qayd etilgan holga, umumiy amaliy shifokorlarning bilim va ko'nikmalari moliyaviy darajasi unalar va bolalarga tibbiy yordam ko'rsatishga imkon bermaydi.

Sog'liqni saqlashning jadal rivojlanayotgan asosiy sektorini davlat tibbiyot tashkilotidan tashqir hamkorlikka to'la jala etishdagi mavjud talablar sog'liqni saqlashga qo'shimcha moliyaviy resurslardan samarali foydalanish imkonini bermaydi. Sog'liqni saqlash tizimiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining xalq joriy etilishi, tibbiy hujjatdori qog'oz shaklida saqlashning o'rniga ma'lumotlarni qishloq tibbiyotida qo'llaniladigan berishni ta'minlash bilan ta'riflash harakat va samarali amalga oshirilishini ta'minlashga imkon bermaydi, shuningdek, o'rtacha byurokratikatsiya va yuqori xarajatlarga ega bo'ladi.

1-4-jadval

Tibbiy xizmatlarni sifat jihatidan baholalanishi⁶⁸

Tibbiy xizmatlarni baholash			
Tibbiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatining mavudligi	Tibbiy yordamning tezligi	Tibbiy yordamning sifatligi	Mijozlarning xizmatlardan qoniqligi

Yuqorida keltirilgan kamchiliklar aholining sog'liqni saqlash sifatiga bo'lgan talablarini o'zlashtirishga, joylarda to'planib qolgan muammolarga javobkorlik bilan javob berishga va tibbiy xizmat ko'rsatish sohasidagi tibbiy xizmatlarga qiziqishga imkon bermaydi. Shu munosabat bilan 2019-2025-yillarda O'zbekiston Respublikasi sog'liqni saqlashni rivojlantirish konsepsiyasini bahol qilish muvaffaqiyatli amalga oshirish o'ziga maqsadlar, vazifalar va asosiy yo'nalishlar shartida ta'rifchi sog'liqni saqlashning loyihalarini yangi modelni shakllantirish zarur bo'ladi⁶⁹.

⁶⁸ <https://doi.org/10.21869/2413-1177>

⁶⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-2025-yillarda O'zbekiston Respublikasining sog'liqni saqlashni rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida qaroriga qo'shilgan 2019-yil 14-iyuldagi 77-557-Bson qonun hujjatini ko'ring.

Kazorat savollari

1. Sog'liqni saqlash tizimi mohiyatini tushuntiring.
2. Sog'liqni saqlash tizimida mulkiylik munosabatlari qanday akslantiriladi?
3. Sog'liqni saqlash tizimining qanday tarmog'i hozir mavjud?
4. Sog'liqni saqlash tizimidagi muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari haqida ma'lumot bering.
5. Tibbiy xizmatlar va ularning sifataruifoligi haqida ma'lumot bering.

TESTLAR

1. Shoshilinch tibbiy yordam xizmatini tashkil qilinshining asosiy maqsadi:

- a) aholiga bepul, talakatsiz shoshilinch tibbiy yordam ko'rsatish.
- b) aholiga pullik tibbiy yordam ko'rsatish.
- c) tibbiyot o'quv yurtlari uchun klinik bazalarni tashkil etish.
- d) poliklinika xizmatini ko'paytirish.

2. Qishloq joylarda aholiga birinchi tibbiy yordamni qayser muassasa va kim ko'rsatadi:

- a) qishloq vrachlik punktlari va umumiy amaliyot shifokori.
- b) ichki shifokorlik muassasalar punktlari va birinchi shifokor.
- c) oilaviy poliklinika va umumiy amaliyot shifokori.
- d) umumiy ko'pchilik uchun poliklinika va umumiy shifokorlari.

3. Aholi salomatligini ta'sirlashtiruvchi ko'rsatkichlarni belgilang:

- a) demografik ko'rsatkichlar, kasallanish, tug'ilmalar va jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari.
- b) demografik ko'rsatkichlar, zararlanish ko'rsatkichi, shikastlanish ko'rsatkichi.
- c) kasallanish, tug'ilmalar, jismoniy o'llin ko'rsatkichi.
- d) jismoniy rivojlanish, birinchi kasallanish, shifoxonadagi o'llin ko'rsatkichi.

4. Aholi salomatligiga ta'sir etadigan asosiy omillarni ko'rsating:

- a) turmush tarzi, tashqi muhit, genetik omillar, sog'liqni saqlash.
- b) ijtimoiy-psixologik omillar, shikast, qirillik, iqlimliklarni istisno qilish.
- c) avvalanish, dam olish, ishlab chiqarishdagi muhit.
- d) oiladagi tibbiy muhit, nasl, qirillik omillar.

5. Sog'liqni saqlash tizimining qaysi turi O'zbekiston Respublikasi uchun xos:

a) davlat, xususiy va boshqa turdagi tizimlarda qamishi olgan sog'liqni saqlash tizimi.

b) faqat davlat tizimi.

c) faqat xususiy tibbiyot tizimi.

d) xususiylashtirilgan tibbiyot muassasalari.

Xustaqi ta'lim mavzulari

1. Sog'liqni saqlash tizimining mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni.

2. Sog'liqni saqlash xizmatlarining sifatiga ta'sir etuvchi omillar.

3. Tibbiy sog'liqni saqlashning iqtisodiy rivojlanishidagi o'rni.

4. Tibbiy xizmatlarni eksport qilish xususidagi masalalar.

5. O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish masalalari.

7-boʻlib. IJTIMOY HIMOYA, DAVLAT BOSHQARUVI KIZMATLARINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY MUAMMOLARI VA TENDENTSIYALARI

7.1. Ijtimoiy soha va uning mohiyati

Dozar iqtisodiyotiga oʻrnatilgan aholini ijtimoiy himoya qilish¹ tashkilotchilikni jori etish zarurligini koʻrsatib chiqardi. Aholini ijtimoiy himoya qilish bu normal yashash sharoitlarini taʼminlaydigan davlatning atalgiga toʻgʻri kelgan toʻgʻri toʻlqinli kafolatlar tizimidir.

Zamonaviy iqtisodiyot har bir insonning ijtimoiy-iqtisodiy holatidan, qayil ijtimoiy-iqtisodiy guruhga manashtirgandan qatʼiy nazar, mehnat salohiyatidan foydalanishga imkonini beruvchi, shaxsiy iqtisodiyota yoki "inson uchun yaratilgan iqtisodiyot" ni yaratishda samarali ijtimoiy himoya tizimiga muhtoidir. Buning natijasida inson salohiyatidan samarali foydalanish va shakllikka ishonchga erishish mumkin. Agar bunday himoya taʼminlanmaga, unda iqtisodiy oʻqitish, yangi narsalarni oʻzlashtirish, ijodkorlik qobiliyatiga ega boʻlishi kerak boʻlgan maʼmuriy ishchi kishidan foydalanish funktsiya yoki bech boʻlmaganda sevilishi darajada qiyinlashadi².

Buning uchun qilinayotgan, samarali ijtimoiy himoya tizimining muvofiqiyatini maʼmuriy xodimning ishga asoslangan zamonaviy iqtisodiyotning qiyinlashuv xususiyati hisoblanadi.

Samarali ijtimoiy himoga deganda jamoatning har bir aʼzosiya uning mehnat, ixtirokorlik, shaxsiy qobiliyatlarini rivojlantirish va ulardan foydalanish uchun yaratilgan maʼmuriy taʼminot darajasining kafolatlarini taʼminlaydigan va maʼlum qobiliyatlarni yoʻqotishi (yoʻqligi) (qiyinlik, ogʻirlik, bemaorlik, bekorlik va boshqalar) sababli taʼminlaydigan iqtisodiy munosabatlarni taʼminlaydi.

Ushbu yondashuv orqali ijtimoiy himoyani amalga oshirishga quyidagi tadbirlar uning asosiy qismlariga aylantirildi:

- maʼmuriy xodimlar uchun ish joylari (ishlab chiqarish himoya qilish);

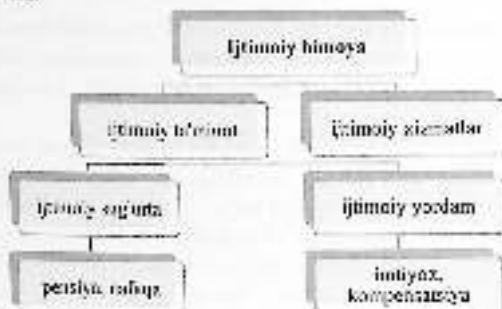
- mehnat, ishchi va boshqalar ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi guruhlari va oilalar bilan taʼminlash;

- mehnat hujumati yoki mahsulotlar olinadigan daromadga asoslangan normal turmush darajasi (shu jumladan asosiy moddiy boyliklarni, birtanli mahsulotlar oʻzlashtirish mahsulotlarini taʼminlaydi).

¹ <https://www.dft.gov.ua/press/2017/11/17/09/070/>

- ijtimoiy aqilliqni saqlash va madaniyot xizmatlarini ma'mul darajada ta'mirlash;

- umumiy malakali ishchi kuchini shakllantirish uchun zarur bo'lgan ta'lim olish.

9-xizma. Ijtimoiy himoya tizimi tarkibiy qismlari²³

Shunga ko'ra, davlat va uning tashkilotlari quyidagi umumiy maqsadga ega bo'lishi zarur.

Bu maqsad, jamiyat mehnat huquqini, shu jumladan, ishchi yoki yola zarur resurslardan boydaloqlash bilan ish haqini to'lanishini va talabni keng. Davlat ijtimoiy muhtojlikni ta'minlash maqsadlarini, mehnatga haq to'lashning minimal shartlarini, shuningdek, mehnat hazortda sub'ektlarning teng huquqligi, mehnatning tur, mehnat xohishi, kasbi, ish joyini, mehnat sharoitlarini ta'minlashni ta'minlashni ta'minlash. Bunday tizim asloqat davlat organlarining faoliyatini, bali hisaba uyushmalari, mehnat jamiyatlari tashkilotlari va sh. sharoitlarining qabari bo'lgan ishchilar yoki ishchilar manfaatlarini ifodalaydi, o'z o'zini boshqarish organlari, vakolatlarini ta'minlash va boshqarish tizimini ham o'z ichiga oladi.

Shunday qilib, davlat organlari tizimi va boshqa ijtimoiy tashkilotlari orqali ish haqi, yillik ish haqini qonunchilik va boshqa ijtimoiy huquqlar orqali himoya qilish, yuqori mehnat samarasizligi bilan uzog muddatli mehnat qobiliyatini saqlash uchun qulay sharoitlarni ta'minlash.

Shunday qilib, jamiyat shartini ijtimoiy himoya qilish ta'minlashini

²³ Misol uchun: <http://www.uzstat.gov.uz>

ustavdagi hisobga olgan holda ijtimoiy-madaniy sohaning rivoqlanishini kuzatibdi. Xususan, ushbu vazifa zarur muassasalar tizimini, shun ulish lofi-tadilatini zivijlantirish orqali kundalik hayotlik va yillik daro ulish ulish qubay sharoitlar asosida amalga oshiriladi.

Keyingi yo'nalish sug'liqni saqlash, ilim, ma'rifat, ta'limni rivoqlantirish va madaniyatning yuqori darajasi bo'lib, u jamoat mulki bo'lgan mahalliy va jahan madaniyati qurilishlarining barinma ulishni ulishligini anglatadi.

Ijtimoiy himoya — mamlakat aholidini ijtimoiy va moddiy muhofaza qilishni ta'minlaydigan va jamoatda qaror topgan xusuliy, iqtisodiy, iqtisodiy shora tadbirlar majmua, boshqa tomondan — davlat va jamoatning yoshi, salomatligi holati, ijtimoiy ahvoli, tirikchilik vositalari ulish yetarli ta'minlanmagan tufayli yordamga, ko'makka ulishiq taqarlar to'g'risidagi g'amonligidir. Uning asosiy komponenti aholi tarovonligining to'xtovsiz yuzshilinishini ta'minlash, aholi qatnamlarining ta'lim, muhofaza, ko'mak, daromadlari jihatidan keskin to'xtovlariga to'xtov berish, jamiyat tomonidan insonga munosib hayot darajasini va ulish tarovonligini ta'minlashga yordam berishdir ilimlar.

Ijtimoiy himoyaning asosiy yo'nalishlari: erkin ijtimoiy iqtisodiy faoliyat ko'makini ta'minlash; ish bilan bandlik ko'mak saqlash, o'qish va bilim ulish daromadlarning kuzatilishi; har bir fuqaroning o'z iqtisodiy faoliyatida daromadga ega bo'lishi, iste'molchilar himoyasi, iste'molchilar jamoatlarini to'xtov va ulishlar ulishi, iste'mol ko'makini ta'minlash; aholiga shara xizmat ko'mak; ijtimoiy ta'minot tizim va ulishning muhtoj kam ta'minlanmagan qisqaligini penayalar, nafalar, turli xil ulishlar berish.

Rivoqlangan davlatlarda ijtimoiy himoya vazifalarini boshqiruvchi davlat o'z zimmasiga oladi. Ijtimoiy himoya tushunchasi birinchi marta 1935-yilda AQShning ijtimoiy xalqchilik ulishida qurilishda q'ullanilgan. Keyinchalik Kalqaro mehnat tashkiloti konvetsiyalarida bu tushuncha muammoni mukarimlashdirilgan. AQSh, Kanada, Shveysariya kabi mamlakatlarda ijtimoiy himoyaning bo'lgina muammasi. Im o'tilgan, holda jamiyatni topmagan muammasi hama jaha k'ulip. Shunga qaramay, bu mamlakatlarda tajribalaridan foydalanish ulishmagan. Turli mamlakatlarda aholini ijtimoiy himoya tizimi mamlakatning iqtisodiy tarovonligi darajasi, davlat tarovonligi va ulish aholi muammasiga muvohiligi, ijtimoiy siyosat darajasi, ijtimoiy ta'minot tizim kabi mulilla bo'lgan holda amal qiladi.

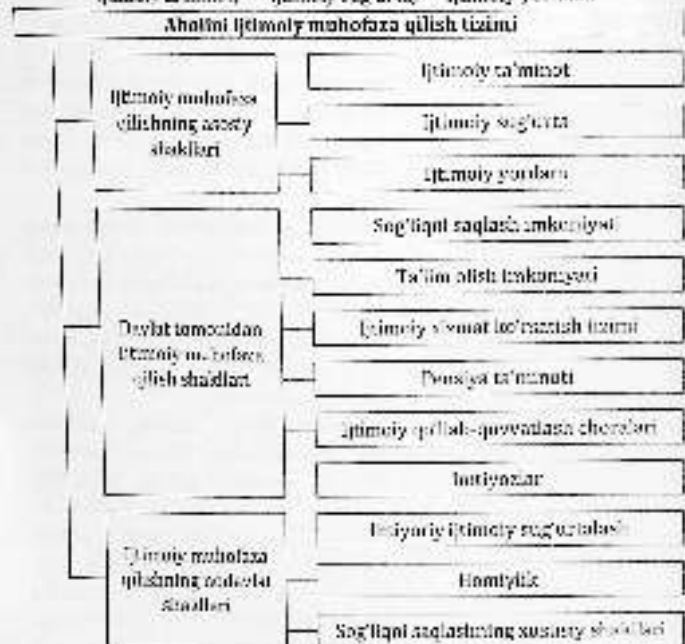
Ijtimoiy muhofazaga muhtoj aholida ko'mak himoya qilish ega mulilla.

siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy xarakterlidir. Har bir mamlakatda ijtimoiy himoya tizimining shart va sharoitlar ko'rsatkichlari jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining darajasidan dalolat beradi.

Uzrli boqimlari umumjahon deklaratsiyasining 25-moddasida "Har bir inson ... ishsizlik, kasallik, negironlik, bevalik, qaralik yoki unga bog'liq bo'lmagan sharoitlarga ko'ra tirilishlik uchun mablag' be'limni qolgan boshqa hollarda ta'minlash huquqiga ega"⁴⁹ ekanligi ko'rsatilgan. Bu aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimi tomonidan ta'minlanadi. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimi uchun asosiy shartga ega:

— ijtimoiy ta'minat; — ijtimoiy sug'urtalar; — ijtimoiy yordam.

III-chizma. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimi⁵⁰

⁴⁹ Haborotlar qo'zg'atish tizimining asosiy qonuni. — T. Davlat, 2014. — B. 58.

⁵⁰ Qo'ldan olingan matnning ijtimoiy muhofaza qilish tizimi. — T. Davlat, 2014.

Ўқимой таъминот — бу fuqarolar o'zlarining toifalarini davlat byudjeti hamda byudjetdan tashqari maxsus fondlar mablag'larini hisobidan moddiy ta'minlashga yo'naltirilgan davlatning ijtimoiy yordam ko'rsatish shaklidir. Fuqarolarga bunday yordam davlat tomonidan ijtimoiy jihatdan muhim deb e'lon qilingan hollarda ko'rsatiladi. Ana shu yordam bilan aholining nacher qismlarini shovollarni jamiyatning boshqa a'zolari bilan iqtisodiy darajada tenglashtirish maqsadi ko'zlanadi.

Ўқимой ta'minotga sharoj jamiyat paydo bo'lishi bilan tug'ildi. Har qanday jamiyatcha - uning iqtisodiy va siyosiy tuzilishidan qat'iy nazar - o'zlariga bog'liq bo'lmagan xavfning sababli tirikchilik kechirish uchun mahlag topishga qat'iy bo'lmagan aholi toifalari bo'ladi. Ularqa, eng avvalo, bolalar va ineksa kishilar kiradi. Bundan tashqari ijtimoiy yordamga muhtojlar yilni yuzincha yoki bir umr mehnatga boyoqsizligini yo'qotgan odamlar ta'dirishi mumkin. Jamiyat rivojlanishi va ijtimoiy aloqalar murakkablashishi bilan ijtimoiy yordamga muhtoj bo'lgan fuqarolar qatoriga iqtisodiy sabablar oqibetidagi ishlar, kambag'allar, shuningdek inflyatsiyaning yuqori sur'atlaridan moddiy shovollari og'irlashganlar kiradi.

Shu bilan bir oqorda aholining ijtimoiy muhofaza qilishning davlat va nodavlat shakllari farqlanadi.

Ijtimoiy hamoya ob'ektlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- pensiya yashidagi shovollar;
- nogironlar;
- fuqarolarini yo'qotgan bolalar;
- kam ta'minlangan oilalar tarzandlari;
- ishlar;

- homilador ayollar va bolalarni parvarish qilayotganliklari sababli shikmayetgan onalar;

- kasallik tufayli vaqtincha ish ismaganlar;
- talaba (ta'lim olayotgan) yoshlar;
- mehnatga boyoqsiz fuqarolarga gamsa'vlik qilayotgan mehnatga boyoqqan fuqarolar.

7.2. Ijtimoiy ta'minot va uning turlari

Ijtimoiy ta'minot — kam ta'minlanganlarga pul yoki material yordam tadbirlari tizimi bo'lib, bu tadbirlarning xo'jalik xiyatida qatnashishi bilan bog'liq

bo'lmaydi. Ijtimoiy ta'limlarning muvaffaqiyatli jamiyatdagi muvassafotlarni insonparvarlashtirish xamda uchla talabni ushlab tutish shartlonada.

Ijtimoiy ta'minot do'yliganda quytdagilar anglatiladi:

— fuqarolarga qonilikda mehnat faoliyati, mehnat qobiliyati va beqarorlikni yo'qotganligi uchun ka'zda tutilgan moddiy ta'minotlar tashqari ularning normal tarmush va modamiy standartlarini kafolatlaydigan taqsimlash shakli;

— fuqarolarni vashi, kasallanishi, nogironligi, ishsizligi, beqarorlikni yo'qotganligi, bolalarni tarbiya qilish uchun hamda umumiyda belgilab qo'yilgan boshqa haqatlar bo'yicha moddiy ta'minlash tizimi;

— bir tomondan fuqarolar, ikkinchi tomondan davlat, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, fuqarolik jamiyati tashkilotlari tomonidan daromadlari yo'qotilishi yoki muayyishi yoxisatari paydo bo'lganda fuqarolarga maxsus fondlar, byudjet manqalari hisobiga tibbiy yordam ko'rsatish, pensiya, naqshalar va moddiy ta'minlashning boshqa shakllari asosida tarbiya topayotgan ijtimoiy muvassafotlar jamlanmasi.

Quytda qayd etilgan ijtimoiy ta'minotning quytdag' olti turini nazarda tutiladi:

- pensiyalar;
- naqshalar;
- ijtimoiy ta'minot kompensatsiyasi;
- imtiyozlar;
- ijtimoiy va tibbiy xizmatlar;
- havoii xarur ashyalar.

Quytda qayd etilgan bu turlarning har biri, o'zlarida yana qator turlarga bo'linishi. Bunda ijtimoiy ta'minot turlari boshqalar xususiyatiga ega bo'lgani hokim ularning boshqa turli muayyan tizimiy, iqtisodiy va boshqa sharoitlarga bog'liq ravishda o'zgarib borishi.

Ushbu ijtimoiy himoya ko'rsatishi shahidida ayvoldan mu'ammot ta'limlar bajarilganini yoki yo'qini, shuningdek, shahidlarining moddiy holati (muvassafotligi) e'tiborga olinmagan holda davlat tomonidan ijtimoiy ta'minot taqdim etilishi. Masalan, ijtimoiy himoyaning muayyoti manqalari — bu umumiy va maxsus xizmatlar asosidan shakllanadigan davlat byudjetidan ta'g'irlanib o'lg'ri olinadigan mablag'lar.

Aholining ijtimoiy ta'minoti shahididag' eng muhim unsur — ijtimoiy sug'urtadir. Ijtimoiy sug'urtasi — davlat tomonidan belgilab qo'yilgan, nazarda qilinadigan va kafolatlanadigan, davlat maqsadli, byudjetdan tashqari ijtimoiy

sug'urta fondi, shuningdek boshqa jamoatiy va xususiy sug'urta fondlari ma'lumotlari hisobiga kelisa ehtiyojini, ta'minotga layoqatsiz fuqarolarni moddiy ta'minot, qo'llab-quvvatlash tizimidir.

11-chizma. Ijtimoiy xizmatlar klassifikatsiyasi¹¹

Ijtimoiy sug'urta — pul natijalari tizimi bo'lib, ularga quyidagilari kiradi:

— ishsizlik nafaqasi;

— ta'minotga ehtiyojizlik nafaqasi;

— homiladorlik va tug'ilish nafaqasi;

— qo'llab-quvvatlash, raqobatlik himola bahqivchiligi yo'qotganligi bo'yicha pensiya.

Ijtimoiy sug'urtaning quyidagi turlari bor:

1) *Maishiy ijtimoiy sug'urta*. Bu iqtisodiy faol aholini o'z daromadini ehtiyojga ehtiyojizligi tufayli (kasallik, baxtsiz hodisa, fuqarolik) yoki tabiiy taqdiri sababli yo'qotish xavfidan ijtimoiy himoyalash institutidir. Mazkur tizimning moliyaviy manbalari — ish beruvchilar, xodimlarning sug'urta to'lovlari (hadalari) hisoblanadi. Ishlab chiqarishda yuz bergan baxtsiz hodisalarni sug'urtalash tizimlari hamdan istisna, ular isqat xodimlarning hadalari hisobidan ta'minlanadi.

Ijtimoiy sug'urta tizimlari doirasidagi pensiya va nafaqa pullari fuqaroning sug'urta huquqiga ko'ra, shuningdek uning va ish beruvchining ushbu tizimlarning moliyaviy ta'minotlashidagi iştirakidan kelib chiqqan holda

¹¹ <http://stat.fondsoz.gov.uz/1179/621/mpe/4/>

beriladi.

Ijtimoiy-huquqiy munosabatlarning muhim jihati — ma'lum bo'lgan ish haqini d'ramat qoplash usulidir. Unga ko'ra, pensiya va va mafaqa talabdozlar, avvalgi ish haqi va bafallar miqdori bilan bog'liq bo'lib, ma'lum sug'urta darajasi mavjudligi bor qanday mahtojlik ta'shiruvlarsis belgilanadi.

Majburiy sug'urta to'lovlarini miqdori jamiyatda shakllangan ijtimoiy katta darajalari bilan bog'liq va darajadim bilan ish beruvchi a'rtasida davlat ishlovchisiga ta'villadigan shartnomalar asosida shakllanadi.

2) *Ijtimoiy qo'shimcha (hasbiy) ijtimoiy sug'urta.* Sug'urtaning bu turi iqtisodiyotning alohida tarmoqlari yoki korxonalar doirasida yullama xodimlar uchun uzoq muddatli tarmoqli va jamoa shartnomalari asosida tashkil etiladi. Odatda, ijtimoiy qo'shimcha ijtimoiy sug'urta tizimi xususiy tuzga ega bo'ladi, biroq uzoq muddatli qonunchilik bilan tartibga solinadi. Bunda sug'urtalanuvchilar uchun ijtimoiy bafallalar tizimi yaratiladi. Jumladan, bir korxonada ishlovchining eng kam muddat, belgilanadi, ushbu muddat tug'gach, xodimda qo'shimcha ijtimoiy himoya turlanibsa to'vqanlarda huquqiy paydo bo'ladi. Hattaki, pensiya ta'minoti, sug'urtalanuvchi o'z ish joyini o'zgartirgan holda sug'urta to'vqanida qo'lyozuvchi huquqlari saqlanib qoladi.

Ijtimoiy himoyaning zarur institut tashkil etish huquqiy shakllari atanda korxonalarining pensiya tizimlari hisoblanadi. Buning uchun pensiya huquqlarini amalga oshirishni katolatlash maqsadida zarur pensiya jam'atlarini tashkil korxonada yoki mustaqil pensiya kassasi bo'ladig' ajratilgan holda jam'alar ma'loy majburiyatlar o'z zimmasiga oladi.

Itazirgi davlat bafallat pensiya jam'atlarini o'z o'zlarida hamkorlik. Ular o'zining huquqiy maqomiga katta ijtimoiy ta'minotning o'z ijtirat tashkilat bo'lib, majburiy ijtimoiy sug'urta tizimiga ixtiyoriy qo'shimcha shakl sifatida ta'villat olinib burali.

3) *Faqratlarda xususiy sug'urta.* Sug'urtaning bu turi shartnoma asosida tashkil etiladi, uning darajalari, amal qilish muddatlarini jamiyiy darajalarning muvofiq jamiyatlar, ta'villatlar bilan tartibga solinadi. Ushbu sug'urta shakli uchun fuqarolarning o'zlarini ma'ullig' xususida.

Ijtimoiy himoyat shartlarini birinchi marta 1933-yilda AQSHning Ijtimoiy ta'villat bo'yicha Qonun' dsh nomlangan huquqiy hujjatida qo'llanilgan. Mazkur qonunga katta ma'villatlar har bir fuqarosining ishlovchilik yoki daromadini yiqitish, shuningdek, uning keskin kamayish ta'villat (kassalik tufayli) bo'yida tug'itish natijasida, ishlovchi qarab qonun bo'yicha, negizlilik sahatli bo'lsa

ijtimoiy va ijtimoiy ne'matlardan mahrum bo'lishdan himoya qiluvchi choralar tizimi ijtimoiy himoya deb ataladi. Bundan keyin bu atama Yangi Zelandiya ning 1938 yili qonun hujjatida qo'llanilgan.

[5-jadval]

Ijtimoiy sug'orta tizimining shakllanishi²²

Ijtimoiy sug'orta tizimi

Davlat pensiyasi		Davlat nafaqasi
Yosh pensiyasi	Ijtimoiy pensiya	
Agʻirlik bo'yicha		Vaqficha ishstilik bo'yicha
Bog'vachini yo'qotganlik bo'yicha		Hamaladorlik va tug'ish bo'yicha
Qaralik bo'yicha		Ishstilik bo'yicha
Ko'p-yillik xizmat bo'yicha		Dafn marosimi bo'yicha

* Shu yerda ijtimoiy muhozaqa qilindi tashkilotlarining ijtimoiy muhozaqani amalga oshirishda Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) va Xalqaro mehnat byurosi (XMB) ekspertlarining alohida vaqti nazarida mavjud. Ular ijtimoiy himoya masalasiga ikki nuqtadan yondoshadilar. Yoki ko'p mehnatdagi ijtimoiy himoya - inson hayoti va sog'lig'ining davlat barcha sohalarida qamrab oluvchi (ijtimoiy himoya predmeti) va bir mehnatdagi ijtimoiy himoya - ijtimoiy sug'orta va ijtimoiy yordam (ijtimoiy himoya masalalarini sifatida). Bu o'rinda ijtimoiy himoyaning bu ikki turi o'rtasida haddi zarf yo'qlig'ini ham ko'rsatish lozim.

Yuqoridagilardan shuning ijtimoiy himoyasi - bu davlat tomonidan shahning muassas turmushini va oli jamiyat rivojining voronaviy bosqichidagi talabotlarga mos bo'lgan maaliy ta'minoti va insonning o'zini rivojlantirishni ta'minlash maqsadida davlat tomonidan kafolatlanadigan va amalga oshiriladigan huquqiy, ijtimoiy-ijtimoiy va tashkiliy tavsifdagi choralar tizimi ma'nosi o'zining ta'g'irida xulosa chiqarish ma'nosi.

Ijtimoiy shah tomonidan ijtimoiy yordam olish haqida ijtimoiy mehnat faolligidagi shahrokiga bog'liq bo'lmaydi. Ushbu tizimning ijtimoiy yordam pulni ma'no) shahning davomli ta'minotiga keyin, unga birliklik o'tkazilganing eng ko'p darajasi ta'minlash maqsadida beriladi. Bunga shahda birliklik o'tkazilganing eng katta darajasi hajmida mahalliy shah muassaslariga ta'minot beriladi.

Ijtimoiy himoya tizimida nafaqa va yordam puli miqdori o'z a'zolarining

²² <http://www.oxfordjournals.org/abstract/doi/10.1093/oxfordjournals/oxfam.a0110001>

daromadlarini hisobga olgan holda belgilanib, bu ularning umumiy daromad hajmi o'zmadigan tartibda ko'rishning eng kam miqdoriga yetishi uchun belgilanadi. Ijtimoiy himoya ushbu tashkilotning ijtimoiy-ma'nat hududiy va munitsipal byudjetlar hisoblanadi. Bu mahtlaglar umumiy soliq tizimi va nassos maqsadida yig'iladigan soliq hisobtoza shakllanadi.

Davlatning ijtimoiy ma'nati birinchi marta Germaniya Federativ Respublikasining 1944-yilgi konstitutsiyasida o'z ifodasini topdi. Ushbu konstitutsiyada "Germaniya Federativ Respublikasi demokratik va ijtimoiy adolatsiz federativ davlat" deb belgilab qo'yildi. Ma'nat quida amalda hukumatning inson uchun ma'nada bo'lgan tarmoqlar darajasini ta'minlash, barcha ijtimoiy guruhlar asosiy hayotiy sharoitlarini qandirishga yo'naltirilgan siyosat o'tkazishi ma'nuhiyatini ta'kidlandi. Ijtimoiy davlat maqsad 1958-yilda — Fransiyada, 1972-yilda — Shveysariyada, 1975-yilda — Sovetiyada 1978-yilda — Ispaniya va Turkiyada jori etildi.

Davlatning ijtimoiy ma'natiyalari va uning ijtimoiy maqsadli qator xalqari hujjatlar "Birleshtgan Millatlar Tashkiloti Ustavining 55-moddasi, Yevropa Kengashi Ustavining 1-a- va 1-b-moddalari, 1972-yilgi Iqtisodiy, Ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi deklaratsiya ma'nuhiyat qo'yilgan.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish sharoitining ehtiyojmand qatlamlariga pensiya, nafqa, imtiyozlar, moddiy yordam berish, sharoitlar ko'rsatish ma'natli amalga oshiriladi.

Ishon tajribasi ijtimoiy himoya tizimining to'rtta asosiy tarkibiy qismini yaratib ko'rsatish imkoniyatini beradi:

1. Ma'natga ehtiyoj bo'lmaganligi, ish joyi, daromad ma'nuhiyatini mavjud ekanligi sababli o'z o'zini mustaqil ravishda ma'natli jihatdan ta'minlashga qodir bo'lmagan sharoitda ijtimoiy muhofaza qilish.

2. Davlat ijtimoiy va pensiya ta'minoti. Bu ijtimoiy ta'kid sharoitining ish joyini yo'qotish yoki pensiya yashiga yetishi bilan daromadlar ma'natli bo'lish natijasida ijtimoiy himoya qilish tizimi bo'lib, ma'natli ijtimoiy sug'urtalash sharoitida amalga oshiriladi.

3. Ijtimoiy qo'riqlarda (soliq) sug'urtalash. Bu sharoitda tarmoqlar va korxonalar doirasida uzatq muddatli jamoa tashkiloti asosida amalga oshiriladi.

4. Fagoradning ijtimoiy ma'nada o'z o'zini sharoitli sug'urtalashi.

Aholining ijtimoiy muhofazaga ehtiyojmand sub'ektlariga quyidagi guruhlari kiritildi:

— pensionerlar. Aholining bu guruhni pul ta'minoti haqqida ega fuqarolar bo'lib, ularning bu huquqi tegishli qurumchilik tashkilotlari asosida amalga oshiriladi. Muayyan yoshga yetganlar 60 yosh ayollar 55 yosh, ayollarga nisbatan ayrim hollarda bundan istisno) yetgan fuqarolar pensiyaga chiqish huquqiga egalar.

— Negironlikning tegishli guruhni belgilangan shaxslar, o'ila boquvchisini qo'riq'dagi ma'muratga qabilyatsiz o'ila a'zolari, shuningdek, boquvchisidan qiragan bolalar (14 yoshgacha bo'lgan bolalar) parvarishi bilan mashg'ul shaxslar, uzoq vaqt muayyan kasbiy faoliyatni bojori kelgan xodimlarning agruz tufasini ichki ishlar idoralarida kasbiy xizmatni a'zaganlar, ularning oilalari ayollari ham aholining pensiya ta'minoti haqqida ega toifasiga kiradi. Shu bilan birga aholining bu toifasiga korxonalar, muassasalar, tashkilotlarda ishlayotgan pensiya oluvchi fuqarolar ham kiradi.

— Negironlar. Aholining bu toifasiga jismoniy yoki aqliy nuqsonlari borligi turmush faoliyati cheklanganligi munosabati bilan ijtimoiy yordam va himoyaga muhtoj bo'lgan shaxslar kiradi. Bu toifadagi shaxslar davlat faoliyatini cheklashga olib kelgan va ijtimoiy himovaga muhtoj qilib qo'ygan jinsiy yoki nuqsonlar, kasalliklar tufayli bo'lgan bo'lib. Organlar funktsiyasining buzilish darajasiga bog'liq holda va hayot talqvati cheklanganligiga ko'ra birinchi va ikkinchi guruh negironligi belgilanadi. Negiron hollarda jismoniy yoki aqliy, sezgi nuqsonlari borligi tufayli turmush faoliyati cheklanganligi munosabati bilan ijtimoiy yordam va himoyaga muhtoj 18 yoshgacha bo'lgan shaxslardir. 16 yoshgacha bo'lgan bolalarni negiron deb topish tibbiy-masalishi komitetlari tomonidan, 16 yoshdan 18 yoshgacha o'sa — tibbiy mehnat ekipaj muassasalari tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

— kam ta'minlangan oilalar. Ular daromadlari tixchilik eng kam ulardan yanqari bo'lganlar o'lsalar. Kam ta'minlanganlik (kambo'g'atlik) dargahni muassasalar tomonidan me'yoriy iste'mol savatchasi miqdoridan kelib chiqib belgilanadi. Hozirgi vaqtda yangi ijtimoiy iqtisodiy o'zgarishlari munosabati bilan bu dargahni belgilash sanna muvakkab nazarda hisoblanadi. Kam ta'minlangan oilalarga ko'p bolali, boquvchisiz ya'qotgan, kattaqasbiy oilalar kiradi.

— ishsizlar. Aholining bu toifasiga ishsiz va daromad topish maniali bo'lmagan mehnatga layoqatli fuqarolar kiradi. Bu toifadagi fuqarolar aholining ish bilan bandligi xizmatlari ishsiz shaharda belgilangan tartibda ta'lim bilan o'zidagi ta'lim olinadi.

Aholining ijtimoiy muhofazaga ehtiyojmand sub'ektlariga, shuningdek quyidagilar ham kiradi:

— hamilador va yosh bolalarga qarash bilan band bo'lgan ayollar;

— kasallik tufayli vaqtincha ishlamayotgan fuqarolar;

— o'quvchi yoshlar;

— mehnatga layoqatsiz shaxslarning parvarishi bilan band bo'lgan ishlamayotgan mehnatga layoqatli fuqarolar ham kiradi.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimida quyidagi darajalarni ajratib ko'rsatish qahul qilingan:

— aholini davlat tomonidan muhofaza qilish;

— aholini davlat hokimiyatining mahalliy organi tomonidan muhofaza qilish;

— aholini ijtimoiy birlashmalar, shu jumladan kasbiy uyushmalari tomonidan muhofaza qilish;

— mahalliy ish beruvchilar tomonidan muhofaza qilish;

— oilaviy himoya va o'zini o'zi himoya qilish.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilishda davlat hujjatli rol o'ynaydi. Chunki, boshqa institutlar aholini ijtimoiy muhofaza qilish sohasida davlat tomonidan belgilangan maqsadlarga erishishda davlarga ko'rsatkichdilar. Davlat ahozni ijtimoiy muhofaza qilish boshqa institutlari bilan munosabatlarni ijtimoiy shaxslarlik asosida yolg'izlaydi.

Muhoza sohasidagi ijtimoiy himoya xalqaro hamjamiyatda tan olingan va davlat tomonidan kafolatlanligiga aholining munosib hayot ko'chirishi uchun yordam berilishi, ijtimoiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish imkoniyatidir.

7.3. Kamshog'illikni qisqartirish masalalari

Davlat Qonunchilik va qonunlari hujjatlari tizim orqali aholini ijtimoiy himoya qilish darajasini oshirishga soladi, yashash minimumi darajasini belgilaydi va uni kasbga oigan holda mehnatga haq to'lashning minimal miqdorini, ijtimoiy to'lovlarini, sug'urda mukofotlarini va ijtimoiy yordam turlarini (injuzarlarni) belgilaydi. Ijtimoiy himoya bilan shug'ullanadigan xizmatlar faoliyatini muvofiqlashtiradi. Shu bilan birga, aholini ijtimoiy himoya qilish darajasini tartibga solishda davlatning muhim samarali roli qo'lg'amcha tan o'linib, shu jumladan uyushmalar uchun ish o'rinlarini yaratishni rag'batlantirish, shahar kasbiy tayyorgarlik, qo'sh tayyorlash va mahalliy

o'rtasida yordam berishdir.

Ijtimoiy himoya tizimi turmush darajasining to'liq qashshoqlikka tushishning oldini olishga qaratilgan bo'lishi kerakligini hisobga olib, «qashshoqlik» tushunchasi kiritilib, qashshoqlik chegarasi aniqlanadi va shu asosda ijtimoiy yordamga ehtiyojni mazoni belgilanadi.

Qashshoqlik deganda, umumtan jamiyatda mavjud bo'lgan belgilangan me'yordan past turmush darajasi tushuniladi. Qashshoqlik chegarasi vaqt va joyga qarab farq qiladi. Qashshoqlik - bu odam mavjud bo'lmaydigan darajada. Ushbu chegaralar turmushga solinmaydi.

Kambag'illik - bu ma'lum bir jamiyatdagi o'rtacha turmush darajasidan oshmaydigan daraja. Ushbu chegaralar davlat tomonidan tartibga solinishi va o'zgartirishi mumkin.

Katib va nisbiy qashshoqlik o'rtasidagi farq aholining ijtimoiy himoya darajasini belgilaydi, ya'ni bu masala qanchalik katta bo'lsa, jamiyat ham ijtimoiy, ham ijtimoiy jihatdan farovorroq bo'ladi. Shuning uchun nisbiy qashshoqlik davlat tomonidan rasmiy ravishda belgilangan minimal yashash darajasini anglatadi.

Ehtiyoj-bu rasmiy ehtiyojlar qanday ish qararadi. Ijtimoiy himoya maqtal azardan, shifoyi ma'lum bir shaxsning daromad-hisoi qashshoqlik darajasida davlat tomonidan rasmiy ravishda belgilangan yashash darajasiga yetarish zarurligini anglatadi. Ehtiyojni qondirish to'liq ad ijtimoiy yordam tuzatish ko'rsatmasi bilan amal bo'ladi.

Sosiy daromadlarni hisobga olgan holda barcha turdagi ijtimoiy xizmatlarning umumiylik rasmiy ravishda belgilangan yashash minimumi bilan ishlash yoki kam bo'lmashligi kerak. Ushbu shartga moy qilmashlik boqimandlikni rivaqlantirishga yoki ijtimoiy himoya tushunchasini shifoxonishga olib keladi.

16-jadval

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi²⁸

Kam ta'minlangan oilalarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi	
Foal ko'rinishi	Nafot ko'rinishi
Ish joylashish	Peniya va ijtimoiy ta'minat
Uy-joy va qo'ya tayyorlash	Ko'p bolali oilalarga mablag'lar
Ijtimoiy ish o'rinlari	Masxilli ijtimoiy yordam
Jamoiy ishleri	Uy-joy uchun yordam

²⁸ <http://statistik.uz/press/2017/11/page/7/>

maqsadli va tarkibiy islohotlar o'rtasidagi muvofiqlikni ta'minlash, shuningdek, rahbari va ishchi amillar ta'sirida yanaga keladigan iqtisodiy sikllarni izdastirishning zamonaviy prognozlashdosh modellariga asoslangan samarali tizim va mexanizmlarni joriy etish jarayoni kuchaytirilganligi.

17-jadval

O'zbekistonda pensiya ta'minotining asosiy ko'rsatkichlari
(2010-2022-yillar)**

Ko'rsatkich/yillar	2010	2015	2018	2019	2020	2021	2022
Pensiya va ijtimoiy xizmatlar uchun xizmat soni (milyon kish)	3265,9	3200,9	3690,3	3678,4	4029,3	4253,1	4578,1
Yoshlar darajalarining o'zgarish miqdori (milyon kish)	97,3	251,7	396,5	436,1	513,4	623,0	690,0
Tayinlangan o'rtacha oylik pensiya miqdori (milyon so'm)	171,9	139,2	640,5	730,2	640,5	983,6	1080,8

Shuningdek, kambag'allilarni qisqartirishga qaratilgan choralar-tadbirlarni ilgari olib borish va amalga oshirish bo'yicha yoshlar tizimi va muvofiqlashtiruvchi tizimni o'rnatish, me'voriy huquqiy baza, mezonlar va baholash uslubiyotining yanada mustahkamlanishi, shuningdek, ushbu yo'nalishdagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va tibbiyot bilan ta'minlash vazifalarining aniq ajratib olinmaganligi sababli taqsimotni qayta ko'rib chiqish bilan amalga oshirilayotgan ishlarning samaradorligi past darajada qolayotganligi.

Ushbu choralar, hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha aniq yondashuv va tamoyillar ta'liq shakllantirilmagan, iqtisodiyotning hududiy va aniq bo'linish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ta'minlanmasdan hamda hududlarni rivojlantirishdagi mavjud salohiyat va kushib ustunliklar muvofiqlik bilan qayta foydalanish va ishlab chiqarish kuchlarini yig'ib olishda ma'muriy va demografik omillar muvofiqlik bilan ta'minlanmasdan qilyotganligi.

Shuningdek, ma'muriyotda kichik va o'rta biznesni rivojlantirishning aniq

** O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlariga asosda tayyorlangan.

yondashmalarini baholab olish, ta'dbirkorlikni ma'naviy va ma'muliyat qo'llab-quvvatlashning maqsadga yo'naltirilgan, ayniqsa, aholida baliqkorlikda o'qitish va kasbiy o'rgatish ishlarini tizimlashtirish, shu jumladan barcha tashvirlar asosidan yaratilayotgan mablag'ning samaradorligini baholash ishlarini tashkil etishda kamchiliklar kuzatib olingani;

boshqarib, mamlakat iqtisodini rivojlantirishning fundamental asoslarini hisoblangan shaharlarda mehnat samaradorligini oshirish, sohaniq taqabulchilikni kuchaytirish haqida aniq mexanizm va tashkilotni yaratilgan yagona industrial siyosat va strategiya ishlab chiqilmagan, shuningdek, mamlakat iqtisodini texnik tegamentlarni zamon talablariga kelib chiqib yangilash va samarali foydalanish masalalariga yetarlicha e'tibor qaratilmaganligi haqida uchinchi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni qabul qilindi.

7.4. O'zbekistonda ijtimoiy himo samaradorligini oshirish

O'zbekistonda aholini ijtimoiy himoya qilish iqtisodiy ishcholar davlatidagi ulduzga ustuvor yo'nalishlardan biriga, yo'nalishchilarning hammasi boshqarilgan davlat hisobidagi vazifalar qatoriga kiradi. Mamlakatda ijtimoiy yo'nalishga boshqarilgan iqtisodiyot bo'yicha davlat boshqarilgan kuchli ijtimoiy himoya — siyosat olib borilmoqda. Kuchli ijtimoiy siyosat O'zbekistonning o'z ichidagi va tashqari yo'nalish yetakchi tamoyillaridan biri hisoblanadi.

Respublikada ijtimoiy himoyaning huquqiy asosini yaratish, unga qo'shilish zarur bo'lgan ijtimoiy himoya tamoyillari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida kafolatlanib, qabul qilingan qonunlarida o'z aksini topdi. Tashvirlar shahar, aholiga xizmat ko'rsatish shaharlarida amalga oshirilayotgan ishchilarlar iqtisodiyotini himoya qilish, aholi manfaatlarini himoyalash.

Davlatning daromad siyosati tegishli daromadlarni taqabul qilish soliq solish yul bilan shaharlashish va uni byudjet bo'yicha aholi ta'limi qo'shishi o'rtasida qayta taqabulshahar shahar. Bunga milliy daromadning ma'lum qismi yuqori daromad bo'yicha aholi qatlamida past daromad aloqalarida bo'lgan o'zadi. Davlat daromadlari qayta taqabulshahar ijtimoiy ta'limlar bilan birga boshqarilgan yo'nalishdagi naxshlarni o'zlashtirish (masalan, fermerlarga naxshlarni kafolatlash) va ish vaqiniq eng kam darajada belgilash usullaridan

aytdiriladi.

Ijtimoiy amaliyorda qashshuqlarning o'zi sayot ko'chirish minimumi yaratib beriladi. Bu ijtimoiy va fiziologik (jismoniy) minimumda fasisasli ijtimoiy minimum jismoniy ehtiyojlarni qondirishning minimal normasi (me'yori) bilan birga ijtimoiy talablarning minimal xosajatlarni xam o'z ichiga oladi. Fiziologik minimum esa faqat asosiy jismoniy ehtiyojlarni qondirishni ko'rsatadi.

Daromadlarni ushlab turishning keng doiradagi davlat dasturlari ayrim haddlardan xali bo'lmasa, ular o'z ichiga shuncha katta hajmdagi pul saqlanish va foydalanishlarning asosiy qismini qamrab oladi.

Bu dasturlar umumiy solik tushumlari hisobida amaliylashtiriladi va davlatning xo'ra-xona dasturini hisoblanadi.

Ijtimoiy siyosat — bu davlatning daromadlar taqarimotidagi tengsizlikni sarshabga va baxsh iqtisodiyoti ko'rsatkichlari a'rossidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga va halqitilgan siyosat.

Respublikada baxsh munosabatlarga o'tish davrida ijtimoiy siyosat shuni ijtimoiy ko'lab ko'ruvlatish va xamuya qilishga karatiladi xamda shunda yirik yuzalishlarda amalga oshiriladi. Aholini ijtimoiy himoyalash chora — tadbirlari shundagi eng asosiy yunalish — bu narsalar erkin baxshchilikni va pulning qondirish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng ko'p va o'rtacha darajasini munosaban oshirish karatishdir.

Aholini ijtimoiy himoyalashning ikkinchi yunalishi iahki iste'mol haddini xamuya qilish xamda uzic-uzicqat masxulatlari va munasib-ovqat muhallari asosiy narsalar iste'molida munasaban darajada salab turish buladi. Iqtisodiy ishchilarning ikkinchida ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning uchinchi yunalishi — shuning kam ta'minlangan ishchilarni qamrab ko'ruvlatish va hali-kuyvatlash borasida kuchli chora — tadbirlar o'tkazilganligi bo'ladi.

Yaqinlangan ijtimoiy siyosat shohlar tashvillariga iahillik bilan xo'ra xo'ra xamda, qumog' ko'makdashilarning muqop usullarini va pul bilan baxshish munasabati tashdan o'zgartirishni taqozo kiladi. Bu siyosat ijtimoiy xo'ra xamda muqop va shuning muqop ishchilarni qamrab ko'ruvlatish ko'zida tutib. Yordam tizimi faqat kam ta'minlangan va muhallatga layoqatsiz muhallatga nisaban ko'makdash, shu maksad tashdan davlat munasabati bilan bir qatib muhallat jamxalar, turli muhallat xamda jamxalarining shaharlaridan xam foydalaniladi.

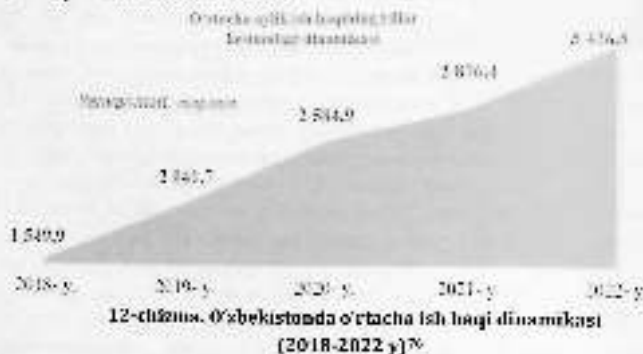
Ushbu ko'ndashishning yangi tizimida bolalar va kam daromadli oilalar yordamidan foydalanadigan bo'luvchi asosiy kishilar hisoblanib, ular oilani xammasi natijaga va moddiy yordamlar hisobida muvofiq yo'lga olib boriladi.

Ushbu ko'ndashishning yangi tizimni amalga oshirishga rag'batlantiradigan omillar va vaziyatlar yangi tizimni paydo bo'lishini xam taqozo qiladi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish va baxsh mahallalarini ilg'or joriy qilish tamoyillariga asoslangan sharoitlarning yangi bosqichida davlatning iqtisodiyotdagi rolini kamaytirish va xususiy sektorning ishtirokini ilg'or joriy bo'yicha natijadagi ishlarining natijadagi natijalarni taqozo qilish bo'yicha iqtisodiyotni boshqarishning aniq, shaffof va natijaga yo'naltirilgan metodikani o'z ichiga olib olinishi kerak bo'ladi.

Ushbu bora O'zbekistonda Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi tashkil etildi. Uning asosiy vazifalari, faoliyat yo'nalishi va vakolatlari quyidagilardir:

1. Ta'limlanganlik, ijtimoiy-iqtisodiy mahallani sog'lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo'llab-quvvatlash hamda oila va oila-qaerlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlar to'g'risidagi Prezident Farmoni muvofiq, har bir mahallada "O'z-o'zini qo'llab-quvvatlaydigan mahalla" tamoyiliga asoslangan yangi tizim joriy etiladi. Ushbu hujjat bilan O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi hamda uning Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar va tumani (shahar) bo'linmalari tashkil etildi.

© O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, barcha huquqlari muhofaza qilinadi.

jamiyatda "Wood va xavfsiz mahalla" beryuvchining to'laqonli va samarali jori etilishida har tamonlama ko'maklashish, oilalar va mahallalardagi ilmiy-usuloviy muhitni sog'lomlashtirishda fuqarolarning o'zini o'zi taqqoslash teganlari bilan yaqin hamkorligini o'rnatish vazirligining asosiy maqsadi va faoliyat yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Bu maqsadga ko'ra, Vazirlar Mahkamasini buzuridagi "Oila" ilmiy-usuloviy tadqiqot markazi hamda "Mahalla" o'quv-usuloviy va ilmiy-tadqiqot markazi asosida "Mahalla va oila" ilmiy-tadqiqot instituti tashkil etiladi va vazirlilik rahbarligida o'tkaziladi.

Quyidagi vazifalarni bajarish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi faoliyati tashkil etildi⁷⁷.

"Tamiy daftar", "Ayollar daftar", "Yoshlar daftar", "Mehtar daftar", va boshqalar ishlatilgan usullari jori etildi.

2022-yil birinchi chorak yakunlari bo'yicha o'rtacha nominal ish haqi 34 mln 600 ming tashkil etdi. 2022 yilning yanvar-mart oylarida O'zbekistonda o'rtacha oylik nominal ish haqi 3 mln 426,8 ming so'mni tashkil etib, (o'tgan yilning yanvar-mart oylarida 2 mln 376,4 ming so'm bo'lgan) 2021-yil muvofiq nisbatan o'sish sur'ati 19,1 faizni tashkil qilgan⁷⁸.

13-chizma. O'zbekistonda o'rtacha oylik ish haqining o'zgarish dinamikasi, 2021-2022 yil

13-chizma. O'zbekistonda o'rtacha ish haqining o'zgarish dinamikasi (2021-2022 y)⁷⁹

⁷⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi 18.02.2022-yildagi 199-QLQY-sonli qarori.

⁷⁸ <http://www.z.uz/2022/04/26/obchastoradiklarning-ortacha-ish-haqi-atastastihlari-chaqir>

⁷⁹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroridagi ma'lumotlar.

2022-yilning birinchi choragida eng yuqori oʻrtacha oylik ish haqi nazd, sugʻurta, iting va kredit vositalik faoliyatida qayd etilgan – 0,4 million soʻm. Axborot va aloqa sohasida oʻrtacha oylik ish haqi 0,5 million soʻmga teng boʻlgan boʻlsa, tashish va soqish sohasida – 0,3 million soʻm, sanoat sohasida – 4,4 mln soʻm, qatʼilish sohasida – 4,1 mln soʻm, savdo sohasida – 0,5 mln soʻm taʼlim sohasida – 2,5 million soʻm. Eng past oʻrtacha ish haqi bepʼiligi saqlash va ijtimoiy xizmatlar koʻrsatish sohasida qayd etilgan – 2,3 million soʻm.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan «Yangi Oʻzbekiston» masslolarida oy-oy qarilishi va 2023-yil uchun iqtisodiy dasturini amalga oshirish boʻyicha maqsadlar belgilandi, ushnda 2023-yilda yangi ish joy yaratish hajmini 1,5 baravarga oshirib, 90 mingga yetkazish vafotisi qoʻyildi.

Vazorat savollari

1. Ijtimoiy himoya tushunchasining mohiyatini tushuntiring.
2. Ijtimoiy himoyaning qanday turlari mavjud?
3. Ijtimoiy taʼlim va uning turlari haqida maʼlumot bering.
4. Kamtaʼlimlikni qisqartirish masalalariga aroh bering.
5. Ijtimoiy himoyani davlat tomonidan tartilga solish usullarini tushuntiring.

TESTLAR

1. Ijtimoiy sohaga kiruvchi tarmoqlar tartibi haqidagi toʻgʻri keltirilgan javobni aniqlang.
  - a) Qurilish, qishqir, soʻjaligi, sanʼat, maliya, sanoat, oʻrmon soʻjaligi
  - b) Sanoat, ilm-fan, taʼlim, soqʻoqni saqlash, qurilish
  - c) Taʼlim, soqʻilni saqlash, ilm-fan, madaniyat, sanʼat, boshqaruv xizmatlari
  - d) Transport, aloqa, taʼlim, taʼlim, sanʼat, madaniyat
2. Aholini ijtimoiy himoya qilishning tamoyillarini aniqlang
  - a) taʼlimlik, davomiylik, mazlillilik
  - b) mansablik, yetarlik, oʻl vaqida koʻrsatiliblik
  - c) koʻlligʻrallik, mahalliylik, yetarlik
  - d) abadiylik, soqʻoniylik, mazlillilik
3. Aholini ijtimoiy himoya qilish tizimini muliyshlashtirish maqsadlarini aniqlang
  - a) xizmatlari, mahalliy byudjet, xizmatlari

b) xalqaro moliya institutlari, byudjetdan tashqari iqtisodiy fondlar, fondlar;

c) davlat byudjeti, byudjetdan tashqari ijtimoiy fondlar, xayriya fondlari, fondlar;

d) xalqaro kreditlar, byudjetdan tashqari mablag'lar, byudjet mablag'lari, xayriya.

4. ... davlat byudjeti defitsitini oshirish orqali ishsizlik nafaqalarini to'lash muddatini uzaytirish chora-tadbirlarini nazarda tutadi

a) ta'lim siyosati

b) birlashgan siyosati

c) hissa siyosati

d) moliya-kredit siyosati

5. Real ish haqi darajasidagi o'zgarishlar nominal ish haqini ... dinamikasiga moslashtirish orqali aniqlanishi mumkin.

a) daromadlar mi'qori

b) tovarlar va xizmatlar narxlar darajasi

c) soliq darajasi

d) bank foiz stavkalari

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Ijtimoiy himoya va uning asosiy vazifalari.

2. Ijtimoiy xizmatlarning xususiyatlari.

3. Ijtimoiy sohani tartibga solishda davlatning o'рни.

4. O'zbekistonda pensiya tizimini takomillashdirish usul-bollari.

5. O'zbekistonda kambag'illikni qisqartirish masalalari.

8 bosh. ISHILARMONLIK XIZMATLARI, XUSUSIYATLARI VA KLASSIFIKATSIYASI

8.1. Ishilarmonlik xizmatlari, ularning mavzumi va mahiyati

Ishilarmonlik xizmatlari — iqtisodiyotni tartibga solishni qo'llab-quvvatlash va ishilarmonlik jarayonlarini optimallashtirishda faoliyat olib borayotgan sub'ektlarning faoliyatlarini aks ettiruvchi umumiy sharoitdir. Buning uchun, bu umumiy va yillik sharoitlarning o'z faoliyatlarini amalga oshirishlar hamda ijroiy natijalarga erishishlar uchun yordam beradigan xizmat turlari hisoblanadi. Shu bilan birgalikda xususiy kapital va davlat tadbirlarini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratib beradi.

Ishilarmonlik xizmatlari sohasi qanday funktsiyalarni bajaradi?

Ishilarmonlik xizmatlarining umumiy jihatdan ruxsati sharoitlarining bir qancha turlari pullik hisoblanadi. Ta'biy asosda amalga oshiriladigan xizmat ko'rsatish sub'ektlari quyidagi funktsiyalarni o'z ichiga oladi:

— ishilarmonlik jarayonlarini amalga oshirish uchun resurslarni shaidlandirish;

— boshqarish tizimini sozlash va qo'llab-quvvatlash;

— innovatsiyalarni hisoblash-hisoblash tadbiri o'tirish;

— umumiy va qo'shimcha qabul qilingan standartlarga moslashtirilgan sifati taqdimotini amalga oshirish.

Yaqin o'tmishda jahon amaliyotida ishilarmonlik xizmatlari qo'riq yordamchi sifatida qaraldi. Harbiy rivojlangan mamlakatlarda xizmatlar sohasida ularning ulushi juda ahamiyatli edi.

XX asrning 70-yiliga kelib yanqat asta-sekin o'zgarishni boshlagan Asosiy resurslarning (energiya, materiallar, ishchi kuchi) optimallashtirish o'zining to'liq resurslaridan foydalanishiga o'tirishni taqazo qildi. Katta hajmi ishlab chiqarish imkoniyatlarini qisqartirish, xususiy ishlab chiqarishning ko'plab sohalarda kapitalni qayta tiklash, texnik va texnologik yangilash jarayonlarini tezlashtirish, mahsulotni taqsimotini chuqurlashtirish va kichik ishlab chiqarishga o'tirish, ijtimoiy aloqalarni kengaytirish, mahsulot sotishning mahallakaligi yordamchi xizmat ko'rsatish qurilmalariga hollan natijalarning so'zlash darajada oshirishga olib keldi.

Mahsulotlarning sifati taqdimotining o'zishi, qo'shimcha sifatlarda taqdimot olib borayotgan ishilarmonlik xizmatlarining xilma-xilligi, yashirin yordamchi xizmat ko'rsatish jarayonlarini mustaqil ravishda ajratib uchun zarur shart.

shuni bilib olish zarur qildi. Bunday sharoitda, o'zlashtirilgan mamlakatlarda ko'plab kompaniyalar iste'molchilarni o'z-o'zini ta'minlash o'rniga, ishbirolarni olib kelishni maqsad qilmadilar. Idoralar, firmalar uchun qo'llab-quvvatlash xizmatlari bir qismini aytimg uchun ancha foydali bo'ldi, degan xulosaga kelib. B. shunda tajribaga ega bo'lgan korxonalar va firmalarga ishbirolarni olib kelishni o'zlashtirish uchun zarur shart-sharoit bo'lib xizmat qildi.

18-jadval

Ishbirolarni olib kelish xizmatlari funksiyalarining shakllanishi⁹⁹

Ishbirolarni olib kelish xizmatlari funksiyalari		
Boshqarish tizimining asosiy qismlarini shakllantirish	Boshqaruv jarayonlarida muntazam xizmat ko'rsatishni amalga oshirish	Boshqaruv bo'yicha maslahat xizmatlarini ko'rsatish
Keirler, xabarot, tuzatma, boshqaruv	Qayta tayyorlash, kafolatni ta'minlash va baholash, huquqiy va axborotli yordam	Yaratish, taqdimot, boshqaruvda yangiliklarni joriy etish

Ishbirolarni olib kelish xizmatlari bo'yicha firmalar yoki kompaniyalarning tizimlarini o'zlashtirish bo'yicha o'zlashtirishni hisobga olgan holda va o'zlar yerga o'lashtirilgan asoslanib, korxonalarining o'zlarini amalga oshirish imkonidan bo'lgan xizmatlardan ko'ra, o'z mijozlariga yuqori sifati xizmatlarini o'lashtirish imkoniyatini beradi.

8.2. Ishbirolarni olib kelish xizmatlarining o'ziga xos xususiyatlari

Ishbirolarni olib kelish xizmatlari iqtisodiy faoliyat ob'ektlari sifatida turli xususiyatlarga ko'ra taqdim qilish mumkin. Ma'lumotlarni taqdim qilish bo'yicha taqdim qilish holida, ishbirolarni olib kelish xizmatlarini shartli ravishda taqdim qilish bo'yicha taqdim qilish mumkin: biznes va ishlab chiqarishga taqdim qilish bo'yicha taqdim qilish xizmatlari (sanoat va qishloq xo'jaligi) hamda aholiga xizmat ko'rsatish.

Ishbirolarni olib kelish xizmatlarini boshqa xususiyatlari orqali taqdim qilish mumkin: amalga oshirish usuli bilan (bazar yoki jamoaviy sektor orqali taqdim qilish usuli bilan) taqdim qilish usuli bilan (sanoat yoki aholiga taqdim qilish usuli bilan).

⁹⁹ <http://www.uzstat.gov.uz/uz/2006/32/pages32/>

Funksional maqsadga ko'ra, ishlabarmonlik xizmatlarini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

1) huquqiy, hisobqaruv, moliyaviy va texnologik (mehandislik), psixologik, tibbiy va boshqa turdagi maslahatlar, audit;

2) kompyuter, video texnika, faks, teleks va boshqalar yordamida asboblarni qayta ishlash, sozlash va uzatish bo'yicha xizmatlari;

3) tadbirkorlik faolligini teskil etish bo'yicha - marketing, reklama, lo'ngarima faalliyati, breeding, jamoatdillik bilan aloqalar xizmatlari;

4) qimmatli qog'ozlar operatsiyalar bo'yicha moliyaviy va investitsion xizmatlar, istiyoniy asosiy sug'urtaning turli turlari bo'yicha, kafolmas mullik xizmatlari bozorida jamg'arima va mulkiy xizmatlarni boshqarish, lizing va kreditlash, faktoring o'ziga xos xizmatlari;

5) asosli bandligini ta'minlash, ishchi kuchi bilan ta'minlash, ishga jalb qilish bo'yicha tijorat xizmatlari;

6) xizmi taqqoslash, shartnomhalarni tuzalash va asoslashtirish, transport shartnomjalarining kerakli darajada sozlash, texnik xizmat ko'rsatish bo'yicha xizmatlar.

19-Jadval

Pirovard ist'omlarga ko'ra ishlabarmonlik xizmatlarining tasnifi ⁹¹

biznes va ishlab chiqarishga ko'rsatiladigan xizmatlari:	aholigga xizmat ko'rsatishi:
Savdoni rag'batlantirish bo'yicha	Maslahat berish (psixologik, huquqiy, tibbiy va b.) bo'yicha
Mulkiylik, mas'uliyatni sug'urtalash bo'yicha	Hayotni sug'urtani, mulkiy, jamoat ta'minotini va sug'urtalash bo'yicha
Marketing bo'yicha	Jamg'arimalar, qimmatbaho qog'ozlar, mulliklarni boshqarish bo'yicha
Investitsiyalash bo'yicha	Ko'chmas mulk operatsiyalar bo'yicha
Lizing bo'yicha	Texnika va maishiy uskunalarini ijaraga berish va ularni ishlatish bo'yicha
Dizayn bo'yicha	Dizayn bo'yicha
Xizmat va mahsulotlar reklamasini bo'yicha	Yuridik shaxslar nomidan reklama bo'yicha
Ishchi kuchi bilan ta'minlash bo'yicha	Ishga joylashtirish, qayta tayyorlash, kasbga tayyorlashga ko'maklashish bo'yicha

⁹¹ Ma'lumotlar rasmiy ma'lumot manbasi.

ishbilarmonlik xizmatlarini, shuningdek, umumiy xizmatlarni ta'riflashda ushbu va boshqa vendashuvlar qandaydir shartlilik tamg'asini bosadi. Bu tizimning ko'pchiligi bir vaqtning o'zida bir necha gurablash asosiyatini o'x ichiga olish bilan bog'liq. Shunday qilib, moliya buzori munosir bo'yicha maslahatlashishni haqiqiy konsalting bilan bir qatorda rahbariy va investitsiya amali xizmatlariga ham kiritish mumkin. Texnologik qo'llab-quvvatlash jihatidan bunday xizmatlar axberot xizmatlaridan ko'p farq qiladi. Dinebaram, "xizmatlar uchun xizmatlar" deb ataladigan oraliq darajada o'qibastir paydo bo'ladi.

Sog'ina xizmat turlarining o'zara bog'liqligi va texnologik darajaligi ularning ta'minoti bilan shug'ullanuvchi firmalarning diversifikatsiyasi bilan afidalan bo'ladi. Masalan, turizm xizmatlari mehmonxona, panzionet, kanojigarda bepul joylarning mavjudligi, transport, bo'xona xizmatlari, hujjatni qayta ishlash xizmatlari, qo'llanmaslar, interpretatorlar, umumiy o'xatlash, dam olish xizmatlari va boshqalar uchun chiptalarning mavjudligi loyiq axberot xizmatlari ta'arida shakllanadi.

Shunga qaratib, ta'sislarining shartlilik berisioslashuvni istisno etmaydi. Xizmat xizmatlari turli tuman bo'lishiga qaratib, ularning masidan masadani ham qaratish mumkin. Iqtisodiyot sohasida maslahat xizmatlari — bi ishlab chiqaruvchilar, sotuvchilar va xaridorlariga buzorni talloq qilish va boshqar qilish (tevar, xizmat, litsenziya, nou-xau va boshqalar bo'yicha maslahat berish haliyat), dshab va uning har'iyatlarasidagi o'qparishlar, ta'sislar tuzilmalar va boshqaruv shakllarini yaratish va boshqa iqtisodiy masalalar haqida ma'lumot berishidan iborat. Texnik sohasda mutasassis rahbarlar talabiga inquring yo'ni muhandislik-texnika haratida ularga loyiq rahbariyat bo'yicha xizmat ko'rsatish hisoblanadi.

Loyiq o'qparishlar darajada talabkorlar va mutijarat tuzimlarning aray talabini ishbiarmonlik xizmatlarisiz amalga oshirishat juda qiyin bo'ladi. Umumiy iqtisodiy xususiyatning asosiy omillaridan biri rivojlanayotgan munakabarda samalashirish va ma'lumot taqsimotini chuqurlashtirishdir, bu darajda ishbiarmonlik xizmatlari mustaqil tarmoqlarga aylandi. Ishbiarmonlik darajasi ma'lum taqsimotni chuqurlashtirish jarayonining ma'lumot ma'lumotlashishda as'ana'iy sublar bilan birgalikda turli funktsiyalarni (masalan, moliyaviy litang) ham qo'llab-quvvatlash xizmatlariga, ham yangi voral tirkirga talabning oshiriliga sabab bo'ladi. Biznes xizmatlari sohasini kengaytiray ilmiy va texnologik taraqqiyot jarayonida yuzaga keladigan

investitsiyalar kiritiladi. Misol uchun, Yaponiyada davlat tomonidan bilimlarni xizmatlar sohasiga sarfsona kiritishni ta'minlash uchun kreditlar bo'yicha foiz stavkalarining pasayishi rag'batlantirildi, bu esa kichik firmalarning ommaviy shakllantirishga yordam berdi.

Zamonaviy iqtisodiyot intellektual salohiyot, ashorot, tadbirkorlik qobiliyati kabi muntaziy resurslarni ishlab chiqarish va olib qatib olishning, haqiqatli ommiliga aylantirish bilan xarakterlanadi. Kamoddiy resurslarning roli orib borishi takror ishlab chiqarish jarayonining ommalashuvini ta'minlaydi, mahsulot, tovarlar sotilishi, muhim ishlab chiqarish resurslarining cheklanganligi, ixtisoslashgan ish qatib olish, sifat talablarning oshishi kabi ko'plab omillarga bog'liq bo'ladi.

Intellyktual taqviyati, iqtisodiy, tashkiliy, huquqiy, mulkiy muvazabatning muntazimlashuvini yangi xizmat turlarining paydo bo'lishiga, ayniqsa muvazibatli iqtisodiyot turlariga aylantirish qobiliyati olib keladi. Shunday qilib, moliya bazori va moliyaviy vositalarning tadel rivojlanishi kredit to'lov, investitsiya imkoniyatini ta'minlash bo'yicha xizmatlar ko'rsatuvchi reyting agentliklarning shakllantirishiga sabab bo'ldi.

Ushbu kreditlarning ko'payishi va ular bo'yicha muddatli o'tgan qismlarning o'tishi banklarga qarzlarni yig'ish va muntazim qarzlarni prognoz qilish bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi ixtisoslashgan kompaniyalar-yig'uv (sildatuv) idoralari faoliyatiga sharoit yaratdi.

XX asr 70 yillarining ikkinchi yarimidan boshlab, eng avvalo, yetakchi industriyalik mamlakatlarning xizmat ko'rsatish sohasi doirasida ishlab chiqarish xizmatlari ko'rsatishning ko'plab tarmoqlari rivojlanib bormoqda. Ularni olib borish mumkin:

1) intellektual ishlab chiqarish xizmatlarining asosan yangi tarmoqlari bu mazhar (hushqarar, texnologik va moliyaviy); muhandislik (muhandislik va bu bo'yicha mashhur xizmatlar sohasi); marketing (mahsulot sotish bo'yicha xizmatlarning barcha turini taqdim etadigan soha); dizayn, muhandislik, ashorot xizmatlari va boshqalar.

2) zamonaviy xizmatlar, shu jumladan moliyaviy va investitsion xizmatlar ko'rsatuvchi tarmoqlar.

Ishlab chiqarish tajribasining o'tadiganlik o'zlashtirishining yuqori sur'atlari, xizmatlar sohasining o'sish sur'ati, ishlab chiqarish xizmatlarining o'tgan asr oxirida G'arbiy Yevropa taraqqiyotining yangi muhim iqtisodiyotining asosiy elementlaridan biriga aylantirishiga sabab berdi. Joriy ishlab chiqarish xizmatlari

tarkibida ishbiharmonlik xizmatlari xarajatlarning va xizmatlari hajmini o'rtashiga multiplikativ ta'sir. Ishbiharmonlik xizmatlarining elektron hisoblash vositalari, maishiy elektronika, optika, farmatsevtika sanoati, kreditlash, sug'urta, ko'chmas mulk operatsiyalari, aloqa va boshqa tarmoqlar ishlab chiqarishda namoyon bo'ldi.

Ishbiharmonlik xizmatlariga talabning o'rtishi, sanoat ishlab chiqarishga investitsiyaning kamayishi an'anaviy tarmoqlarda bir qator mahsulotlar uchun bazaning kamayishi, ishbiharmonlik xizmatlariga kapital kiritilishi uchun qulay imkoniyatlar payda bo'ldi. Hozirgiq, iqtisodiy, ishlab chiqarish texnologiyalari va boshqa sharoitlarning o'zaro takomillashish borishi tufayli ishbiharmonlik xizmatlariga bo'lgan ehtiyojlar o'rtib bormoqda.

Ishbiharmonlik xizmatlarining iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati, avvalo, ularning faoliyati bilan ta'minlangan iqtisodiy o'sishdagi yangi o'zgarishlar bilan bog'liq. Bu resurslardan yanada samarali foydalanish, istisqolashuvni oshqarib o'tirish va ish bilan band bo'lgan ishchilarning mahoratini oshirish, o'z faoliyatini ishbiharmonlik xizmatlari bilan o'zaro ta'limlashuvga qatnash jarayonini boshqarib o'tirish tadbirlarining raqobatchilik doiralarida mustahkamlash bilan bog'liq.

U. S. Jahon va O'zbekistonda ishbiharmonlik xizmatlarining rivojlanish tendentsiyasi

Korxonaning har bir bo'limi qat'iy belgilangan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishi kerak. Kuchlar bo'limi yoki agentlik mahallali xodimlarni tanlashni amalga oshirish. Mahallalar bazalar va hujjatlar ishlab chiqarish mahallalar bilan ta'limlashuv. Boshqaruv aloqasi belgilangan chegaralar doirasida bo'lgandan bo'lgan o'z vositalari bilan bajarish zarur.

O'zaro ta'limlashuv tadbirlar samarali boshqarish mumkin emas. Buning yordam beradigan sifatida CRM tadbirlari ko'rib olinishi mumkin. Mahallalar bilan ishlab chiqarishni takomillashuvish bo'yicha biznes xizmatlari. Hozirgi, bu xizmat va mahallalar bazalarini boshqaruv aloqasi nazorat mas'uliyatini o'z ichiga o'lgan tadbirlar mahallalar. Hozirgi davrda, tadbirlarning har qanday biznes jarayonini o'zaro ta'limlashuvish mumkin.

Ishbiharmonlik rivojlanish boshlaganda, mahallalar bilan bo'lgan bo'lgan va elektron pochtalar xabarlarini o'zaro kamayish xizmat bo'lgan mahallalar ko'payish boradi. Bunda mahallalar mahallalar bilan yordam berish va barcha ish jarayonlarini nazorat qilish mumkin emas. Shuning uchun, CRM tadbirlari bilan ishlab chiqarish

bu ma'molalarni hal qilgan holda, mijozlar bilan munosabatlarni aniqroq oshirishda ajoyib tizim hisoblanadi.

Umuman olganda, CRM ni yaratuvchilari ushbu tizimni juda muhim bo'lganlar-Tactics qilingan CRM qisqartmasi C – Customer (mijoz), R-Relationship (munosabatlar), M-Management (boshqaruv) hisoblanadi.

1-rasm. CRM tizimining ishlash prinsipi⁹²

Qadriy sa'ylar bilan xatijlarda CRM tizim mijozlar bilan ishlashda boshqirish tizimi. Biroq, birinchi darajada ushbu tizim tushunarsiz va murakkabga o'xshaydi. Aslida, CRM foydalanish uchun juda oson, chunki CRM tizimida doimiy qayta ishlash yordam berib, xatijlarni kamaytirish va boshqa foyda o'lishga ta'sir qiladi.

CRM tizimining ishlashi foydalanuvchini biznesdagi jarayonlarni to'g'ri tushib yurish berishdir. Biroq, mijozlar ham uni ishlatishni bilishlari kerak.

Tizimning o'z ishlashda foydalga o'xshaydi, bunda mijozning narafni boshqirishda, birlashtir qo'ng'irang yoki asosdan birlashtir u bilan ishlash usuli bilakis mubohit.

Mijoz ma'molot qilishi bilan tizim avtomatik ravishda u haqdagi ma'molotlarni olishadi. Bundan tashqari, CRM mijozga SMS xabar orqali hisob ma'molot haqida xabar berish beradi, bu usulda tizimning bosh vaqtini boshqir. Narafasidan buyurtma berish va jarayonni doimiy ravishda kuzatib birlashtir boshqa qidirlah mexanizmlaridan farqli o'laroq, CRM tizimida mijozning ishi minimal birlashtiriladi, chunki birlashtir vaqt va jarayonlar

⁹² <http://www.crm-uz.com>

deyarli to'liq avtomatlashtiriladi, shuning uchun xaralar va kamchiliklar ehtimoli juda kam bo'ladi.

CRM tizimining

CRM tizimining	CRM tizimining	CRM tizimining	CRM tizimining	CRM tizimining	CRM tizimining
	Shaykhanova	Ustunlik	123456789	shaykhanova@company.com	CRM tizimining
	Shaykhanova	Ustunlik	123456789	shaykhanova@company.com	CRM tizimining
	Shaykhanova	Ustunlik	123456789	shaykhanova@company.com	CRM tizimining
	Shaykhanova	Ustunlik	123456789	shaykhanova@company.com	CRM tizimining
	Shaykhanova	Ustunlik	123456789	shaykhanova@company.com	CRM tizimining
	Shaykhanova	Ustunlik	123456789	shaykhanova@company.com	CRM tizimining

2-rasm. CRM tizimining ishlash xususiyatlari¹¹

Hujjatlar, hisobotlarni rasmiylashtirish, xatbalarini shakllantirish va transkriptsyalarning daimiy yangilanishini tizim o'z zimmasiga oladi. Shunday qilib, rahbarning kompaniya va menejrlarning ishlarini nazorat qilishi oson-shiradi.

Ishtirokchilarning shaxsiyatini qayta shakllandirish

Muddiy bog'lanishlarni o'ziga qaratilgan faoliyat ishlab chiqarishning bir yoki bir nechta sohalorida xizmat ko'rsatishni talab qiladi. Bu vaqtinchi yoki muntazam shaxs bo'lishi mumkin. Rasmiy ravishda, boshqa xizmatlarni tarmoqlar bilan foydalanish qaydida yo'nalishlar bo'yicha tashqi bo'linishi mumkin.

1. Ilbostqon va maslahat berish:

- tashkilotni rivojlantirish strategiyasi;
- tashqi va ichki munosabatlari;
- moliyaviy hisob-kitoblar;
- management va xodimlar;
- ishlab chiqarish faoliyati va boshqalar.

2. Ilbostqon bo'linishi:

¹¹ <http://www.crm-uz.com/>

- narxlarni hal qilish;
- maxsus hujmatlarni tekshirish va to'lov;
- birlar va boshqa hujmatlarning xavfsizligini nazorat qilish.

3. Logistika va retalashuv:

- transport-ekspeditsiya xizmatlari;
- moddiy-texnik ta'minat;
- resurslarni saqlash va taqsimlash;
- marshrutlarni optimallashtirish va boshqa biznes xizmatlari.

4. Axborot va texnologiyalar:

- dasturlash va shug'ul;
- ma'lumotlar xavfsizligi va tuzilishi;
- axborotning tashkiliy harakatini optimallashtirish;
- biznes jarayonlarini dasturlash va tuzilish;
- yangi hamda takomillashgan texnologiyalarni integratsiyalash.

5. Moliya va kredit:

- hisoblarni ochish va saqlash;
- tranzaksiyalarni ta'minat;
- kreditlash va hisob;
- hisoblash;
- sig'orta va talobatlar berish;
- faktoring va boshqa biznes xizmatlari.

6. Marketing va reklama:

- brendni yaratish va targ'ib qilish;
- transilka hu'yicha hududiy kempayish;
- internetda reklama va vakillik;
- samarali reklama kompaniyasini yaratish;
- ma'lumotni tashil qilish va maslahat berish;
- kompani rag'batlantirish hu'yicha munosiy tadbirlarni o'tkazish;
- savdodan oldingi va keyingi xizmat ko'rsatish tizimlarini shakllantirish.

Bunda xizmatlar turli ra'yvati, hamda ularing tarqiladagi usullarni yan ko'plab keltirish mumkin. Kundan kunga yangi texnologiyalar, biznes jarayonlarini optimallashtirish va rag'batlantirish vositalari ishli boritotqda.

Autstaffing va outsorsing o'rtasidagi farqlar⁹²

Shartnoma ma'nosi	Autstaffing	Outsorsing
Muddati	Xodimlarni yetkazib berish	Xizmat ko'rsatish
Yaratilgan natija	9 oygacha	1-yildan ko'proq
Yaratilgan natija	Dandilik agentligi va xodim o'rtasidagi mehnat shartnomasi, mehnat shartnomasiga qo'shimcha bitim	Xizmat ko'rsatish bo'yicha shartnoma/ishni bajarish
Beqarorlik	Xodimni buyurtmachi nazorat qiladi	Xodimni outsorser kompaniya nazorat qiladi
Cheklovlar	Xodimni outsorser kompaniya nazorat qiladi. 1. Xodimlar faqat ahdetijoratidan o'tgan agentliklar tomonidan taqdim etilishi mumkin. 2. Agentlik rahbari tegisli xizmat va olti ma'lumotga ega bo'lish kerak va hech qanday xullayguslik bo'lmadigi kerak	Maxsus cheklovlar mavjud emas

2) Kadrlar berish. Ishbilarmonlik sohaslarida kompaniya yoki xususiy tashkilotning faoliyatini oshirish, baholash va qo'llab-quvvatlash, biznes strategiyasini o'rnatish, takomillashtirish va rivojlantirish, outsorsing xizmatlari. Ma'nosi: tashkil qilish, boshqa muammolarni hal qilish. Ishbilarmonlik muammasini qo'llab-quvvatlash va amalga oshirish bo'yicha ma'lumotlar berish.

3) Kadrlarni tanlash. Kompaniya kadrlarini tanlash, ishlab chiqarish va taqdimotini amalga oshirish. HR xizmatlari. Mehnat buyurtma taqdim qilish, qaratilgan mutaxassislar, shu joylashuvga vordam berish, kadrlar kuyushing va hisobotlarni o'z ichiga oladi.

4) Foliofaga, davga, mehnat hisab ishlash, Duxaynlar va matbaa

⁹²Manzura, 2019-yil mart oyidagi ma'lumot.

xizmatlari ishiga bo'lgan talabning o'sishiga ushbu turdani alohida kichik guruhga ajratishga zarur bo'ladi. Kompaniyalarning taklif etilgan yildagi bir nechta yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Xizmat etishida ma'mur va texnik xizmatlarni alohida alohida holda turli dizaynlarning yaratilishi, fiyotlarda va dizayn haqida bepul rejalarga aylantirish mumkin. Kompyuterlarda, planshetlarda va mobil telefonlarda katta vachi ishlatilgan tayyorlash. Barcha yo'nalishlar uchun ma'mur bo'lgan matnlarni tayyorlash, jurnalistik, ko'paytirish, texnik xizmatlarni tayyorlash, taqdim va boshqa biznes xizmatlar.

5) Rejalarda, marketing, ta'minotlarni xabarlar qilish va sotish bozorlarini rag'batlantirish usullari to'plam yaratilishi. Tahlil qilish, maqsadlarni belgilash, strategiyani ishlab chiqish, tadbirlarni amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Mahsulotning yaratilishini istatistik va yordamchi bo'lgan ma'lumotlardan foydalanish. Birinchi navbatda marketing mijozlar bilan munosabatlarni o'rnatishga qaratilgan.

6) Ko'chmas mulk xizmatlari. Ejesi va xaridor o'rtasida vakolatlilik vazifasini bajaruvchi jismoniy va yuridik shaxslarning takliflari. Mutaxassislar ko'chmas mulkni sotib olish va sotish yordam berishga kuzatib boradilar. Mijozlarni qidirish va maslahat berish bilan shug'ullanadi. Vakolatlilik biznes xizmati ko'pincha qo'shimcha faoliyatlar ham bajaradilar. Masalan, to'lovni amalga oshirish uchun hujjatlarni tayyorlashda ko'maldashish. Ijroga olingan hujjatlarning keladigan kuzatib borish, ijroga boshlanishidan va ma'mur bo'lini amalga oshirishda ko'maldashish va vakolatlilik bajaradi.

7) Sug'urtalar. Sug'urtalarning ma'mur va boshqa mablag'larini hisobga qilish bo'yicha kompleks chora tadbirlar, shu jumladan ularning faoliyati bilan bog'liq xizmatlarni o'z ichiga olib, xizmat ko'rsatish. Bunda nafas kompaniyalar bilan yakka shaxslar tadbirkorlarga ham xizmat ko'rsatish kerak. Xizmatlar majmuasi ma'mur va tadbirkorlik mablag'larini bilan bir qatorda sug'urtalarning ma'mur, sug'urtasi va ma'mur bo'lini ko'maldashish ham o'z ichiga oladi.

8) Yuridik xizmatlar. Huquqiy jihatdan har tomonlama himoyani ta'minlash kuzatib borishni amalga oshirish. Kompaniyalardagi va o'sha o'z ichiga olingan shaxslar jismoniy va yuridik shaxslarga biznes xizmatlarni ko'pincha amalga oshiradi. Mutaxassislarning vakolatlilik huquqiy va ma'mur bo'lini huquqiy munosabatlarni o'z ichiga oladi. Adolatlik maslahat, vakolatlilik va hujjatlarni tekshirish bo'yicha o'z vakolatlilik beradilar. Shuningdek, jinoyat ishlarini bo'yicha hisobga olingan ham amalga oshiradilar.

Nazorat savollari:

1. Ishbilarmonlik xizmatlari deganda nimani tushonamiz?
2. Ishbilarmonlik xizmatlarining qanday ko'rinishlari mavjud?
3. Ishbilarmonlik xizmatlarining vujudga kelishini tushuntiring.
4. Zamonaviy ishbiarmonlik xizmatlari mohiyatini tushuntiring?
5. O'zbekistonda ishbiarmonlik xizmatlari haqida ma'lumot bering.

TESTLAR

1. Xizmatlar bozorida marketing tadqiqotlarini o'tkazishda quyidagilar qo'llaniladi:

- a) ma'muriy tadqiqotlari
- b) dah tadqiqotlari
- c) ishly tadqiqotlar
- d) yuqorida sarab o'tilganlarning barchasi

2. Eng ko'p iste'mol qilinadigan iste'mol xizmatlarini ayting?

- a) turizm
- b) kommunal xizmatlar
- c) ijtimoiy ta'minot
- d) televidenje

3. Qaysi xizmatlar ishlab chiqarish bilan bog'liq?

- a) mahsulotlik
- b) uskunalarini ta'mirlash
- c) kiyim tikish
- d) professional

4. Professional xizmatlarga qaysilar itradir?

- a) ta'lim
- b) moliyaviy
- c) huquqiy
- d) inqilobiy xizmat

5. Ijtimoiy xizmatlari - bu:

- a) maslahat xizmatlari
- b) ta'lim xizmatlari
- c) sog'liqni saqlash xizmatlari
- d) inqilobiy xizmatlari

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Biznes xizmatlari: tashixati, o'ldga kelishi va bahosi.
2. Zamonaviy jamiyatda biznes xizmatlar.
3. Franchayzing biznesni yuritish usuli sifatida.
4. O'zbekistonda ishbarmonlik xizmatlarini rivojlantirish istiqbolli.
5. O'zbekistonda FR xizmatlarini rivojlantirish istiqbolli.

9-bob. AUDITORLIK VA KONSALTING XIZMATLARI BOZORI

9.1. Auditorlik xizmatlari va ularning turlari

Bir qanday korxonaning ishi dafsiy qo'llab quvvatlash va nazoratini ta'min qiluvchi murakkab tizimdir. Tashkilotning moliyaviy jihatlarining muvofiqlashtirilgan kompaniyaning ishiqa soliqiy ta'sir ko'rsatishi va puda jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun moliyaviy oqimlarni qayta tuzatish, soliqlarni ta'lim va boshqalarni amaliyotlari yaxshi tuzilgan ish tuzilgacha, ham statik nazoratga muhtoj. Audit ayman shu bilan shug'ullanasadi. Auditorlik xizmatlari va audit bilan bog'liq xizmatlarning ahamiyatini ta'kidlash va shartlarni hatari ko'rib chiqarish.

Audit — maqul moliyaviy hujjatlar asosida kompaniyaning moliyaviy va iqtisodiy holatlarini tahlil qilish amalga oshirilishidir.

Auditorlik xizmatlari auditorlik kompaniyasi tomonidan o'z mijozlari bilan shartnoma asosida amalga oshiriladigan iqtisodiy turlari ro'yxatidir. Bu belgil o'z moliyaviy-ijtimoiy holatlarining hisobini iloj hujjatlarini ta'limlashi mumkin bo'lgan tartib qoidalar to'plami, shuningdek, o'z ishini yanada yaxshilash hujjatlarini ta'limlashi maqsadida o'z hujjatlarini ta'limlashi jarayon hisoblanadi.

Auditorlik xizmatlari turlari

Auditorlik xizmatlarining turiga asosiy turi mavjud:

1) Yashiq audit;

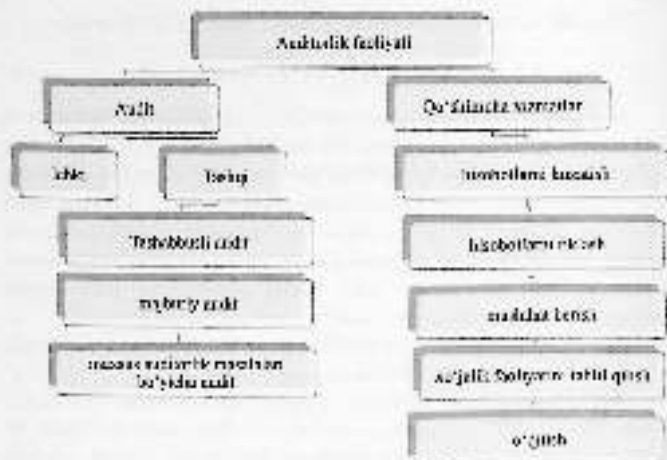
2) Ichki audit;

3) Tashqi auditorlik audit;

4) Ma'lumiy audit.

Ba'zi tur alohida ko'rib chiqariladi.

Yashiq audit — mijoz bilan shartnoma imzolanganidan so'ng, maqsadli auditorlik kompaniyasi tomonidan amalga oshiriladigan auditorlik ta'limlaridir. Ushbu turdagi audit kompaniyaning moliyaviy va iqtisodiy holatini ta'limlashi uchun amalga oshiriladi. Bunday ta'limlar davomida kompaniya rahbariyatiga korxonaning moliyaviy holatini yaxshilash bo'yicha tavsiyalar beriladi. Yashiq auditorlikning a'niq ichki ta'limlar yuz berishini ham ta'limlashi mumkin. Bu moliyaviy maqsadlarning audit (banklar, kredit tashkilotlari), ilqim audit, sug'arta kompaniyalari, hisoblardan tashqari foydalar ta'limlashi.

15-chorizma. Auditorlik faoliyatining tarkibiy qismlari

Ichki audit — bu kompaniya xodimlari tomonidan amalga oshirilgan auditorlik tashkilotidir. Ichki audit davomida korxonaning moliyaviy-iqtisodiy tomoni ham baholalanadi, shuningdek, biznes-jamoymlarning rentabelligini baholish boʻyicha tavsiyalar ishlab chiqiladi. Ichki auditni oʻtkazishning qator qiyinchiliklari mavjud. Eng asosiy muammo — auditorning ob'ektiv munosabatga boʻlmashligi. Yana bir ahamiyatli auditorning yetarli professional darajada emasligidir.

Tashabbuskor audit — kompaniyaning rahbariyati yoki taʼsischilar taʼsihi bilan oʻtkaziladigan auditorlik tashkiloti turidir. Bunday tashkilotning maqsadi ham korxonaning moliyaviy tuzilishini oʻrganish va kerakli qarorlarni qabul qilishdan iboratdir.

Majburiy audit — har bir kompaniyaning mamlakat qonunchiligiga muvofiq har yili oʻtkazilishi shart boʻlgan auditorlik tashkiloti turi.

Audit turini davriylik boʻyicha tasniflashi mumkin:

- boshlangʻich;
- davriy;
- Tarkib.

Dastlabki audit — bu kompaniyada birinchi marta oʻtkaziladigan

auditorlik tekshiruv).

Davriy audit — bu korxonada shartnoma asosida qayta oʻtkaziladigan aʼloqelik tekshiruv turi.

Tezkor audit — qisqa vaqt ichida amalga oshiriladigan audit turi. Hushbu usulning maqsadi boshqaruvga holatning umumiy koʻrinishini shaidlantirish, qoʻmondilikka qiyos qilish, hiki nazoratning samaradorligi, shuningdek korxonaga faoliyatini baholashdan iborat.

Auditlik xizmatlari turining shu yilgi tasnifi quyidagi obʼyektlarni oʻrganishga moslangan.

- maʼmuriy audit;
- tezkor yoki boshqaruv audit;
- muvofiqlik audit;
- narzlari audit;
- soliq tekshiruv;
- maxsus audit.

9.2. Konsalting xizmatlari va ularning iqtisodiyatdagi oʻrni

Konsalting — mulkning isoniga shaklida faoliyat koʻrsatuvchi korxonalar, firmalar va tashkilotlarning keng koʻlamdagi iqtisodiy masalalari boʻyicha maslahat ishlab chiqaruvchilarga, savaychilarga va isteʼmolchilarga maslahat berish demakdir.

Konsalting tashkiloti tadbirkorga shunday maslahat beradiki, na xisoblar, na korxonada ishlayotgan adamlar noroz boʻladilar. Boshlaticha yozmada ishlab chikarish bilan bogʻliq boʻlgan barcha tadbirkorliklarning maʼnofidini amoya olinadi. Bunda u yild bu soxaga mansublikning axamiyati yuq konsaltingning taʼmyillari xususida xarakterlik hildak qoʻllaniboladi. Biroq tadbirkorlik oʻzida shartga koʻt qiyat maya talishlari kerak. Darschidan, maslahat xoh kelganlardan yuqoriroq maʼnkaga ega boʻlisa, idrinchidan, mijozning xizmat va maya boʻlgan maslahatlarini oʻzlar qilmashlik koʻlamlari berish.

Konsalting firmalarining asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

- adamlar yigish va tahlil qilish;
  - talqiplar va tekshiruvlar oʻtkazish;
  - samarali tashkiliy yechimlarni topish va mijozlarni ragʻbatlantirish.
- Maslahat berish jarayonida koʻt qiyat boshqaruv ajratib koʻrsatish maʼnkasi:
- ishning haqiqiy ahvolidi aniqlash;
  - tadbirkorlik yigish.

17-rashm. Konsalting xizmatlarining natijalari

Uzning vaziridagi konsalting xizmati nimadan iborat? Konsalting xizmati vaziyatni o'z (taktik) va istiqbolga ega (strategik) masalalarni hal etish uchun ko'k bo'lgan hushyor va professional maslahat beruvchi tizimdan iboratdir. Uzning vaziri sog'yirik firmalar va korporatsiyalarning xizmati konsalting kompaniyalari majzusidir. Konsalting kompaniyalarining ichida tanuqlig' Amerikaliklar «Arthur de Little va Reed King» luf'li hisoblanadi. AQSh ning 125da maslahatli firmalar 10% davlat sektoriga, shaxsiy sektorning ushrib 71% ig' maslahat beradi.

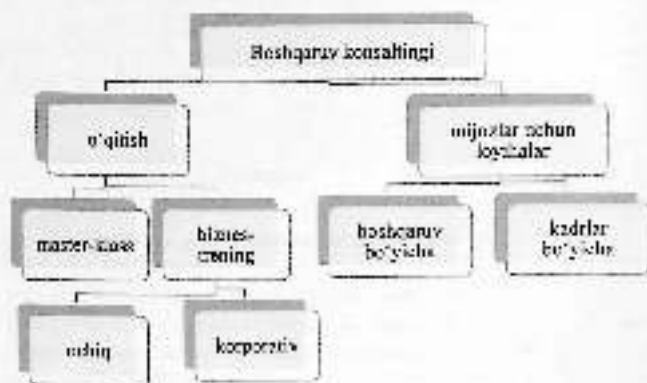
Konsaltingning kandy kurinishlari mavjud?

Buzing bunda konsaltingning umumiy tarzida qabul etilgan, doimiy kurinishlar mavjud. Buzing boshqaruvidagi maslahatchilarni nazarda tutib konsaltingning quyidagi kurinishlarini keltirib o'tish mumkin.

- tizimda konsalting (umumiy iqtisodiy faoliyat bo'yicha maslahat berish);
- personal-konsalting (personalar, kadrlar ishi bo'yicha maslahat berish);
- menagement-konsalting (tadbirkorlik tuzilmalarini samarali kurilish bo'yicha maslahat berish);
- maliy-sahibor konsaltingi (moliyaviy-xujjatli va hisob-kitob faoliyati bo'yicha maslahat berish);
- reklama o'z konsalting (o'z mahsulot va xizmatlarini o'zlashtirish bo'yicha reklama faoliyati bilan bog'liq bo'lgan maslahat);
- ilmiy-texnologiy va texnologik konsalting (ilmiy natijalar, iqtisodiy va

bilimlarni tadbirkorlik va xo'jalik faoliyatida qo'llash bilan bog'liq masalalar bo'yicha maslahat);

— shaxsiy konsalting (hamma hissaqa ko'rinishidagi maslahatlar).

18-chiyva. Boshqaruv konsaltingining yo'nalishlari²²

Konsalting firmasi nima?

Bu shunday firmadir, professional daraja yuqoridagi sanab o'tilgan hamma konsalting ko'rsatmalar bilan shug'ullanadi. Bunda konsalting turti xil konsalting xizmatlar inspektori yoki maslahatchi tuzilma bilan istirodchi o'rtasida vaqtinchi vaqtincha bajaradi. Ushbu faoliyat konsalting firmasi uchun bajariladigan operatsiyalar kamda umumiy ish bo'yicha asosiy tulli xizmatlarni kerak.

Ushbu firmani kim tashkil etishi mumkin?

Ushbu firmani Respublikamizning tadbirkorlik sohasidagi qonunlariga asosan ishlagan jismoniy va yuridik shaxslar uchun (masulakatidagi va xorijdagi) O'zbekiston Respublikasi xududida konsalting faoliyati bilan shug'ullanishga ruxsat berilgan.

Konsaltingning kandy tashkily ko'rinishlari mavjud?

Masjui qonunlariga muvofiq bir necha tashkily ko'rinishlari hali, shundan konsalting firmasi uchun eng quliyari quyidagilardir:

²² <http://www.maktabalar.uz/>

— shaxsiy firma; — mas'uliyati cheklanmagan jamiyat; — o'chliq ko'rishdagi aksiyonchilik jamiyati.

19-chiizma. IT-konsaltingning asosiy turlari¹⁰⁷

Mulohazalarni taqib konsalting operatsiyalari xarajati bog'likdir.

Konsalting firmasini tashkil etish uchun qanday xujjatlar kerak?

Agar firma shaxsiy ko'rishida tasdiqlanayotgan bo'lsa, nizom asosiy tuji bo'lib hisoblanadi. Agar firma aksiyonchilik jamiyati yoki javobgarligi cheklanmagan jamiyat ko'rishida tasdiqlanayotgan bo'lsa o'z hoida nizom, ta'xis shartnomasi hamda fuqarolar tashkiloti guruhining majlis beryonnomasi ko'rib olinadi.

Ushbu hujjatlar birinchi mas'ulda nimalar bayon etilishi kerak?

Yana qayd qilish bayon etilishi:

- firma nima uchun tashkil etilgan va uning ta'xischilari kimlar kabi natijalarga ega bo'lgan umumiy holat;
- firma faoliyati (maqsad va vazifalari) firma konsaltinga oid bo'lganligi uchun amalga oshiriladigan konsalting xizmatlari turlarini tushuntirishi kerak;
- firma huquqlari, mulkiy vositachisi, moliyaviy va jallik faoliyati;
- firma boshqarishi;
- ta'xis komissiyasi;
- firmani qayta tashkil etish va yuqotish.

Firmani tashkil etilishi va faoliyati haqidagi ta'xis shartnomasida quyidagilari bayon etilishi kerak:

- shartnomasi mazmuni;
- firma maqsadi va faoliyati;
- firma huquqlari;
- nisoni (amg'armanini shakllantirishi);
- bemonlar majburiyatlari;

¹⁰⁷ Kufaylar asosida ma'ull shartnomasi.

- qanashchilar haquqlari;
- moliyaviy xarakterli faoliyat, daromad va yo'qotuvlarning bo'linishi;
- boshqaruv va nazorat organlari;
- firmadan qanashchilarni chiqarish;
- shartnomani faoliyat ko'rsatish muddati;
- tomonlar yaridik manzillari.

9.3. Konsalting xizmatlarining rivojlanish tendentsiyalari

Konsalting bozorida konsalting xizmatlarini qilinib topishda marjonning kerakli ehtiyoj sifatida hisoblanadi. Ya'ni iste'molchilar konyunktivasi bilan chuqur o'rganib chiqish va ular talahtni qandirish yo'llarini topish kerakdir.

Buning uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak:

Birinchi hisobchi. Bexarai segmentlarga ajratiladi. Ya'ni konsalting xizmatining qavai xarakterisiga qanday iste'molchilar berilg' xarakterlanadi. Buning uchun Sia ta'kid qilayotgan konsalting xizmatlariga qanday iste'molchilar soluvayti berilg' xarakterlanadi. Va konsalting xizmatlariga qavai berilg' xarakterlanadi. Bu xarakterlanadi va jamiyatni shaxslar ta'kid tuzib chiqiladi.

Ikkinchi hisobchi. Bu tavar (mol) ismi pozitsiyalariga ajratish. Va shu orqali xarakterli xizmatning ismi xarakterlanadi.

21-jadval

HR- konsaltingning xarakterli turlari¹⁶

HR- konsalting turlari					
Mijoz bilan o'zaro ta'kidlanishiga qarab		Mijozga ta'sir darajasiga qarab		Mijozning turiga qarab	
ekspert	jamiyat	o'qitish	shakllantirish	business-konsalting	psixologik maslahat

Konsalting firmasini qanday qayruda va qanday qilib qavai qilish mumkin?

Buning uchun boshqaruvda yuqorida ta'kidlab o'tilgan ta'kid xarakterli tayyorlanadi. Agar ushbu ta'kidlarni tayyorlanadi yoki bu ta'kidlarni qavai bo'lib qolish hokimiyatining solhiya xizmatiga yoki O'Y Faoliyat va bexarai davlat konsaltingining davlat ismi ta'kid xarakterli fond (DITAF) ga murojaat qilish mumkin.

¹⁶ <http://www.konsalting.com.ua/podrobnosti-pro-konsalting-firmu>

Konsalting shartnomasining shartlarini bilib olish haqida va qanday shartnomalar tuzish mumkin?

Shartnomalar quyidagi yulianomalar bilan tuzilishi mumkin:

— biznes-konsalting; — audit-konsalting; — inform-konsalting; — ilmiy-texnologiya konsalting; — personal-konsalting va shu kabi boshqalar.

Amda era sizning shartlaringiz tomonidan ko'rsatiladigan paydo bo'ladigan muammoniing har biriga shartnoma tuzish mumkin.

O'zbekistonda bir nechta konsalting firmasi ishlab turibdi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki va subiektni qo'llab-quvvatlash davlat komiteti qoshida Ekspert markazi mavjud. Uzoq muddatdan kelib chiqqan hukm xususiylashtirish texnikasini o'qiyadi, talis xujjatlarni, ixtimollik ko'rsatkichlar tahliliga tegishli prospekt va shu kabi hujja larni ishlab chiqadi. «VENS» firmasi xam ish boshladi. U konsaltingni Yashil biznesiy aloqalar vazirligida ro'yxatdan o'tkazish va tegishli xujja lar majmuasini tayyorlash, akseptsiya-qabul amillarini bajarish ha'yoche tuzishishgan.

Dalillik shartnomalari. Biznis mas'ul shaxs va dalil o'rtasidagi munosabatlar shartnomaga munofiq har ikkala tomon ham shaxsiy iqtisodiy mas'uliyatni o'z qo'llab-quvvatlashida hamiyat ko'rsatadi. Mas'ul shaxs tomonidan rasmiyat bo'lmasa dalil uning iqtisodiy mas'uliyatni hal qilmoqchi, albatta. Agar mas'ul shaxs dalilning hamiyatni vazorat qilish imkoniyatiga ega bo'lmasa, u hukm o'zaro shartnomaga ikkala tomon xam xiyon ko'rmaydigan o'zgarishlar kiritilishi mumkin. Lekin shunda xam dalil xiyon ko'rish xavfi bor. Shuning uchun u auditorga murojaat qilishi.

Kaznat savollari:

1. Auditorlik xizmatlari mohiyatni tushuntiring.
2. Auditorlik xizmatlari qanday turlari mavjud?
3. Konsalting xizmatlari deganda nimani tushunasiz?
4. Konsalting xizmatlari turlarini aytiling.
5. Konsalting xizmatlari bozori rivojlanishi tendentsiyalarini tushuntiring.

TESTLAR

1. Auditorlik idoratini kim tuzadi?

a) faqat auditorlik firmasi rahbari;

h) auditorlik firmasi rahbari va bevosita auditorlik tekshiruvni o'tkazgan auditor;

e) auditorlik firmasi rahbari va tekshirilgan korxonaga rahbari;

d) auditorlik tekshiruv stajichi barcha auditorlar

2. Auditorlik xulosasining turlariga quyidagilardan qaysi biri boshliqli bo'lishi mumkin emas?

a) shartli-ijobiy xulosa;

b) shartli-salbiy xulosa;

c) mustaqil-ijobiy xulosa;

d) salbiy xulosa

3. Korxonaga xodimlaridan yilda undan tashqiridagi ma'lumotlarni to'plash... deytladi:

a) kuzush;

b) tekshirish;

c) ishli;

d) so'rov

4. Shartnoma asosida ma'lum bir mijoz uchun bevosita amalga oshiriladigan xizmat:

a) bevosita haq to'lanmaydigan xizmat

b) haq to'lanmaydigan xizmat

c) haq arx xizmat

d) pullik xizmat

5. Kichik konsalting firmalarining faoliyatlari namalaridan iborat?

a) mustaqil ravishda yangi xizmat bemi ishlab chiqish

b) O'zbekistonda ilmiy tadqiqotlariga jalb qilinish

c) yangi oshiqaruv texnologiyalarini sotib olish

d) xizmatlarini yangilab berish

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Auditorlik va konsalting xizmat berishning a'liga amaligi.

2. Axborotning xizmatlari bazarining rivojlanishi.

3. Auditorlik va konsalting kompaniyalarining hazzat strategiyasi.

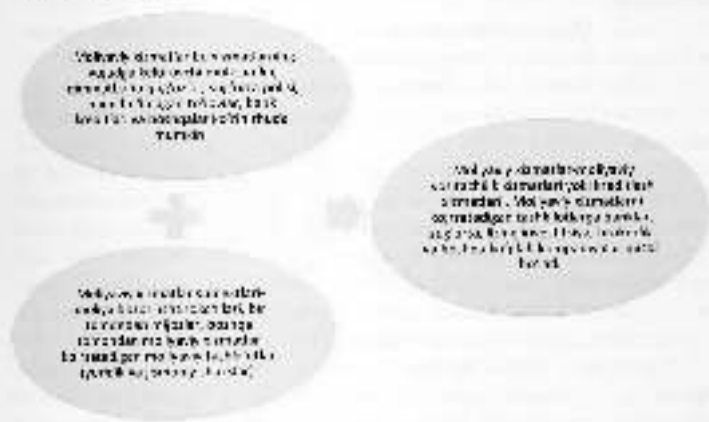
4. O'zbekistonda auditorlik va konsalting xizmatlari bazarining a'liga xos xususiyatlari.

5. Axborotning mahiyati va tendentsiyalari.

10-bob. MOLIYAVY VA SUG'URTA XIZMATLARI BOZORI

10.1. Moliyaviy xizmatlar va ularning xususiyatlari

Ma'lumki moliyaviy xizmatlar har bir davlat iqtisodiyoti va umuman jamiyat iqtisodiyotining rivojlanishi uchun muhim xizmat qiladi. Har qanday iqtisodiy faoliyat, u yoki bu tarzda, moliyaviy sektor tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlarga bog'liq. Moliyaviy xizmatlar bozori faoliyatining ob'ektiy sharti bu moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash bo'yicha iqtisodiy agentlar o'rtasidagi munosabatlarda vestitchilik zaruratidan kelib chiqadi. Mablag'lar boshi talbirkorlik sifatida boshqa muhojirlikni ta'min, va investitsiyaga ehtiyojlarini boshqa sub'ektlarda mavjud bo'lishi mumkin. Moliyaviy xizmatlar bozori mablag'ning egalaridan foydalanuvchilarga o'tish harakati uchun vestitchilik xizmatini bajaradi.

20-chizma. Moliyaviy xizmatlarning shartlanishi¹⁹⁹

Moliyaviy xizmatlar hissiyatli bo'lib, ushbu bozor ishtirokchilari o'rtasida mo'ljil-kredit munosabati yordamida moliyaviy resurslar harakatini tashkil etishning o'ziga xos shakllaridan iborat bo'lib, moddiylik shartiga ega emas, chunki ularning predmeti hissiy va moddiy munosabatlardir.

¹⁹⁹ <http://shahidilov.com/uz/uz/10/10.1/uz/uz/uz/>

Moliyaviy xizmatlar bozori sub'ektlari bo'lib, moliyaviy asboblarni sotib olish huquqiga ega bo'lish uchun o'zaro shartnomaga bo'lganlik hisoblanib, bular moliyaviy tashkilotlar va moliyaviy xizmatlarni sotib oluvchilardir.

Moliyaviy xizmatlar bozori bozor ishtirokchilari, tashkilotdan moliyaviy faollarni o'z ichiga olib olgan jamoatchilik bilan aloqalar majmuidir.

Moliya bozori o'zdek bo'lsa, moliya bozori tashkilotining tufli bozorlarida tashkilotdan va sotib olishi yoki sotilishi mumkin bo'lgan moliyaviy asboblardan iborat.

Moliya bozori sub'ektlari bo'lib, xamda iltis ishtirokchisi hisoblanadi va uni quyidagicha taqin qilish mumkin:

-jimmadi qog'ozlar emitentlari, investitorlar, moliya bozorini tartibga solish hujjatini boshqaruvchi orgonlar vakili hisoblangan davlat;

-birja va birjadan tashqari savdo tashkilotchilari hisoblanganlikni o'z ichiga olish;

-hisob - kitob ushiring tashkilotlar, ra'yxatga olinchilar, depozitariylar va o'simlar hisoblanganlik bozor ishtirokchilari;

Moliya bozori, o'z navbatida, maqbuliy munosabotlar ishtirokchisi maqumidan qat'iy nazar, moliyaviy mahsulotlar va xizmatlar sotilishiga sahob.

Shunday qilib, moliyaviy xizmatlar bozorining paydo bo'lishi va faollarning umumiy sharti bo'lmag' xizmatlarni ta'rif qilish moliyaviy tashkilotlarning mavjudligi hisoblanadi. Moliya bozori moliyaviy xizmatlar ta'rif qilish uchun yaroqli sub'ektlarning mavjudligi shart qilib qoymaydi, shu bilan birga, bunday moliyaviy tashkilotlar bozor o'zaro bo'ldi. Shunday qilib, moliyaviy xizmatlar bozori moliya bozori bilan aloqalarining maqumiy ishtirok bilan ajratish mumkin.

Moliyaviy faollik hu yangi yo'nalish hisoblanadi, ammo shunga qaramay, u xalqaro iqtisodiy munosabatlarning jadal o'zaro o'zaro bo'ldi. Eng muhim seldor, tashkilotlar ta'rif qilish uchun qat'iy shart qilib bo'lmag' xizmatlar bozorining xalqaro harakat hisoblanadi. Bugungi kunga kelib, o'zaro bozorlar, ta'rif qilish uchun qat'iy shart qilib bo'lmag' xizmatlar bozorining maqumiy ishtirokchilari bo'lgan. Amerika Qo'shma Shtatlar bo'lgan, Germaniya, Buyuk Britaniya va Frantsiya kapital bozorlari xamta ta'rif qilish uchun qat'iy shart qilib bo'lmag' xizmatlar bozorining maqumiy ishtirokchilari bo'lgan. Yevropa qit'alaridan keyin Yaponiya keladi. Ular bilan birgalikta o'n yilliklarda ta'rif qilish uchun qat'iy shart qilib bo'lmag' xizmatlar bozorining maqumiy ishtirokchilari bo'ldi. Ulardan eng katta OPEK davlatlari qat'iy shart qilib bo'lmag' xizmatlar bozorining maqumiy ishtirokchilari bo'ldi.

hali, ular orasida neft xahiraqiga ega bo'lgan eng boy davlatlar Sanjaya Arabistoni, Quvayt va BAA hisoblanadi. Ular ekspansiv siyosatni qabul qilgan mablag'larining salmoqli qismini, taxminan 70-80% sanoati rivojlanayotgan mamlakatlarga yuboradi.

Shunday qilib, bugungi kunda moliyaviy xizmatlar bozori iqtisodiyotning eng izdil rivojlanayotgan tarmoqlari hisoblanadi. Moliyaviy xizmatlar a yoki bu shaklda inson faoliyatining barcha sohalarga kirib boribmoqda. Zamonaviy sharoitda moliyaviy xizmatlardan foydalanish masalasi ishlab chiqarish, toq - his san'ati, transport, savdo, iou, sog'liqni saqlash va ijtimoiy ta'limni oshirishni rivojlantirish uchun muhim. Moliyaviy xizmatlardan foydalanish natijasi ham aсосiy tadbirkorlikni moliyalashtirish ham davlat dasturlarini amalga oshirishga e'tibor berilmoqda. Moliyaviy xizmatlardan foydalangan holda foydalanuvchi bir tomondan, o'z ilg'orliklarini tepash va ko'paytirish, investorlarga qiyosli imkoniyatga ega bo'ladi. Boshqa tomondan, moliyaviy xizmatlar bozori mexanizmlaridan foydalangan holda, odamlar uy-joy va to'lim uchun kredit olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Moliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi kompaniyalar pul boshqaruvi bilan shugullanadi. Butun dunyoda moliyaviy xizmatlar sohasi daromad va foyda hozirning kaputlashuvi bo'yicha yetakchilik qiladi. Ushbu sohada yillar ko'chmasratlar hamkorlik olinmoqda, ammo u turli xil kichik kompaniyalar ham o'z ichiga oladi.

Moliyaviy xizmatlar nima?

Moliyaviy xizmatlar - bu moliya bo'yicha ko'rsatiladigan xizmatlar bo'lib, u kredit ushuvlari, banklar, kredit ko'rsatuvchi kompaniyalar, sug'urtalar kompaniyalari, buxgalteriya kompaniyalari, istemolchilarni moliyalashtiruvchi kompaniyalar, brokerlik kompaniyalari, investitsion fondlarini o'z ichiga olgan moliyaviy boshqaruvi korxonalarining aeng doirasini hamda muvohabat ammalari va hali davlat tomonidan moliyalashtiriladigan korxonalarini qamrab oladi. Moliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi kompaniyalar dunyoning barcha iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarida mavjud bo'lib, London, Nyu York va Tokio kabi mablag' moliya markazlari va xalqaro moliya markazlarida hushlashadi.

Tijorat bank xizmatlari nima?

Tijorat banki - odatda oddiygina bank deb ataladigan muassasa bo'lib, o'zgarib namasi uni moliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi investitsion banklar qirish uchun ishlatilib, boshqa korxonalariga to'g'ri to'g'ri qam boshq.

e'riuga, korxonalarga boshqa firmalardan olibqatiruvlari (qarz) yoki shifoxohlar (hospital) shaklida pul qisib qilisiga yordam beradi.

Investitsiyalarni boshqarish nima?

Investitsiyalarni boshqarish - bu jamoaviy investitsiya loyihalarini boshqaradigan kompaniyalarni ta'riflash uchun keng tarqalgan atama. Bu odatda Qiymatli qog'ozlar va blyujlar komissiyasida ro'yxatdan o'tgan investitsiya maslahatchilari sifatida ro'yxatdan o'tgan, boshqalar tomonidan tanqil etilgan xizmatlarga ham tegishi. Investitsiya bo'lingan moliyaviy xizmatlari mijozlarning investitsiyalari muqoli kapital yaratishga qaratilgan.

10.2. Bank xizmatlari

Buzor iqtisodiyotining muhim bank tizimi tashkil etadi. Banklarning bir nechtasi mavjud. Ularning eng keng tarqalgani - tijorat banki, uning asosiy vazifalari - shuning, korxonalarining omonat sifatida kelib tushadigan pullarni boshqarish, kredit berish, boshqil moliyaviy xizmatlar ko'rsatishdir.

22-juvval

Bank xizmatlari hozirgi ta'sir etuvchi omillar⁷²

Bank xizmatlari buzori	
Sut'yektiv omillar	Obyektiv omillar
Tijorat banklariga ishonish	Davlatdagi iqtisodiy holat
Davlat banklariga ishonish	Aholi turmush darajasi
Bank xizmatlaridan ishtiroiy foydalanish	Bank tizimining rivojlanganlik darajasi
Bank xizmatlaridan foydalanishning zarurligi	Bank xizmatlari hoziridagi darajasi
Bank xizmatlaridan majburiy foydalanish	
Xizmatlar haqidagi ma'lumotlar darajasi	

Shunda investitsiya banklari ham birjasi bilan yaqindan bog'liq bo'lgan bo'lsa, bunday birjasi partiel investitsiyalari amalda oshiriladi, ya'ni egallab olish, tashlab chiqarishni qayta qurtish, yangi tovarlarni ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yish maqsadida him korxonaning xizmatlari

⁷² <https://www.kazqipbank.org/1711-0277/pazn-106/>

obligatsiyalari sotib olinadi hamda sotib olinadigan investitsiya banklari shuningdek, mijozlarning buyurtmalari bo'yicha qimmatbaho qog'ozlar bilan belgilangan operatsiyalar bilan birga turlicha darajalik xizmatlarini ko'rsatadi.

Ixtisoslashtirilgan banklar muayyan tarmoqlar koreksionalari yoki faoliyat sohasiga kredit beradi va ularni mablag' bilan ta'minlaydi.

Markaziy (yoki davlat) banki davlatning mulkidir. U pul, obligatsiya emissiyasi (tashqirishi) bilan, shuningdek mamlakatning butun bank tizimini boshqarish, nazorat qilish bilan shug'ullanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank tizimini ta'g'irlidagi qonunda belgilanishicha, tijorat banklari va aksiyali pay doirada tashkilot bo'lgan umumiy banklar bo'ladi, ular "kredit hisob-kitob va b'ziga sos bank xizmatini ko'rsatadilar". O'latda investitsiya banklari faoli k'ijasi bilan yaqindan bog'langan bo'lib, bunday holjda ma'lum investitsiyalari amalga oshirib, yangi ogilab olish, ishlab chiqarishni qayta qurish, yangi tovarlarni ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yish mas'ulida birin korxonaning aksiyalari, obligatsiyalari sotib olinadi hamda sotiladi. Investitsiya banklari shuningdek mijozlarning buyurtmalari bo'yicha qimmatbaho qog'ozlar bilan belgilangan operatsiyalar bilan birga turlicha darajalik xizmatlarini ko'rsatadi.

Ixtisoslashtirilgan banklar muayyan tarmoqlar koreksionalari yoki faoliyat sohasiga kredit beradi va ularni mablag' bilan ta'minlaydi.

Markaziy (yoki davlat) banki davlatning mulkidir. U pul, obligatsiya emissiyasi (tashqirishi) bilan, shuningdek mamlakatning butun bank tizimini boshqarish, nazorat qilish bilan shug'ullanadi.

23-jadval

Bank operatsiyalari ko'rsatishlari¹⁾

Bank operatsiyalari		
Aktiv operatsiyalar	Passiv operatsiyalar	Bank xizmatlari
omumiy hisobni og'ayda olish maqsadida naqd pullarini joylashtirish operatsiyalari; bu k'iruchi naqatda kreditlar berishlari	bankka mablag'larini jalb qilish bo'yicha operatsiyalar; pul daromadlari va jamg'armalarini yig'ish va to'plash	naqd va naqd bo'lmagan to'lovlarini amalga oshirish, qimmatli qog'ozlarni muammalaga chiqarish va saqlash, trust (ishonchli) operatsiyalarini yo'lga qo'yish va boshqalar

¹⁾ <https://addd.uz/journal/7-14662/page/107/>

O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank tashkiloti" tuzilmasidagi qonunda belgilanishicha, tijorat banklari va aksiyadorlik paydoxonasida tashkil topgan xususiy banklar bo'ladilar, ular "kredit hisob-kitob va o'ziga xos bank xizmatlarini ko'rsatadilar".

Bank xizmatlari davlatning kredit-moliya tizimida muhim o'rin tutadi. Shu tufayli mablag'ning oqilona harakati amaliy ahamiyatga ega bo'ladi. Bank xizmatlari turli xil bank aktyvlarini va passivlariga nisbatan moliyaviy operatsiyalarni o'z ichiga oladi.

21-rasm. Bank xizmatlari turlari

Bank xizmatlari turlari. Har bir kredit-moliya muassasasi taqdim etilayotgan xizmatlarning o'z xususligiga ega. Biroq, umumiy jihatdan, bank xizmatlarining bir nechta asosiy guruhlari mavjud:

1. **Depozit operatsiyalari.** Ular mijozning qo'llanmalarini ifodalash, unga talablar beriladi;

2. **Kredit operatsiyalari.** Ular mijozlarga sudalar berish va hujjat tizim banki tomonidan daromad olishini o'z ichiga oladi;

3. **Hissob-kitob operatsiyalari.** Dalgaga oshib borgan to'lanadigan hisobvaraqalarni ochish ha'yida harakatlarni, shuningdek turli xil soliqlarni o'ltirishni kiradi. Bunda boshqari ushbu guruhga kiradigan boshqa xizmat turlari ham mavjud.

Bank xizmatlarini ko'rsatish. Kredit-moliya muassasalari o'zlarining bank xizmatlarini amaliy usulidagi turli turli ma'likatlik shaklidagi kompaniyalar, amaliyotlik jamiyat shaxslar o'zlariga tegishli mablag'larni taqdim etish imkoniyatidan samarali foydalanishlari mumkin. Jamiyadan,

1. "Banklar va bank tashkiloti" tuzilmasidagi qonun, 2010-yil 1-yanvar.

iputeks berishi fuqarolar tomonidan uy-joy, kvartiralar hamda shaxsiy avtomobillar sotib olish imkonini beradi. Avtokreditorlar qarz oluvchilar uchun kerakli transport vositalari sotib olish imkonini beradi. Ijtimoiy kreditlari dolzarb muammolarni hal qilishga yordam beradi. Tijorat tashkilotlariga berilgan kreditlar biznesni rivojlantirishga yordam beradi.

Bank xizmatlari uchun to'lovni amalga oshirish. Turli kredit-moliyaviy faoliyatni amalga oshirganlik va bank xizmatlarini ko'rsatganlik uchun belgilangan tariflar bo'yicha to'lov undirilibdi. Bunday xizmat uchun to'lov butun bank tizimining samarali ishlashi uchun zarurdir. Poiz shaklida tashqari kredit-moliya tashkilotlari xizmatlari uchun bir qator qo'lliy to'lov to'lov majmui. Amalyot shuni ko'rsatadiki, joriy hisob-kitoblarning majmua'i amalga oshirilishi turli muddatlik shaklidagi tashkilotlar hamda ishlab chiqarish korxonalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga yordam beradi. Bularning barchasi bank xizmatlari uchun to'lov tizimi bilan bog'liq.

Bank tizimi xizmatlari. Zamonaviy iqtisodiy o'sisga xos va juda muvaffaq tizimdir. Hozirgi kunda bir qancha holatga shunga o'xshash komponentlar bilan aloqadorlikda faoliyat yuritadi. Bank tizimi umumiy iqtisodiy tuzilishda alohida o'ringa tutadi. Kredit tashkilotlari tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar asosida tizim kompaniyalari, sanoat korxonalari va milliy iqtisodiyotning boshqa sub'jektlarining yaxshilashida muhim rol o'ynaydi. Bank tizimi tashkilotlar tomonidan ko'rsatilyotgan xizmat tufli iqtisodiyotni joriy davrda tarqatishga solinadi. Bunday tashqari, to'lov talabini nazorat qilish bo'yicha talablar amalga oshiriladi.

Elektron bank xizmatlari. So'nggi yigirma-yil ichida dunyo iqtisodiy tizimida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. Bular bir mamlakatning bank sektoriga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu davrda ko'plab mamlakatlarda elektron bank xizmatlari juda mashhur bo'lib qoldi. Bu kredit tashkilotlariga yuridik shaxslarga imkon qadar samarali xizmat ko'rsatish imkonini beradi. Bundan tashqari, jammiy shaxslar uchun muvaffaqiyatli bank xizmatlarining elektron shakli ishlab chiqildi. Innovatsion texnologiyalar asosida axborot resurslarining roli oshib, bu tizimning barchasi kredit tashkilotlari tomonidan elektron bank xizmatidan to'liq foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishiga yordam beradi.

Bank xizmatlarining umumiy tavsifi. Mijozning talablarini to'liq qondirishga qaratilgan operatsiyalar to'plami bank xizmatlarining umumiy xususiyatidir. Bank xizmatlari quyidagi xususiyatlarga ega: nomudohiy-his qilib

bo'lmaydigan, saqlanib turmaydigan, mavhum. Bankning yordami har daim maishat xalqining faoliyatiga bog'liq bo'lib, xizmatlari sifati darajasi o'zgaruvchan hisoblanadi.

Saqlanib turmaslik talab va talif darajasidagi o'zgarishlar bilan ko'zlanadi. His qilib bo'lmastlik, ijro natijalari ulanmaganicha xizmatni ko'rish va his qilish mumkin emaslik anglatadi. Sifat darajasining o'zgaruvchanligi ta'riflar muvofiqida ushbu turdagi oraliq xizmatga nisbatlanadi.

Bank xizmatlarining mahiyati. Bank xizmatining mahiyati jamiyat a'zolarini qondirish hisobida ma'qul maqsadli foyda olishga qaratilgan faoliyatlarini bajarishdan iborat. Xizmatlar o'z qiymatini oshirish xarakteriga ega. Bankning har bir harakati foyda olishga va pasiv tizimida ishtirok etish uchun qiymatni oshirishga yo'naltirilgan.

Bank xizmatlarining o'ziga xos kapital hisoblanadi. Harakatlar har daim ma'noqlarini ifodalaydi va sifatlarda tahlil qilishga qaratilgan. Aktiv va passiv operatsiyalarga xizmatlar alohida hisoblanadi.

Bank xizmatlari hozir. Bank xizmatlari barcha bank tizimining turli shakllarining to'qunib kelish natijasi va mijozlar talabi bilan shakllanadi. Mamlakat bank tizimining hozirgi va kredit tashkilotlari ta'kidlanadi. Hozir ma'julligining mazmuni xizmatlarga xos jumladan ayirib olish, pulni saqlash va kreditlashga bog'liq faoliyatni qondirishdir.

Mamlakat bank tizimining hozirgi hisobida ishlatiladigan va ma'vuriy hujjatlarini ishlatish o'ziga xos yo'l bilan tarqalgan holda. Hozir banklari yiriklik va jamiyat shakllariga keng miqdordagi xizmat ko'rsatadi. Kredit tashkilotlari xizmatining to'liq hali bo'lmagan tashkilotlari taqdim etadigan shuning uchun ular ta'kidlanadi shakllarini ta'kidlash uchun o'ziga xos hisoblanadi.

Hisob-kitob va kassa xizmatlari. Banklarning asosiy faoliyati yirik tashkilotlari, tashkilotlar va yirik shaxslarning hisob-kitob va kassa xizmatlarini taqdim etish hisoblanadi. Hisob-kitob va kassa xizmatlari, bu pul harakatini ko'rish, saqlash va o'zgarish o'zgarish bo'yicha xizmatlar taqdim etishdir. Hisob-kitob va kassa xizmatlari alohida yoki umumlashgan holda taqdim etish mumkin.

Hisob-kitob operatsiyalariga pul o'tkazmalari, pul mablag'larini yiriklik, ma'vuriy va kin faoliyatlar ta'kidlanadi xizmat ko'rsatish hisoblanadi. Kassa xizmatlari pul olish va berish, naqd o'zgarishlarni qabul qilish, pul olish, yiriklik banklari ta'kidlanadi. Shuningdek, hisob-kitoblarni taqdim etish, sertifikatlar berish, hujjatlariga bog'liq bo'lgan taqdim etish hisoblanadi.

kitab va kassa xizmatlariga kiritilgan.

Garov sug'urtasi. Katta miqdordagi kreditlar ajratishda banklar tomonidan garov sug'urtasi joriy etilishi amalga oshiriladi. Sug'urta - muhkka zarar yetkaziganda yoki mulk yo'qotilgan hollarda uchun zarurdir. Bunda qora olovli xismlar uchun barcha to'lovlar o'z vaqtida olib bankning vaqtida esa to'lovlar talabdan ko'raradi. Sug'urta bir qancha xismlar orqali amalga oshiriladi. Variantlar yuqori foyda olovchi va sug'urtalovchi sifatida ishlik etuvchi bank haqida mijozning rollari bilan ajralib turadi. Mijozning bank talab berishi mumkin, lekin sug'urta boshli kredit taloviga kiritiladi.

Valyuta operatsiyalari. Valyuta operatsiyalari (VO) - valyutaga ega bo'lib qish, chet el pul birliklaridan foydalanish, pul o'lkasidagi amalga oshirish bilan bog'liq harakatlar ishlab chiqaradi. Ko'pincha VO tuzilishi chet el valyutasini olib kiritish va ajratishni anglatadi. Xismlar Markaziy banki va tizim banklari tomonidan bajariladi.

Valyuta operatsiyalari kapital harakati va joriy qurultiyalarga bo'linadi. Joriy bo'lganlar valyuta to'lovlar, xismlar ajratilishi, mamlakat ichida va chet el pul mablag'larini o'tkazish bilan bog'liq. Kapital bilan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari, investitsiyalar kiritish, kreditlar va mablag'lar talov qish o'z ichiga oladi.

Inkassatsiya. Inkassatsiya xizmati tomonidan naqd pul, qurultiyalar metalar, qimmatli qog'ozlar, muhim hujjatlar, to'lov amalga oshiriladi. Inkassatsiya tashkiloti yoki yuqori savdali mijozlar uchun inkassatsiya xizmati tomonidan bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun ishlatiladi.

Qimmatli qog'ozlarni yotkazib berish bo'limi xususiy xizmatlik shirkati tomonidan boshqariladi. Tuzilishga birlikka bo'lgan bo'lgan, inkassatsiya bo'limlari va pul yig'uvchilar kiritadi. Inkassatsiya xizmatlari qog'ozlarga qarshi ko'p darajali himoyani ta'minlaydi.

Depozitlar. Bank depozitlari bilan birlikka olish imkoniyati bo'lgan hollarda qo'yilgan pul qimmatlari. Banklar omanatlarni olibdan ruzkorlardir. Depozit mablag'lar banklar tomonidan kreditlar berish, birlikka oshirish, xizmatlariga, qimmatli qog'ozlarga, valyutaga sarmaga kiritish uchun tarqatiladi.

Omanatlar 2 turda bo'linadi: talab qilguncha va shoshilinch. Shoshilinch depozitlar yuqori birlikka bo'lgan, lekin qo'yilgan pullar to'lov

shartnomada nazarda tutilgan sarafdan ko'pincha olinishi mumkin. Tabiiq ulgungunda deposit past bo'lib, qo'yilmalarning ma'lum qismini istalgan vaqtda olinishi mumkin.

10.3. Sug'orta shartnamlari va ularning tubiyati

Har qanday inson kelajdagi ishonch bilan qaroriga intiladi. Haddisizmi hech kim o'zidan keyin bera olinmasligi tufayli sug'orta kabi xizmat ko'rsatish shahsiyatga ehtiyoj o'tiradi. Faoliyatning bu turtini amalga oshirish tartibi ko'p jihatdan aholiligi qonunchilik hujjatlari bilan belgilanadi.

Sug'orta kompaniyalar (sug'orta kompaniyasi yoki sug'ortalanuvchi kompaniya yoki sug'ortalanuvchi) o'rtasidagi hujjatlashtirilgan munosabatlarni nazarda tutadi. Ularning maqsadi sug'orta makoloflaridan hosil bo'lgan pul mablag'lari hisobiga oldindan (sug'orta haddisi deb ataladigan) muayyan haddalar yuzasiga kelgan taqdirda (uning mel-mulla, sog'lig'i yoki haddiga muhim xavflarga nishatan) sug'ortalanuvchini o'zining manfaatlarini himoya qilishni ta'minlashdan iborat.

Sug'orta ishi mexanizmasiga ko'ra bu faoliyat turi asoslanadigan sug'ortaning muayyan tamoyillari mavjud. Ularga quyidagilar kiradi:

— **qiyoslanadigan muayyan shikast subyektida bo'lgan barcha shaxslar, hujjatdan, sug'orta haddisi hisoblanadigan xavflar** haqda o'zaro shartnomani oldini olish maqsadida kompaniya daromadlari va uning xarajati o'rtasidagi muvozanatni saqlash zarurati;

— **haddisi (to'rtabdan) — ehtimoli yuqori bo'lgan haddisi subyektida yuzaga kelgan haddisi hisobga olish** (agar qo'shim qilingan harakat bo'lsa, zarar sug'orta kompaniyasi tomonidan qoplanmaydi).

22-rasm. Sug'ortaning asosiy ko'rsatidiganlari

Yuqori to'rtida ko'rsatilgan sug'orta kompaniyasi o'z faoliyatini amalga

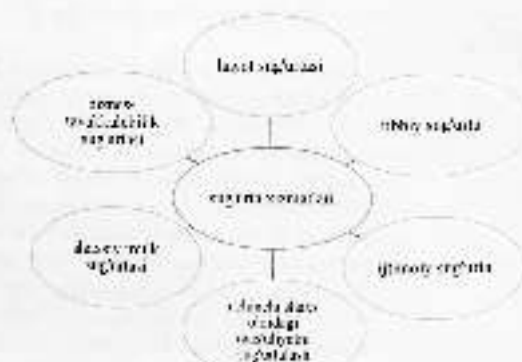
bo'lishi mumkin.

Sug'urta produmari bo'lish istagan buyurtmachi yoki satta bo'lishi mumkin. Mijoz xarid deb hisoblagan narsalarini, mol-mulk va qimmatbaho buyurtmalar, hayot va salomatlik, javohirlik, ko'chmas mulk, transport, moliyaviy yoki xo'jalik faolligi bo'yicha, yul va boshqalarni sug'urta qiladi.

O'x narxida, sug'urta ul'ektida, tuzilgan shartnomma shartlariga ko'ra sug'urtalanuvchi sug'urta haddisalarini o'zi bilan bog'liq hodisa yuz bergandan so'ng xosse ko'rgan taqdirda polissa to'lanishi lozim bo'lgan xatirliqdir.

Sug'urta shartnommasi ko'rsatishning barcha xususiyatlarini bilish uchun avval shartnomaga muvofiq qilish kerak.

Har bir sug'urta kompaniyasi o'z ishining shartlarini belgilaydigan o'x xarakter hujjatini ishlab chiqadi. Umumiy qoida sifatida mijoz o'z o'ziga qanday sug'urta qilishni xohlasiga qarab ma'lum kompaniyani tanlashi kompaniyaga, kompaniya shartnomasining amal qilish muddatini, shuningdek sug'urta kompaniyasiga belgilangan muddatda o'tkazilishi lozim bo'lgan to'lovlar summasini ko'rib chiqadilar. Agar sug'urtalangan shaxs sug'urta haddisasi yuz berganligi haqida xabar ko'rgan bo'lsa (yul shaklida ham, moddiy bo'lmagan shaklida ham ifodalanishi mumkin), kompaniya unga kompaniyatga to'lov va shartnomaga muvofiq qo'shimcha yordam ko'rsatadi.

24-rizma. Sug'urta xizmatlari ko'rsatkichlari¹⁹

¹⁹ <http://www.uzstat.gov.uz> (2010-yil 15-iyun kuni ko'rib chiqilgan).

narxlar qat'iy, bugungi kunda sug'urta tarmoqlarining yetgona yomilashuvi yo'qligi bilan namoyon bo'ladi. Jahon amaliyotida ko'pchilik mamlakatlarda bunday ikki tarkibga ajratishni o'zi lafzga shart pozitsiyaga riya qilishadi. Ya'ni sug'urtalash va boshqa barcha turli. Rus adabiyetida bu masala kengroq ko'rilishi bilan va bir necha xil tashvillarga ega. Faqarolik hodisiga ko'ra, sug'urta ikki tarmogiga ega: mulk va shaxsiy. Birinchi ayrim mualliflar shaxsiyatlik sug'urtasi va ta'vakkulchilik sug'urtasini alohida ayirib ko'rsatadilar.

Sug'urta nima va uning qanday turlari mavjud?

"Sug'urta faoliyati to'g'rida"gi Qonunga muvofiq sug'urta deganda yuridik yoki jismoniy shaxslar to'lagan sug'urta muloqotlaridan shuningdek, sug'urtalashning boshqa shartlaridan shartlanibladigan, pul birligi hisobidan ma'yan xoqa (sug'urta hodiyesi) yuz berganda ushbu shaxslarga sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urta tovarini (sug'urta pulini) ta'lash yo'li bilan ularning manfaatlarini himoya qilish tushiriladi.

Sug'urta majburiyatni yoki ixtiyoriy?

Sug'urta shartnomasining ikki sharti mavjud — majburiy va ixtiyoriy. Qonunda ko'rsatilgan shaxslarga sug'urta qiluvchilar sifatida boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mullini yoxud o'zining boshqa shaxslar oldidagi faqarolik javobgarligini o'z hisobidan yoki manfaatlar shaxslar hisobidan sug'urta qilish (majburiy sug'urta) majburiyat qonun bilan yaklangan hollarda sug'urta ushbu qonunning o'zida ko'rsatilgan shartnomalar ta'vakkulchilik bilan amalga oshiriladi. Majburiy sug'urtada sug'urta oldiruvchi sug'urtalovchi bilan sug'urtaning ushbu turini tartibga soladigan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan shartlar shartnomaga tuxish shart. (O'zbekiston Respublikasi Faqarolik Kodifikatsiyasining 916-moddasi).

Sug'urtalashning afalliklari nima?

Ishtirokchilarda "sug'urtaning afalliklari nima?" degan savol tug'illadi shay hali. Bunday himoyaning asosiy maqsadi sug'urta hadisatlari sifatida talab qilinadigan ta'vakkulchilik hadisalar ehtiyojlarini minimallashtirishdir.

Shart ta'vakkulchilik mulkiy sug'urta shartnomasiga muvofiq bir to'lov (sug'urtalovchi) shartnomada shartlashilgan haq (sug'urta mukofoti) o'ziga shartnomada nazarda tutilgan xoqa (sug'urta hadisat) sodir bo'lganda boshqa to'lovga (sug'urta qilinadigan) yoki shartnomada qaysi shaxsning hisobiga tutilgan hadisa, o'sha shaxsqa (naf oluvchiga) bu hadisa ehtiyojlar sug'urtalovchi mulkka yetkazilgan zarar yoki sug'urtalashning boshqa mulkiy manfaatlar bilan bog'liq xarakter shartnomada ko'rsatilgan qonun

[sug'urta pulli] doirasida to'lash [sug'urta to'lovi to'lash] majburiyatini oladi.

10.4. O'zbekistonda sug'urta xizmatlari ko'rsatish hozirining shakllanishi

Is'rohmehilarning sug'urtalovchilarga birligim qisqirishi avtomobil egalari uchun jazoni qabulini majburiy sug'urtalash joriy qilingan 2000-yilda sezilarli darajada oshdi. Bundan tashqari, davlat ma'lum cheralarini ko'rish orqali sug'urta xizmatlarining so'zib olish qabuligatini kengaytish.

2000-yil yarim yilligi davomida sug'urta tashkilotlari soni 36ga teng bo'ldi. Tuzilgan shartnomalar soni 6 905 547 donaga yetdi, shundan 250 425 ta shartnoma hisyotni sug'urtalash bilan bog'liq. Joriy-yilning 6 oyida sug'urta kompaniyalar tashvifi 1115,6 milliard so'ngni tashvifi bo'ldi, shundan 162,3 tani hisyotni sug'urtalashga tegishli. Sug'urta to'lovlari miqdori 340,9 milliard so'ngni tashvifi bo'ldi, ularning deyarli yarmi hisyotni sug'urtalashga to'g'ri keladi.

Sug'urta shartnomalarini tuzish va sug'urta to'lovlarni to'lash tartibi [sug'urta xizmatlari]. Sug'urta shartnomasini tuzishning asosiy tartibi qat'iyat bilan sug'urta qildiruvchi sug'urta arizasini bilan sug'urtalovchiga taqdim qilinadi. Sug'urtalovchi o'z navbatida yozma hujjat sifatida shartnoma o'zlasini yoki sug'urta polisini, masalan, garovnoma yoki kvitantstiyani tuzishi va polisni amalga oshiradi. Keyin, birinchi holda, kompaniya shartnoma amalga oshiradi, ikkinchi holda, sug'urtalovchi pullarni sug'urta qildiruvchiga topshiradi.

Sug'urta xizmatlari is'rohmehilarning hujjatlari. Sug'urta shartnomasini tuzish – bu sug'urta qildiruvchi harajati kam bo'lmaydigan tarvon. Shuning uchun sug'urtalovchi kompaniyani to'g'ri tanlash juda muhim.

1. Shartnoma tuzayotgan sug'urta kompaniyani belgilangan shahrdagi dastlabki reytingiga ega ekanligiga shubhali bo'lmay qilib ko'ring. Sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta kompaniyalarini litsenziyalash. O'zbekiston Respublikasi Katta savdosi bo'limi bo'limi Sug'urta kompaniyalarini litsenziyalash agentligi tomonidan amalga oshiriladi.

2. Sug'urta kompaniyalar reytingini o'rganish zarur. Buzungi kunda O'zbekiston Respublikasida sug'urta kompaniyalarini baholash va ularning reytingini taqqoslashga intilayotgan ikkita kompaniya mavjud bo'lib, ular "SIFRC" va "Asker Reyting". Kompaniyalar reyting kompaniyalarida. Shuningdek, reytinglar O'zbekistondagi yangiliklar saytida ham o'zlasini taqqoslash reytingini o'rganish mahalliy ma'lumotlaridan fikriga asoslanib, sug'urtalovchini tanlash masalasini o'zlasini hal qilishi mumkin. Hozir kapital va

zaftra fondining hisobi, kompaniyaning o'z mablag'lari, shuningdek qo'sh sug'urtasizning mavjudligi muhim mezonlar deb hisoblanadi.

3. Kompaniya vakilidan sug'urta polisini qoidalarini o'zgarish natijasi talab qilish kerak. Tuzilgan sug'urta shartnomasi qehim qoidalariga muvofiq bo'lishi kerak. Tushunarli ha'lih tuyuladigan qoidalarning harcha bandlarini sug'urta kompaniyasining vakili bilan tekshirib o'tilish lozim.

4. Tuzilgan sug'urta shartnomasi sug'urta polisi tomonidan ishlatilishi kerak. Boshqa hujjat sug'urta makoloti bo'langanidan keyin beriladi. Sug'urta polisining tekshir tomonida shartnomada rasmiylashtirilgan sug'urta huquqiy munosabatlarga nisbatan huquqiy va majburiyatlar ko'rsatilgan. Agar sug'urta kompaniyasi sug'urta faoligati uchun davlat litsenziyasi ko'rsatilsa bosh qurtta yoki sug'urta polisini rasmiylashtirmasa, u holda hujjatni bajarishdan bosh tortish kerak.

5. Sug'urta bozori uchun odatdagidek keskin fare o'qilgan haddan tashqari jodisali takliflarga uchrashib lozim. Sug'urta shartnomasi asosiy maqsadi natijalariga xizmat ko'rsatishdir va sug'urtaning arzonligi kompaniyaning ta'limlar bilan bog'liq muammolarini yechishda mumkin. Sug'urta xizmatlarini taqribatdalarida asosiy arzonligi taqdim etilgan kompaniyalarga etibor berish kerak. Arzon nardarning sababini va eng muhimi ular qanday talab takliflarini taqdim etishi muhim natijalarini aniqlash kerak.

6. Kompaniyaning bozordagi o'rnini ta'g'irlashda ma'lumot olish uchun sug'urta qilganlarga muvofiq etiladi. Bozor kildatni taniqli bo'lib, ularning natijalari ham ko'p hadda ularni tanishish orasida ham uchratish mumkin. Tanish, yirik barqaror, tajribali kompaniyani tanilish kerak.

7. Sug'urta polisini va sug'urta shartnomasi bilan bog'liq hujjatlarini idorachil joyda saqlash kerak. Agar sug'urta hududini yaxshi bitta, ular ko'rsatiladi. Shartnomada belgilangan muddatda sug'urta shartnomasida belgilangan hadda muhim natijalarining o'zgarishi ta'g'irlashida sug'urtalovchi qat'iyat beriladi. Bu kelajdada tushunmaschiliklarga duch kelmaslik uchun muhim.

Shartnomalarning sug'urta munosabatlaridagi huquqiy va qonuniy munosabatlarini tanitish uchun, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bozordagi sug'urta bozorini rivojlantirish agentligi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 31 dekabrda 1000-sonli qonuni asosida tashkil etilgan va sug'urta bozori rivojlantirish va rivojlantirish bo'yicha mas'ul davlat organi bo'lib, sug'urta munosabatlarining harcha

shirkatchilarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishni ta'minlaydi.

Quyidagilar Aqorlikning asosiy vositalari hisoblanadi:

— sug'urta xizmatlari isro'fchilari va sug'urta munosabatlariining birlashtirilishi, jumladan, va qonuniy munosabatlari himoya qilinishini ta'minlash, aholining sug'urta bozoriga ishonchini oshirishga va jamiyatta sug'urta munosabatini rivojlantirishga ko'maklashish;

sug'urta bozorining professional ishtirokchilari tomonidan aholi o'rtasida sug'urta xizmatlaridan xabardorlik va fuqarolarning sug'urta kompaniyalariga ishonchini oshirish yarasidan foydalanish ishlari amalga oshirilishini ta'minlaydi;

— moliyaviy xizmat vositalarida sug'urta talabchilar tomonidan ijtimoiy xabardorlik, shu jumladan, sug'urtaning ustunliklari, sug'urta tovonlarini to'lash tartibi va sug'urta xizmatlari isro'fchilariining huquqlarini himoya qilish hamdagi ma'lumotlarni joylashtirish ishlariini tashkil qilishi;

— aqorlik vakolatiga kiradigan masalalar bo'yicha fuqarolar va yuridik shaxslarning talqinlari, shiroyatlari va so'rovlarini ko'rib chiqishi;

Sug'urta bosh moli (sug'urta usullari) qanday aniqlanadi?

Hajmli sug'urta turlari bo'yicha sug'urta turlarini belgilashda sug'urta kompaniyasi qonun hujjatlarida belgilangan tartib stavkalarini hisobga oladi. Ijtimoiy sug'urta turlari bo'yicha sug'urta usullarini belgilashda kompaniya tomonidan ta'sirlanmagan omillar hisobga olinadi.

Nazorat suvollarini

1. Moliyaviy xizmatlar moliyatini tushuntirish.
2. Moliya bazari nima?
3. Qorot bank faoliyatini tushuntirish.
4. Investitsion banklar faoliyatini nima dan iborat?
5. Sug'urta uning mazmuni va moliyatini tushuntirish?

TESTLAR

1. Qila berovonligini moliyaviy himoya qiluvchi kapital?
  - a) xatira
  - b) jony
  - c) investitsiya
  - d) kredit

2. Sotib olingan ob'ekt garovi ostida berilgan kredit qanday nomlanadi?

- a) ipoteka
- b) iste'mol
- c) maqsadli
- d) ta'lim

3. Qimmatli qog'ozlar bazar faolligi nimadan iborat?

- a) qurilish materiallari sotiladi va sotib olinadi
- b) aksiyalar sotiladi va sotib olinadi
- c) oziq-ovqat mahsulotlari sotiladi va sotib olinadi
- d) xom ashyo sotiladi va sotib olinadi

4. Bircada:

- a) avtomobillar sotiladi va sotib olinadi
- b) qimmatli qog'ozlar sotiladi va sotib olinadi
- c) xaridorlar va sotuvchilar o'rtasida birlamchi hissa joyi
- d) xom ashyo sotiladi va sotib olinadi

5. Sug'urta to'lovlari quyidagi hollarda qoplovchi:

- a) muddiy zarar
- b) ma'naviy zarar
- c) polix egasining foyda olish istagi
- d) polix egasining ilimiga binoan

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Sug'urta va uning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.
2. Sug'urta xizmatlari va ularning turi.
3. Sug'urta xizmatining jason iqtisodiyotidagi o'li.
4. O'zbekistonda sug'urta xizmatlari ko'rsatish bo'yidagi sharoitlari.
5. O'zbekistonda sug'urta xizmatlari ko'rsatish sharoitlari.

otirib, ob'ektlar, jarayonlar, nashrlar va boshqalar haqidagi barcha turdagi ma'lumotlar saqlanib bo'lgan, Kompyuterlar yordamida bo'lishi bilan saqlanadigan ma'lumotlar bazalari hajmlari sezilarli darajada ortib bormoqda va shunga mos ravishda xizmat xizmatlari doirasi kengayib bormoqda.

25- jadval

Axborot xizmatlari sub'ektlari**

Axborot xizmatlari bozori

Sotuvchilar (xizmat ko'rsatuvchilar)	Xaridorlar (iste'molchilar)
Shirkatlar	Jammiy shaxslar
Yuridik shaxslar	Korxonalar
Tijorat banklari	Davlat organlari
Ko'rsatuvchi tashkiloti	Xaridchi davlatlar
Ushbu	
Jammiy shaxslar (dasturchilar, mualliflar va b.)	

Davlatimizda axborot mahsulotlari va xizmatlari bozori (axborot bozori) biror asosida intellektual mehnat mahsulotlari savdosi uchun iqtisodiy, ijaraga va taqdimiy munosabatlar tizimidir. Axborot bozori mahsulot va xizmatlarning ma'lum doirasini, ularni taqdim etish shart sharoitlari va usullarini, narxlarini bilan ajralib turadi. Moddiy shaklga ega bo'lgan intellektual mahsulotlar: savdo belgilari, patentlar, savdo belgilari, non-sau, muhandislik-teknika va boshqalar va boshqalar turdagi axborot resurslari sotish yoki qabul qilish sub'ekti sifatida harakat qiladi.

Jammiy jamiyatda axborot xizmatlari uchun asosiy axborot manba'i ma'lumotlar bazalari hisoblanadi. Ular axborot xizmatlari, kommunikatsiyalar va boshqalar turidagi munosabatlar, axborot xizmatlarini sotish va sotib olish tizimi va sharoitini yetkazib beruvchilar va iste'molchilarni birlashtiradi.

Axborot mahsulotlarini yetkazib beruvchilar:

– ma'lumot bazalari yaratilgan va saqlanadigan, shuningdek, ma'lumotlarni taqdim etish, taqdim qilinishi va taqdim etish;

– ma'lumotlar bazalari asosida axborot tarqatuvchi ma'lumotlar;

**Biroq, bu ma'lumotlar 2009-2010 yilga tegishli.

- telekommunikatsiya va ma'lumotlar uzatish xizmatlari;
- uni tahlil qilish, umumlashtirish, prognoz qilish, masalalar, kelib chiqish firmalari, banklar, fond birlashmalari uchun ma'ruha faoliyat sohasi bo'yicha xizmatlar, o'qitilgan ma'ruha xizmatlari;
- tijorat firmalari; — asborot brokerlari.

Asborot xizmatlarining xususiyatlari

egallikning mavjud emasligi	ko'p maqsadli (foydalanish) imkoniyati	iste'molchilari uchun asborot asborot qiymati (ma'lumot)ning harajati ko'plarga ta'biriy yordamligi	foydali natija vaqtining aniq emasligi
-----------------------------	--	---	--

26-dafva. Asborot xizmatlarining o'ziga xos xususiyatlari²⁰

Asborot mahsulotlari va xizmatlari iste'molchilari turli yondashuvlar bilan hisoblanadi. Hozirgi kunda jahonda asborot mahsulotlari va xizmatlari hozirgi jadal sathlar bilan shakllanmoqda, ularning eng muhim tarkibiy qismlari:

1) texnik va texnologik komponenti. Bu bir zamonaviy asborot uskunalari, turli kompyuterlar, rivojlangan kompyuter tarmog'i va tizim asborotni yaratish texnologiyalaridir.

2) ma'naviy-huquqiy komponenti. Bular huquqiy hujjatlar, qonunlar, barmenlar, asborot bozorida taraqqiy etgan munosabatlarni ta'minlovchi qonunlar.

3) asborot komponenti. Bu asborot ma'lumotlarini topishga yordam beruvchi asborot - o'zlashtirish vositalari va vositalari.

4) tashkiliy komponenti. Bular asborot mahsulotlari va xizmatlarini ishlab chiqaruvchilar va distribyutorlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'zlashtirishdan tashkil topgan elementlardir.

11.2. Raqamli iqtisodiyot sharoitida asborot xizmatlarining o'zini

Rivojlanishning hozirgi bosqichida jahon hamjamiyati zamonaviy

²⁰ <http://www.fondinvest.com/ru/117122/11994/>

iqisodiyotning barcha jihatlarini to'g'ri va tohira ko'pina ma'lumot olishga sharoit yaratib berishda. Ushbu ma'lumotlar mamlakatlarning rivojlanishini va ularning jahon iqtisodiyotidagi rolini tavsiflashga yordam beradi. Shu bilan birga, mamlakat iqtisodiyotidagi global miqyosda ob'ektiv baholash amaliy oshirilmoqda. Bunday ma'lumotlarga xalqaro reyting va indekslar kiradi. Xalqaro reytinglar tobora ko'proq mamlakatlarning salohiyati va ularning rivojlanish darajasini to'g'ri va tohira ma'lumot manbalari sifatida qabul qilinmoqda. Ma'lumki, so'nggi o'n-yillikning eng ko'proq ko'ringan jorjlaridan biri bu globalizatsiyaning yangi bosqichiga o'tishi bo'lib, jahon iqtisodiyoti tarkibidagi tub o'zgarishlar talabli o'zaro ta'vlatning yangi shakllarining paydo bo'lishiga yordam beradigan raqamli transformatsiyadir. Bunday o'zgarishlarga global virtuallik, virtual ta'lim, virtual kasbiy va virtual mehnat kiradi.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanish darajasi va mamlakat reytingi iqtisodiyot va jamiyatning shakli va tarmoqlarining raqamli o'zgarishi uchun mas'ul bo'lgan individlar, sub-indekslarni birlashtirgan tuzilish birlashtirilgan ko'rsatkichlar asosida baholansin. Bu harada O'zbekiston Respublikasining raqamli iqtisodiyot va elektron davlatni keng joriy etish chora-tadbirlari haqida O'zbekiston Respublikasining xalqaro reyting va indekslarni ma'lum oshirish chora-tadbirlari to'g'risida qat'iy qaror va farmoyishlar qabul qildi.

Yuqoridagi sohalarni rivojlantirishning huquqiy asoslari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin (www.lex.uz): O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi 4967-sonli «O'zbekiston Respublikasidagi yanada rivojlanish ha'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risidagi Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 25-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasining xalqaro reytinglar va indekslardagi o'rinni yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida" gi. PQ-6216-sonli qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 23-apreldagi "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi. PQ-4639-sonli qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi. PQ-6079-sonli qarori.

Davlatda raqamli iqtisodiyotning rivojlanish darajasini, uning mamlakat yalpi qo'shgan ulanish baholashi raqamli iqtisodiyotning rivojlanish reytingini tuzish va pishon miqyosida davlatning raqamli iqtisodiyotidagi rolini baholash uchun, birinchi navbatda, qaysi segment raqamli ekanligi va uni qanday o'zgarish mamlakatni amalga oshirish zarur. Ikkinchi navbatda, mamlakat

raqamli iqtisodiyete tushunchasi umumiy maʼnosiga kiritilgan, balki raqamlashtirilgan iqtisodiyete tushunchasi, shuningdek iqtisodiyotni uch darajali tizim shaklida namoyish etish taklif qilingan²⁷.

Uch darajali raqamli iqtisodiyet tizimi quyidagi xizmat iborat:

- birinchi daraja (AICT xizmati) dasturiy taʼminotni ishlatish, xizmat xizmatlari telekommunikatsiya va uning birlamchi qismlarini oʻz ichiga oladi;
- ikkinchi daraja (raqamli iqtisodiyot) axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanmasdan amalga oshirib boʻlmaydigan barcha faoliyat turlarini oʻz ichiga oladi (internet va AICTdan foydalanishning keng tushunchalari);

uchinchi daraja (raqamlashtirilgan iqtisodiyot) - qolgan, yaʼni yuqoridagi darajalar bilan bogʻliq boʻlmagan, davlat iqtisodiyotining bir qismi boʻlimi sifatida.

27-rixna. Trend Internet tarmoqlari xizmatlari²⁸

Hozir, vaqile axborot texnologiyalaridan foydalanilmaydigan biznesning birinchi turi mavud emas. bunda eng oddiy dasturlardan hashib (masalan, kichik korxonalarda ishlatiladigan «Onshore» axborot tizimi) yirik

²⁷ Jeger P., Xing P. Raqamlashtirilgan iqtisodiyotning birlamchi qismlarini taʼminot. // Business and Economics Research Journal. 2015. T. 13. №2. C. 143-172.

²⁸ <http://www.zakirnews.com/7777865/jeger/>

korxonalar va xoldinglarda ishlatiladigan murakkab avtomatlashirilgan tizimlar bilan bog'liq bo'lgan axborot dasturlari qo'llaniladi. AKTlarni foydalanish orqali davlat boshqaruvi sektori ham faol modernizatsiya qilinmoqda. Yuqoridagi jarayonlar orqali raqamli iqtisodiyotni raqamlashtirilgan iqtisodiyotdan ajratish orqali bepul iqtisodiyotning hajmining mavjudligini AKT bilan bevosita bog'liq halda aniqlash o'lchash mumkin.

26-jadval

Zamonaviy internet tarmoqlari tizimlari ¹⁰⁹

Internet tarmoqlari	
Raqamli tarmoq	Cloudlar
Qilingan tarmoq	Forumlar
Elektron pochta	Entriklopediyalar
Yangililar guruhi	IP-telefonlar
Fayllar almashuv tarmoqlari	Internet radio
Internet-doklonlar	Internet-telefonsiya
Internet-auditseklar	Internet-inzhenerliklar
Elektron ta'lim tizimlari	Internet-reklama
	Internet-kutubxona

Raqamli iqtisodiyotni yoki uning alohida segmentlarini bahalash uchun bir nechta indekslar mavjud bo'lib, ular asosida jahon reytinglari tuziladi. Quyida raqamli iqtisodiyotning rivojlanishini baholash uchun raqamli reytinglar va indekslar keltirilgan:

- ICT Development Index (IDI).
- Digital Economy and Society Index (DESI).
- IMD World Digital Competiveness Index (WDCI).
- Digital Evolution Index (DEI).
- Networked Readiness Index (NRI).
- The UN Global E-Government Development Index (EGDI).
- E-Participation Index (EPMCI).
- Global Connectivity Index, (GCI- Huawei).
- The Global Innovation Index (GI).
- The Boston Consulting Group (e-Intensity ICS).

Xalqaro miqyosdagi reyting va indekslarni tahlil qilib bo'lgach, raqamli

¹⁰⁹ <https://www.wisnet.gov.uz/ru/2019/02/page-2/>

riyojlanish darajasini reyting asoslashning hozirgi holatini bevosita O'zbekistonda ham o'rganish maqsadga muvofiqdir.

O'zbekistonda raqamli rivojlanish darajasini reyting baholash, O'zbekiston Respublikasi Resh vazirining maslahatchisi, Vazirlar Mahkamasining IT-tehnologiyalari, Telekommunikatsiyalar va innoatsiya bo'limidagi rivojlanish bo'yicha Departamenti boshlig'i Dumnonidan tashkilatlanган 2020-yil 7 dekabrda 06/1-2/200-sonli x'fadrlarning raqamli rivojlanish darajasini baholash tarafi to'g'risidagi Nizomni tuzatishda muhijga ashiiriladi.

Tashix Nizomga muvofiq tahlil to'g'ry natijada amalga ashiiriladi:

- Telekommunikatsiya infratuzilmasi;
- Internetning umumiy darajasi, bing pul x'si x'moli tarmog' qamrovi darajasi; optik-telaf alnqa tuzilari bo'yicha qamrov ulushi, Wi-Fi x'sis ulanish nuqtalari ulushi, 1000 kishiga telekommunikatsiya bo'yicha nuqtajalar soni

Raqamli iqtisodiyot:

- ✓ Elektron hisob-kitoblar bilan foydalanadigan xo'jalik korxonalarining ulushi;
- ✓ onlayn kassa apparatlariga ulanish xo'jalik korxonalarining ulushi;
- ✓ Dasturiy mahsulotlar ishlab chiqaruvchi IT-kompanyalarning ulushi;
- ✓ Elektr energiyasi va tashiq gaz sarfini avtomatlashtirilgan hisobga olish va resurslar qatn tizimiga ulangan xo'jalik hisoblagichlarning ulushi;
- ✓ say web-sahifalari avtomatlashtirilgan qurilmalarni o'rnatish, manzariy va tumanlararo sug'orish tizimlari, inonish sug'orish tizimlari elektr energiyadan foydalanish ulushini ashiirish;
- ✓ qishloq xo'jaligi texnikasini ashiirishda yo'bleshli navigatsiya texnologiyalari; yagona interaktiv davlat xizmatlari portali tamonidan ko'rsatiladigan xizmatlar ulushi

Ilmiy ob'ektlar va sohaga son texnologiyalardan foydalanish:

- Ilmiy ob'ektlarni Internet tarmog'iga ulanish ulushi;
- Internet tarmog'ining ilmiy institutlaridan amalda foydalanish ulushi;
- ilmiy ob'ektlar asberet tizimining iqtisodiy jihatdan ahamiyatli maqmuasiga qo'shilish ulushi.

Raqamli talim:

✦ Maktablarni mazkur mutaxassislik bo'yidagi diplomlarni mavjud bo'lgan iqtisodiyotning o'qituvchilari bilan ta'minlanganlik;

✦ AKT sohasida ishlabchilarni xodimlarning ulushi; IT-Park aholisi; soni; IT-markazlarning mavjudligi;

✦ rasmiy texnologiyalar o'quv markazlari kurslari bitiruvchilarning soni; «BY» milliy dasturida dasturlarda ishlatilgan dasturlar.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishini tahlil qiluvchi xalqaro reytinglar va indekslar, shuningdek «Hududlarning rasmiy rivojlanish darajasi» baholash tartibi bo'yidagi Nizomni da quyidagilar hisobga olinmagan. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish uchun xalqaro indekslar o'zaro taqqoslashda har bir mamlakatning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilarida inobatga olinmagan:

- Mamlakat YALW tarkibida AKT sohasining ulushi
- Hududlar kesimida AKT rivojlanishining ulushi
- Shahar va qishloqlar o'rtasidagi raqamli tengsizlik (farqlar)

darajasi:

- Xorijga e'qum qilinmayotgan dasturiy ishlatmalar soni.

AKT sohasidagi xalqaro hamkorlik o'zgarishlari, xususan:

- AKTga jalb qilingan xorijiy investitsiyalar ulushi;
- AKT bo'yidagi tuzilgan shartnomalarning ulushi;
- Dasturiy mahsulatlarni ishlab chiqish bo'yidagi o'zlashtirilgan shartnomalarning ulushi;

- AKT sohasida xorij kapitoli iqtisodiyotidagi korxonalarining ulushi.

Yuqoridagi ushbu o'tilgan mavjud usullar O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotning rivojlanish darajasini har tomonlama baholash imkonini bermaydi. Hozirgi usullar asosan texnik tuzilmani baholaydi, shu bilan raqamli iqtisodiyotning rivojlanish, AKT iqtisodiyotining darajasi va aholining tayyovdigi o'zlashtiriladi. Ammo raqamli iqtisodiyot—bu mikro va makro darajadagi jamiyatning iqtisodiy-iqtisodiy institutlarini o'zgaritish bo'yidagi bilan bog'liq murakkab hodisa. Shu maqsad bilan, raqamli iqtisodiyotni tarqatishda raqamli iqtisodiyotni tahlil qilishga tizim beradigan bir qator ko'rsatkichlar asosida baholash kerak.

O'zbekiston mintaqalarining raqamli rivojlanishini baholash bo'yidagi Nizomni ishlab chiqish va qo'llash muhim vosita bo'lib, ushbu qoidadan foydalanish O'zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni o'zlashtirishda

zaxirat xizmatlarini rivojlantirish samaradorligini oshirish yo'llarini va O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishdagi muammoli yo'nalishlarini aniqlay beradi. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishdagi mavjud muammolarning hammasini etirish, o'z navbatida, O'zbekistonda jahon raqobat muhitida yuqori o'rinlarni egallash va shunga mos ravishda xalqaro reytinglarda yuqori darajalarni egallash imkonini beradi. Mintaqalarning raqamli rivojlanish darajasini baholash bo'yicha ta'kid etilayotgan Naxos raqamli iqtisodiyotning hozirgi rivojlanishi va istiqbolini baholashga imkon beradi. Mintaqalarning raqamli rivojlanish darajasini baholash bo'yicha ta'kid etilayotgan indeks quyidagilardan iborat:

- ↓ A'loqaning ijtimoiy yo'lga ta'siri
- ↓ Internet va maoli aloqa
- ↓ Ta'lim va kadrlar
- ↓ Iqtisodiy mahsulotlar
- ↓ Raqamli iqtisodiyot

11.3. Ijtimoiy tarmoqlarning o'ziga xos xususiyatlari

SMM (social media marketing) yoki ijtimoiy media marketingi bu biznes maqsadlariga erishish uchun ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishdir. Facebook, Instagram, Telegram, Twitter, TikTok yoki boshqa platformalar hamon mahsulot, xizmatlarni targ'ib qilish uchun eng yaxshi usullardir.

Aniqroq aytganda, SMM quyidagi vazifalarni bajaradi:

- * brandlar, ularning o'ziga xosligi xususiyatlarini qaymanti haqida ma'lumot berish uchun prodiga hamohatini joylashtirish;
- * mahsulotning iste'molchilari aylenishi munimlan bo'lgani yangi shunachilarni jlb qilish;
- * auditoriya bilan aloqa;
- * ijtimoiy tarmoqlarda reklamalarni ta'biqa tashlirish;
- * brand imidzini bog'ib qilish;
- * natijalarni tahlil qilish.

Ushbu yo'lga muvofiq ijtimoiy tarmoqlarda jlb foidalirlar. Ular ijtimoiy tarmoqlarga munimlan kirishadi, qiziqarli narzalarni ko'rishadi, o'zlarini baholash, brand baholishni yoki setib olishni xohlashadi. Ijtimoiy tarmoqlar og'ali ular tanishadilar, abjalarni o'zlashtiradilar, respubatchilar haqida tahlil uladilar, shunangdek potentsial shenlarni qidradilar.

3-rasm. Butunjahon ijtimoiy tarmoqlar

Mubalag'asiz aytish mumkin ki, onlayn va oflayn do'konlar, yuzla savdo tarmoqlari, mahalliy brendlar harama haramasi ijtimoiy tarmoqlarda marketingga muhtojdir. Ammo, bu yerda o'ziga xos xususiyatlar mavjud. Ya'ni SMMda xususlar to'g'ri va samarali bajarilganda muvaffaqiyat bo'ladi.

SMMning afzalliklari:

1. Bu ishunchil karshayishdir. Ijtimoiy tarmoqlar mijozlarning o'zining bo'lgan ishlovchining asosidir. Agar kompaniya mashhur ijtimoiy tarmoqlarida rasmiylik etilsa, o'zi haqida ma'lumot bersa, konent yaratasa, ajoyib takliflarni kutib ko'rsa va mijozlar bilan muloqot qilsa, bu kompaniya e'tiboridan qolmaydi. Bundan tashqari, mijozlar har doim ham onlayn do'konga borkidim yoki menejer bilan telefon orqali muloqot qilishni yoqtiradilar. Xarid qilish yo'limizda onlayn iloji boricha qulay bo'lish kerak, ya'ni uyda, telefon orqali har qanday savollarga qisqartirib javob berishda onlayn javob beradigan menejer bilan muloqot qilish yo'liga qo'yiladi.

2. Mijozlarni xabardor qiladi. Yangi mahsulot, qisqartirib reklama kompaniya yangiliklar-mijozlarga bularning barchasini telefon orqali kuzatib borish qulay. Savollar berish, mahsulot fotoxaritalarini tekshirib ko'rish yoki xizmat mavzisi bilan haqiqiy potentsialni soqash imkoniyati bo'ladi. Bugungi kunda

ijtimoiy tarmoqlar davlati hamma xizmat beruvchi huquqiga ega bo'lgan foydali aloqalarning bitta daftriga aylandi.

3. Brena mahsulotlar haqidagi xabaridorkni ushiraadi. Biznesni onlayn tarzda taqdim etish orqali individual mahsulotlar haqida savas, buni brena haqida ma'lumot beriladi. Yangi harakatlar algoritmi bilan odamlar onlayn boshlaydilar, u haqida ma'lumot almashadilar va onlayn raqabati bilan bog'laydilar. Biznesning raqabati bilan shaqsi qandaylik yaqin ha'isa, mijozga shunchalik o'zay bo'ladi. Muassasa muloqot odamlarga g'urmo'rlik qilayotgan va har kimga g'urmo'rlik qilayotganini ko'rsatadi. Kelajakda u mahsulot yoki xizmatdan foydalanadi, u haqida ma'lumot almashishga tayyor bo'ladi.

4. Kulobotni osonlashtiradi. Siz haqingizda nima deyilganini, mahsulotingiz qanday baholanishini yoki tanqidi qilinishini qanday bilarsiz? Faqat shartlar orqali Bundan tashqari, aksariyat ijtimoiy tarmoqlardan foydalanadi. Sizga ko'ra, siz uchun turli xil auditoriya qadamlari yaratiladi.

SMM ning og'irliklari:

1. Ko'p vaqt sarflinishi. Ijtimoiy tarmoqlar bir martalik bo'lmagan. Bu erda siz doimo yangi tarlab yaratishingiz, uni o'z vaqtda nashr etdashingiz, tanqidi bilan muloqot qilishingiz, muammolarni hal qilishingiz va reklama xizmatini sozlashingiz kerak. Agar siz kichik biznes egasi bo'lib, raqabatingiz o'z bog'lan bo'lsa-SMM marketing yaratish ma'kul bo'lishi mumkin.

2. Negativ kommentariylarga tayyor turish. Agar kuzide sizning mahsulotingiz yoki xizmatingizni yoqtirmasa, o'z munozirini hammasi ko'rib biron bir daqiqada sharhlarda natijam ko'risa mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlardagi platformada shikoyatlar va salbiy sharhlarning o'ziga xos ko'rgazmasidir. Odamlar ko'pincha yaxshi tajribadan ko'ra yomon tajriba haqida yozadilar, shu orqali iltifatidagi fikrlarini bayon qilib, boshqalarni ogohlantirishni ijtimoiy burch deb qarag'chilar. Albatta, salbiy sharhlar biron qanday ta'sir qilishi mumkin, yangi foydalanuvchilar sharhlar, bahovalar yoki sharhlarni ko'rishadi. Agar ular yangi loyihalar haqida bironchi tarmoqda e'tibor berilgan bo'lsa, boshqalarning tajribasiga ishonadilar.

11.4. Ko'chmas mulk boshqaru xizmatlari

Ko'chmas mulk boshqaridagi xizmatlar vositachil xizmatlarga oga bo'lib, biron qanday amarga ushirlashu qiyoligi jihatlariga bilan bog'lay

— ko'chmas mulk tashkilotlari tomonidan sanoat, texnika va qishqich chiqarish maqsadlarida (uy-joydan tashqari) sotish va lizng.

— buralar, brakerlik idoralari va ko'chmas mulk agentliklaridan yozuvchi sifatida foydalanish, sanoat va texnik ko'chmas mulk, uy-joy va boshqa ko'chmas mulkni sotib olish, sotish va lizngga berish.

Ko'chmas mulk bozorida xizmatlarning eng muhim farqlaydigan xarakteristikasi yuqori murakkablik bo'lib, u ba'zi muddiy va nomuddiy elementlar nisbatiga qarab tipik xususiyatlarining mavjudligi xizmat faoliyatining o'ziga xos turlarda bir xil bo'lmaydi. Shunday qilib, uy-joy ko'chmas mulk operatsiyalari uchun ko'chmas mulk xizmatlar ko'chmas mulk baholash xizmatlari keng ko'lamda o'z ichiga oladi. Bunda xususlashtirish bo'yicha maslahatlashuvlar, almashish, sotib olish va sotish, meroz, ipoteka kredit foydalanish, uy-joy subsidiyalari, harbiy sertifikat, jalbat xizmatlari, huquqiy qo'llab-quvvatlash, va boshqalar shakllanadi. Bu sohada konsaltingni tipik xizmatlar (nomuddiy asoslarda, hali chiqarish va iste'mol birligi, xizmat jarayonida iste'molchilarning ishtiroki) ta'rifiga kiritish mumkin.

27-jadval

Ko'chmas mulk bozori xususiyatlari¹⁰²

Ko'chmas mulk bozori	
Yutuqlari	Kamchiliklari
Uzluq masofalarga nisbatan katta daromad olish imkoniyati	Boshqa bozorlarga qaraganda asbobotning arzi qimmatligi
Me'mor talabining yetarlicha harajatlari	Diqqatlar haqidagi ma'lumotlarni o'zlashtirish qiyinligi bo'yicha qonunchilikning mavjud emasligi
Iste'mol sikkasiz talabnashariga nisbatan talab qizishi	Mintaqaning tashqi tartibga solish sharoitlariga, iste'molchilar talabiga, investitsiya va qizilish kompleksining imkoniyatlariga qat'iy bog'liqligi
Bizim ko'nyunimurasi to'satdan o'zgarishlariga nisbatan hujjatning harajatlari	Sezishli, mukim transaksion harajatlari

¹⁰² <http://www.pdca.org/uk/>

Ko'chmas mulk bozorida vositachilik xizmatlari yuridik va iisconiy shaxslarga nisbatan qat'iy maslaxat berish, chunki mulkiy munosabotlar qonuniy belgilangan tartib va da'vat ra'yatidan o'tkazishni talab qiladi.

Rieltorlar o'ld-sotdi, qara, ko'chmas mulkni avilqosibish uchun vositachilik xizmatlarini hajaradi. Rieltorlarning Rossiya qit'iyasi (RGR) t'gellerni umummilliy sertifikatga ega bo'lgan va RGR a'zosi bo'lgan kompaniyada ishlaydigan sertifikatlangan munosassis sifatida belgilaydi «Rieltor» nomini Amerika Qo'shima Shtatlarida patentlangan, va milliy professional jamiyatlar bilan kelishuvga ko'ra, faqat Kanada, AQSh, Yamayka, Rossiya ko'chmas mulk munosassislar shunday atalishlari mumkin.

Mahalliy ko'chmas mulk kompaniyalarining ish faoliyatidagi zarifiy amaliyotdan soxtirlari darajada farq etadi. Shunday qilib, AQSh, Kanada va Yevropa mamlakatlarda kang tarqalgan ko'chmas mulkning Amerika mamloti mijozlarni jalb qilish uchun to'g'ridan to'g'ri reklamadan foydalanmaydi va ekspozitsiya o'z mijozlar bazasiga xizmat ko'rsatishga asoslangan. 90-yillarda mavjud bo'lgan «Inner-oksidentals» va «Respects» mahalliy kompaniyalarining tajribasi shuni ko'rsatadiki, to'g'ridan to'g'ri reklama ko'magidan yuz kichish bosh faoliy bilan shartli ravishda aloqa o'rnatilgan kamhaqal hokimiyatning paydo bo'lishiga asos bo'lgan.

28-jadval

Ko'chmas mulk ob'ektlarini to'g'ri yondashuvlar¹⁰²

Balovlash to'g'ri asosiy yondashuvlar		
Taqiustlash asosida	Daromad to'g'ri	Xarajat to'g'ri
Balovlanayotgan ob'ektning sodd shu kabi joyi, narxiga to'g'ri kelish uchun amalga oshiriladi.	Daromad to'g'ridan olinishi mumkin bo'lgan daromad, mavjud narxlar bilan solishtirilishi aniq aniqlanadi.	Balovlanayotgan ob'ektning narxi, shu kabi joyi yaratishga kelgan xarajalar bilan aniqlanadi.

Devalyatsiya — ko'chmas mulk shahar shiqavchilar ko'piti asosan investitsiya va qurilish xizmatlarini taqdim etish bilan shugullanadilar. **Rivajlanish** — ko'chmas mulkning siltatidan o'zgarishi bo'lib, uning qiymati oshishi natijasidir. Ya'ni, rivajlanishning natijasi to'g'ri ko'chmas mulkni yaratish yod reklama o'katsiy qilish emas, balki ushbu tijorat ob'ektlari hisobiga daromad olishdir.

¹⁰² <http://www.fishbase.org/abstract.asp?ref=10.1080/00141801.2004.10555337>

Rivojlanishning ma'iyati ko'chmas mulk sohasidagi *investitsiya* loyihalashtirilishlarini bo'lib, u o'z ichiga:

— iqtisodiy samarali rivojlanish loyihalashtirilishlarini;

— tegishli organlardan uni amalga oshirish uchun *harbiy xizmat ruxsatnomalarini* olish;

investitsiyalarni jalb qilish shartlarini aniqlash, *zarur hollarda ulardan qaytarish mexanizmini* o'z ichiga olish;

— investorlarni qidirish va jalb qilish;

— shart-sharoitlarni tahlil qilish, ularning *faoliyatini natijalantirish usullarini* ishlatishni o'z ichiga olish;

— yaratilgan ko'chmas mulk ob'ektini realizatsiya qilish *yoki uni buyurtmachi istiyoriga o'tkazish*.

Ko'chmas mulkni rivojlantirish (development) — turli faoliyat turlarini qamrab oluvchi ko'p qirrali biznes hisoblanadi. Bunday investitsiya va qaytarish loyihalashtirilishlarini amalga oshirishda ishtirok etuvchi shaxslarning (developer) faoliyatini qaytaqarib beruvchilardan ajratish nazarda tutadi:

1) marketing tahlili;

2) loyihani uchun biznes kengashni tayyorlash;

3) loyihani biznes rejalashtirish;

4) loyihaning investitsiya tahlilini tayyorlash;

5) ruxsatnomalarni loyihalashtirish va tayyorlash;

6) ob'ektning qurilishi;

7) loyihani amalga oshirish va boshqarish yoki to'xtatish.

Ko'chmas mulk nima? Qanday mulklar ko'chmas mulk hisoblanadi?

O'zbekiston Respublikasining "Rieltorlik faoliyatini to'g'ri ushlab tutish to'g'risida"gi Qonunni amalga oshirish uchun qabul qilingan qonunlar uchun ko'chmas mulk tushunchasi va bunday mulklar to'g'risida qanday mulklar haqidagi savol juda muhim deganidek bo'lib qoldi. Xosha, ushbu masalaning dolzarabligi nima uchun iborat?

Ko'chmas mulk tushunchasi va bunday mulklar tizimni aniqlashning o'z ichiga rieltorlik faoliyatini amalga oshirishning qurboniyatini ta'minlashni o'z ichiga oladi. O'zbekiston Respublikasi "Rieltorlik faoliyatini to'g'ri ushlab tutish to'g'risida"gi Qonunining 3-madddasi 1-qismiga muvofiq rieltorlik faoliyatini deganda yuridik va jismoniy shaxslarning ko'chmas mulk ob'ektlariga va ularga bo'lgan huquqlarga doir bilimlar tuzish bilan bog'liq xizmatlarni shartnoma asosida ko'rsatish bo'yicha rieltorlik faoliyatini nazarda tutilgan. U'z navbatida ruscha Qonunining 4-madddasi 5-qismiga ko'ra rieltorlik tizimida rieltorlik faoliyatidan

taslari, boshqa faoliyat turlarini amalga oshirish ta'qiqlangan. Bundan ko'rinib turibdiki, restitutsiya tashkilotlari faqatgina ko'chmas mulk ob'ektlariga va ularga bo'lgan huquqlarga doir bitimlar tuzish bilan bog'liq xizmatlarni ko'rsatishlari mumkin bo'lib, ular ko'chmas mulk hisoblanmaydigan mulklarga oid xizmatlar ko'rsatish vakolatiga ega emaslar. Qonunning maxsus talabini bajarish uchun esa, rishitutsiya tashkilotining zarurlari ko'chmas mulk olinmaganligini va bunday mulkni sotishga qanday mulklar kirishini yaxshi tushunishlari zarur bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida aholining ko'chmas mulkka egaligini tasdiqlaydigan ma'lumotlar uchun qanor tizimiyotlari yaratilgan. Shundan birini quyidagii qonun bilan yaratilgan bo'lib, u yil ko'chmas mulklarini uchun quyidagi xizmatlar ko'rsatilgan:

— Toshkent shahari hududida o'x uy-joyining mavjudligi/yo'qligi to'g'risidagi ma'lumotni olish;

— Toshkent shahridagi mal-mulkka nisbatan xalq-uy-joy berilganligi to'g'risida ma'lumot berish.

Turistik va jismoniy shaxsni ushbu xizmatlardan foydalanish uchun kadarka ro'yxatni va manzili o'x ichiga olgan shaxsiy kabinetdagi uy-joy to'g'risidagi ma'lumotlarni ta'kidlashi kerak. Ma'lumotnomani olish uchun so'rov ko'rilgan ma'lumotlarga asoslangan holda avtomatik tarzda ma'lumot beriladi.

O'x uy-joyining mavjudligi/yo'qligi to'g'risidagi ma'lumotnomani olish uchun murojaatni Yagona intsektiv davlat xizmatlari portali orqali maxsus veb-sayt orqali ta'kidlashi zarur. Ma'lumotnomani shakllantirish ma'ddati uch ish kuni o'x ichiga oladi. Ushbu ma'lumotnomani amtg'ozli uy-joy, puleka kreditlari va boshqalar orqali ta'kidlanadi.

Mulk bo'yida xatir yoki ta'qiqlarning mavjudligi to'g'risida ma'lumot Toshkent shahar yuridik xizmatlari va davlat kadastri boshqarmasi tomonidan ta'kidlanadi. Ma'lumotlar uch ish kuni ma'lumotni bepul ta'kidlanadi.

Xizmat savollari

1. Ashrafiy xizmatlari buzuri va ularning turlarini tushuntirib;
2. Zam-uy-joy xizmatlari xizmatlari haqida ma'lumot berib;
3. Ko'chmas mulk kadastri xizmatlari ma'lumot berib;
4. Restitutsiya tashkiloti ma'lumot berib;
5. Restitutsiya tashkiloti dinamikasi tushuntirib;

TESTLAR

1. Ijtimoiy tarmoq ta'rifini tanlang:

- a) do'stlar bilan muloqot qilish uchun sayt
- b) ijtimoiy munosabatlarni qurish, aks ettirish va tashkil etish uchun suljallarga va'osayt, ularning vositalari va'osi ijtimoiy gra'fikalar
- c) onlayn xizmat yoki veb-sayt
- d) reklama

2. Ijtimoiy tarmoqlar orqali mijozlarni jalb qilishning qanday usuli mavjud?

- a) reklama
- b) ta'biril qog'ozlari
- c) kompaniyalar tomonidan ijtimoiy media kampaniyalarini yaratish
- d) shaxsiy ma'lumotlarni yuklash

3. Ijtimoiy tarmoqlarning o'ziga xos xususiyati nimada?

- a) mavjudligida
- b) shaxsiy profilni yaratishda
- c) ko'p ishlatilishda
- d) shaxsiy

4. Axborot nima?

- a) ishku kontekstda juda aniq ma'noga ega bo'lgan faktlar, kushunchalar, faktlar, raqamlar va gaplar to'g'risidagi ma'lumotlar
- b) bular mantiqiy fikrlash orqali ma'lum ulohalar chiqarish mumkin bo'lgan ma'lumotlar
- c) insonning mumkin bo'lgan ishlarida avtomatik vositalar bilan idoshga yaroqli shaklda taqdim etilgan ma'lumotlar
- d) yangiliklar, reklama

5. Ko'chmas mulkni boshqarish qanday amalgaga oshiriladi?

- a) qo'untar, farmalar, qariqlar asosida mintaqaviy boshqaruv organlari tomonidan
- b) shahar, tuman, qishloq hokimiyati organlari tomonidan
- c) ikkita javob ham to'g'ri
- d) to'g'ri javob yo'q

6. Mulki sifatida yer uchastkasining qiymati qancha yuqori bo'ladi?

- a) umumiy xizmatlar bilan ta'minlangan bo'lsa

- b) transport tarmoqlaridan ulanqda bo'lsa
- c) savdar zonasida uy-joy qurish uchun ajratilgan bo'lsa
- d) qishloq joyida bo'lsa

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Ashorat xizmatlarining umumiy iqtisodiyotdagi o'rnini.
2. Xalqning mulk bozorida xizmatlarning o'ziga xosligi va ularning tasnifi.
3. O'zbekistonda ashorat xizmatlarini rivojlantirish istiqbolli sohasi.
4. Tijorat tarmoqlarining ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari.
5. Rivojlangan mamlakatlarda ashorat xizmatlari bazorining o'rnini.

qilish, o'zini o'zlashtirish va o'zini o'zlashtirishga yordam beradi;

- xarakterli ixtisossizlikni rivojlantiradi;
- xarakterli shaxsning ehtiyojlarini qondirish xizmati;
- xarakterli qoniqish, qiziqish kayfiyat va shaxsiy zavqni ta'minlaydi;
- xarakterli shaxsning o'zini o'zlashtirishga yordam beradi.

Hozirgi kunda barcha yosh guruhlari va ijtimoiy tashkilotdagi aholi manfaatlarini hisobga olib, holatdan o'tirish sohasida davlat siyosatini taklif qilish va amalga oshirish zarurati yuzaga kelmoqda. Markaziy davlat ma'ruziy tibbiy tibbiy resurslari, sog'lomlashtirish markazlari va dam olish markazlarini davolash va dam olish uchun mo'ljallangan. Zamonaviy yuqori sifatli va raqobatbardosh sanatoriya-kurort majmuasini saqlash va yanada rivojlantirish maqsadida ma'vaziy-kucukiy qo'llab-quvvatlash, boshqaruvni ishonchliqlashtirish, tibbiy tibbiy resurslarni saqlash va gidromineral baxoni rivojlantirish, saqlash va foydalanish qo'llab-quvvatlash siyosatini taklif qilish zarur bo'ladi.

Hozirgi kunda aholining turli toifalarini shifokorlik va tibbiyotga qiziqishga talab oshirib bormoqda. Tibbiy-sog'lomlashtirish xizmatlari sifatini ham yaxshilamoqda. Davlat byudjetidan tashqari oshirishga hisoblangan aholining ijtimoiy himoyalangan guruhlarini, jumladan, bolalar, faxriylar, nogironlarni sanatoriya-kurort davolashi, reabilitatsiya qilish va dam olishni qisqartirish maqsadida amalga oshirilmoqda. Tibbiy jarayonni amalga oshiruvchi sanatoriya-kurort tashkilotlari tibbiy profilaktika tashkilotlari maqomiga ega bo'lib, halqilangan tartibda berilgan davlat siyosatini asosida amalga oshiradi.

Dam olish masalalarining asosiy maqsadi — dam olish va salomatlikni saqlashga intilayotgan insonlarga xizmat qilishdir. Shunga ko'ra, sog'lomlashtirish, taqdimot, shifokorlik, tibbiy tibbiy va tibbiy sharoitlarda dam olish va davolanish uchun imkoniyatlar yaratilgan hududlar, jumladan, sport sohasidagi dam olish uchun imkoniyatlar yaratilgan joylar bo'lib kelgan.

Dam olish masalasining asosiy kontseptsiyasi — vaqti dam olish uchun, atrof muhit va raqobatdosh xizmatlarni taqdim qilish. Shuning uchun dam olish masalari (asosan chet ellarda) tashkilotdan taqdim etilgan kreativlik imkoniyatlarini o'rnatish va shifokorlik va shifokorlik bo'lib.

Dam olish masalasini rivojlantirish uchun asosiy maqsad zarur bo'lsa — tibbiyot (reputatsiya), taqdimot ob'ektlari, sog'lomlashtirish va sport bilan shug'ullanish uchun sharoit-sharoitlar.

12.2. Ko'ngilochar xizmatlar bozori

Keng ma'noda xaridq — bu o'yin-kulgi jarayoniga hamroh bo'lgan yo'lni o'z ichiga olgan barcha ijtimoiy munosabatlar, tashkilotlar maqsadidan kelib chiqadigan zavodir. O'yin-kulgi manbalari sivoq ulfa va ijtimoiy hissiy foydali xarakterining faoliyat turli xil bo'lishi munofiq. Bugungi kungga kelib, bu sohaarning kengligi rivojlanish o'zgarishlariga aylandi va zamonaviy ko'ngilochar sanoatini shakllantirdi.

Bugungi kunda ko'ngilochar tashkilotlari tashkil etish va o'zlashtirish bilan shug'ullanuvchi ko'pchilik kompaniyalar mavjud. Insonlarga ko'ngilochar xizmatlar ko'rsatuvchi kompaniyalar jamlanmasi ma'lik shaklida, qo'lliy bazar ta'lim, sog'lamligi saqlash, jismoniy tarbiya, sport bilan bir qatorda ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatish sohasiga ham tegishli zamonaviy ko'ngilochar ishlatilimlari tashkil etadi. Turli bozor segmentlari uchun ko'ngilochar inobatidagi xizmatlar uchun tasniflash tizimlarini yaratish so'nggi paytda muhim faoliyatga aylandi.

koncertlar, madaniy tashkilotlarni tashkil qilish

iste'molchilarga muzteali, ko'ngilochar, tannasxa xizmatlarini ko'rsatish

Iste'molchilarga ma'ruza, nashrlarini yozkazish

iste'molchilarga sport o'yinlari (futbol, tennis, billiard va h.) ni tashkil qilish

30-chizma. Xaridq xizmatlarining turlari¹⁶⁶

Xaridqiy amaliyotda iste'mol savati tarkibiga dam olish va o'yin-kulgi xizmatlari ham kiradi. Amerikaliklar o'rtacha ilganda dam olish va o'yin-kulgi uchun yiliga miqdori mahalliy¹⁶⁷ sarflashadi (bu maqsadlar uchun jami sarafatlar sog'lamligi saqlash xarajatlaridan 2 marta ko'prog').

Turli xil dam olish va ma'naviy xizmatlarini shartli ravishda uch

¹⁶⁶ <http://www.oregon.gov/oregonstate/education/education/>

oladi. Nam olish xizmatlari qay darajada tashkil etilganligini ma'nod aholi sonining 1 millioniga to'g'ri keladigan bitta xizmatlarning ulushi asosida hisoblanadi.

Davlat vaqti vaqti bo'la xususiyatlar bilan ajralib turadi, ular orasida quyidagilar istisnolarda ega:

- xaridq turini tanlash erkinligi;
- xaridq jarayonida istiyoniy ixtiratrok vordan;
- quramda va xaridq olish istagi;
- yetarli mablag'ga ega bo'lish va mustaqillik;
- kasbiy, mehnat, ijtimoiy, bilim, alla sohalarida ne'meyon ko'lmaydigan insonning ijodiy patentlarini o'z-o'zini tasdiqlash va amalga oshirish imkoniyati.

Davlatning quyidagi xususiyatlariga ko'ra tashkil etilishi mumkin:

- faoliyat turlari (passiv va faol davlat);
- davlatlik (mudavlat, haddatlik, ta'lim, boyroq);
- davomligi (qisqa muddatli, usaq muddatli, vaqt-vaqti bo'lsa);
- faoliyat yo'nalishi (ijodiy, dam olish, mehnat, sport, odatotat va amaliy, tarzi).

Ko'ngilochar xizmatlarni quyidagicha tasniflash mumkin:

- 1) hududning ma'naviy quramiga qarab: etnik, milliy, xalqaro;
- 2) tashkil etilishning tabiatiga ko'ra individual, gurudall, o'layiy, uyushgan;
- 3) ta'minlanish jadalligiga ko'ra: davlatiy, davriy, ma'sumiy, bir martalik;
- 4) muddati bo'yicha: qisqa muddatli, usaq muddatli (bir shtat bo'lmag);
- 5) axtar-ma'nat turiga ko'ra: sav, xava ko'ngilochar xizmatlari;
- 6) xizmat ta'minatlashning tabiatiga ko'ra: odamlar yo'la mashina va uskunalarni xizmat ko'rsatish;
- 7) iste'molchilarning xosh-garuhlari bo'yicha: bolalar, o'simliklar, ruz yoshdagi kattaer odamlar;
- 8) ta'minlanishning tayyorgarlik darajasiga ko'ra: ma'xus bilim ko'nikma olib o'ladigan va talab o'lmaydigan;
- 9) iste'molchilarning daromad darajasiga ko'ra: yuqori, o'rtta, past ma'sum;
- 10) xizmatlar ta'minatlashning maqsadi, natijalariga ko'ra: dam olish, xaridq olish, tiklanish, ta'minlanish shartiyatlarini qandirish;
- 11) xizmat ko'rsatuvchining maqsadi asosida: ilovoz, xavriya.

12.3. Bolalar xordiq xizmatlarini tashkil qilish

Bolalar dam olish va ko'ngilochar xizmatlarini ko'rsatish, to'g'riya tizimda xordiq xizmatlarini ko'rsatishdan birer boshqacharoq turadi.

Bolalar doimiy ta'limda xordiq o'qitishlari, mavqalarni berib olingan tushuncha mavjud. Aslida, bu ta'g'ri qabul qilingan, chunki bolalik aynan shunday bo'ldi. Ta'lim olish bilan bog'liqlik bolalarning ta'g'ri dam olishlari, xordiq chiqarishlari ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Bolalar dam olishlarni tashkil etish uchun ikki narsa muhim hisoblanadi: birinchidan, ota-onalar tuzatishlari uchun dam olish va xordiq taqat ushning ko'rsatishlari ko'rsatishlari uchun emma, balki shaxs bo'lib shakllanishlari uchun ham muhimligini tushanishlari.

Ikkinchidan, faronmlarni dam olinganlarida otag'onalar uchun shaxs bo'lib vaqtlari paydo bo'ladi. Chunki bolalar juda harakatchan, ta'lim bo'lg'liklari uchun doimiy maqorat talab qiladilar. Ota-onalarda esa aynan shu faronmlarni har tomonlama shakllanishlari uchun qator muhim vazifalarni mavjud. Natijada ko'rsatish o'zlar uchun vaqt ajrata olmaydilar, bu esa o'z sevadida insonlarga har tomonlama o'zlar ko'rsatadi. Shuning uchun faronmlarni dam olish, xordiq masalalariga to'qshurib, bu sohada xizmatlardan baxramand bo'lish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

29-chizma. Bolalar bilan baxramand ishlash shakllari¹⁰⁰

¹⁰⁰<https://adlib.uz/journal/112452/page/13/>

Demak, bolalar dam olishlari va xavfli chiqarish xizmatlari tarkibi shu joydagi quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak:

- bular bir tomonlama ko'itirildi kayfiyat va zavq olibdigan bo'lishi;
- boshqa insonlar (mutaxassislar) bolalarga xizmat ko'rsatish kerak;
- bular tomonlama xavfsizlik ta'minlanishi;
- bular bir soat va undan ko'p vaqt o'tkazishi, chunki bundan kam vaqtda bola to'latilgacha zavq olibmaydi, u's navbatda ota-onalar ham yetarli darajada xavfli chiqarish olmaydilar.

Hozirgi intellektual rivojlanish davrida bolalar dam olish maskanlarining qatoriga yana bir "zall xordiq" tashunchasi kiritilgan. Ya'ni, agar maskan maskanlik o'yin-kulg'i jangonlik bala ham nimanidir o'qiguncha, o'ziga xos ko'rsatkimlarni rivojlantirsa, hiltin olsa, xosiy iste'molchilar o'ta onalar xosirida bunday maskanlarning qadri ikki barobar oshadi.

Bolalar xosirida shunday kundagi maskanlar o'tilimini tartibdi, shuning ulkun ularni ota-onalar(xaridderlar) isaklariga mos holda sholdantirish maqsadga mosdir.

Bu joy bir necha mezonlarga javob berishi kerak:

- bolani uzoq vaqt egilishi;
- bola uchun xavfsiz bo'lishi;
- intellekt rivojlantirishi.

Dam olish maskanlarining eng mashhur turi, standart litno va kafelardan beshqat, savdo majmualari madaniyat va tashvibat bog'liqi hisoblanadi. Bunday maskanlar katta xosiralarda joylashilgan bo'lish, hu yerlar nafaqat bolalar bala xosiralar uchun ham o'tilim jalk o'radi. Chunki maskan bo'lishida yulif xosirada mavjud bo'lgan do'konlar, xavfli olish xosiralar barchani dam olishiga xizmat qiladi.

Bolalarga dam olish va savdo chiqarish xizmatlarini ko'rsatishda quyidagilarni hisobga olinishi maqsadga mosdir:

- o'y, plastilin, slaymdan narsalar yasash;
- qog'ozlar, cho'yardan narsalar yasash;
- konstruktur yig'ish;
- bo'yash va bezash;
- muhim ko'rsak va hadiqlar.

12.4. Umumiy ovqatlanish xizmatlari va restoran biznesi

Umumiy ovqatlanish korxonlari pazandalik mahsulotlarini

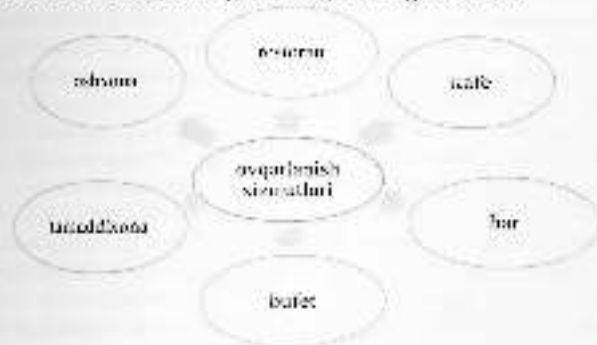
tayyorlanadigan va ularni mijozlarga yetkazib beriladigan tashkilot tashkili etadigan maskanlar.

Isitlab chiqarish faoliyati turiga qarab umumiy ovqatlanish korxonalarini quyidagilarga bo'linadi:

- restoran;
- kafexona;
- bar;
- bufet;
- ta'molixona;
- oshxona va boshq.

Korxonani ishlab chiqarishni o'ziga amalga oshirgan holda xom ashyoni tayyorlaydi, shunda tayyor va tayyor mahsulot ishlab chiqaradi va ularni sotadi. Turli o'rnatilgan joyi, ushshli-texnika jihozlanish darajasi va hajmiga qarab umumiy ovqatlanish korxonalarini turli va shifalarga bo'linadi.

Savbi belgisi bo'lganda umumiy ovqatlanish korxonalarini mahsulotlarini ta'minlash va ta'minlar tayyorlashgacha bo'lgan davrga bo'linadi.

30-chizma. Ovqatlanish xizmatlari turlari¹⁰⁸

Umumiy ovqatlanish korxonalarini ushshli oshxonalar eng keng tarqalgan umumiy ovqatlanish joyi hisoblanadi. Asosiy faoliyati o'z mahsulotidan shohi ulam ta'minlar tayyorlash, ularning so'randalik talablarini qotirish, ommasira, tashlik, kechki ovqatlar yoki ularning bir qismi

¹⁰⁸<http://and1.com/page.asp?id=6538/page/2/>

tayyorlanadi. Oshxonalaridan uyga ham ovqat beriladi, ulardan buyurtmalar qilinib qilinadi, shuningdek, ovqat mahsulotlari, shaxs tayyor mahsulotlar sotiladi.

Ushxonalar hiri-borileridan foydalanib:

- mahsulot turlari bo'yicha: umumiy va parhez taomlar oshxonalarini;
- xizmat ko'rsatishligiga injektorlar, maktab bolalari, talabalar va shunga o'xshashlar;
- manzill bo'yicha: hamma uchuv, o'qov yurti va korxonada, muassasa xodimlari uchun.

Tamaddixonalar taom turlari chaklangan umumiy ovqat berishi maqsadga e'tib, tegishli sohashtirilmalardan tez va oson taom tayyorlanadi, xizmat ham tez amalga oshiriladi. Ixtisoslashtirilgan taomlar — sovuc va issiq taomlar, hammahvat va tez tayyorlanadigan taomlar: posislar, sushikalar, dumbrava, qayurilgan tukam, spirtli ichimliklar sotish ta'qiblanadi.

Tamaddixonalarda xushlagan ovqat tanlanadi, ko'p hollarda tik taom taomida qilinadi. Taom tanlangan, hisob-kitob birlashtirib amalga oshiriladi. Bu taom avtomat kassalar orqali ham amalga oshirilishi mumkin. Tamaddixonalarda hamma ishlar juda tez bajariladi. Shashilgan, vaqti ilg'ij mijozlar bir zunda ovqatlanib, yo'lga o'tishga e'tiblanishi mumkin. Tamaddixonalar odamlar qonuniy serm ko'ngil tez tashlanadigan joylarga quriladi.

Tamaddixonalar mahsulot turlarini sotish bo'yicha umumiy va maxsus taomga bo'linadi. Maxsus tamaddixonalarda dumbrava, pishirilgan go'sht, hush, samsa, xotlat, sasiska, hushbrud va boshqalar tayyorlanadi.

Hufetlar ovqat mahsulotlarini sotishga mo'ljallangan. Ular ichkarida va tashqarida joylashishi mumkin. Shaxs tayyor har xil taomliq mahsulotlar, eng ko'p ta'qib qilinadigan issiq ichimliklar bilan sa'da qiladi. Xush va bilim yurtlari bo'linadigan tashqari hamma hufetlar taomliq mahsulotlari bilan ham sa'do qiladi. O'z-o'ziga xush o'qish amalga oshiriladi. Hisob-kitob hufetchi yoldi sa'do avtomat orqali bajariladi.

Hufetlar mehmonxonalarda, tomosha markalarida, sport maydonlari atrofida, vakolalarda, daryo, dengiz koralari, ishlab chiqarish va transport imkoniyatida, qurilish va boshqa muassasalarda ta'qibat ko'rsatadi. Oshida, hufet mahsulotlari o'zlariga qurilish umumiy ovqatlanish korxonalaridan oladi.

Maktab va bilim yurtlari qoshidagi hufetlar maktablardagi taom taqib qilinadigan qurilish o'qovchilari va maktab xodimlari uchun namozda

varshiklar tayyorlaydi. U muntazim maktablarda maktab qurilish loyihalarida belirlangan tartibda bufetlar joylashtiriladi.

Ozmiyig o'yin-tomusha joylaridagi bufetlarda o'liy sifatli qandolotlar, kuche, meva va ma'daniy savlar, ha'l mevalar bo'lishi kerak. Spirtli ichimliklar bilan savdo qilish mumkin emas.

Buax uslari qoshidagi bufetlarda meva-chevalar, shokolad, konfetlar, shiriniyalar, qalmo va sovg'a buyumlari sotiladi. Nikobdan o'tuvchilarning ichishiga qisqa, o'rtadan dasturxon taqatlashi va o'rtashtanlar xizmat qilishi mumkin.

Ovqat do'konlarida aholiga har xil ovqat va qandolat mahsulotlari, chala tayyor mahsulotlar, qo'shimcha boshqa mahsulotlar sotiladi. Bu mahsulotlarda har xil konlar, qandolat mahsulotlari, chala tayyor mahsulotlar, xomashyoning jo'g'irlarini buyushtiradi. Kundalik ehtiyoj uchun xaridorlar sotib oladigan mahsulotlarning qay darajada sotilibishi ayniqsa, ovqat do'konlari xodimlari bilishan kerak.

Bunday mahsulotlar shu hududda yashovchi aholiga qalay etkazilganlar yaratadi. Ayniqsa, yaqin atroflarda mehnat qiladigan kishilar taqatlanishini va kerakli mahsulotlarni xarid qilib uyalariga olib ketishlari mumkin. Shuning uchun bunday mahsulotlar 5-10 daqiqalik masofada, 500 m radiusda bo'lishi masradda mumkin. Aholi zich joylashmagan shaharlarida do'konlarga qacha masofa 850 m gacha bo'lishi, xaridorlar 15 daqiqadan ortiq yurmashligi kerak.

Dumiy ovqatlanish tashkilotlarida mijozlarga xizmat ko'rsatish, to'g'ishli xizmat ko'rsatish, xizmat ko'rsatish, xizmat ko'rsatish, xizmat ko'rsatish bo'linishi ko'rsatishini belgilaydi.

G'arb mamlakatlarida qabul qilinganidek, har bir tashkilot uchun kerakli xizmat ko'rsatish:

— restoranga kishingizdan did bilan yaratilgan estetik mahsulotning yaratilishini xizmat ko'rsatish o'liy darajadagi xizmat ko'rsatish yaratilishi;

— xizmat ko'rsatish jarayonida xodimlarning axloq-odob ma'yuqlarini bilish;

— mehmonlarga xizmat ko'rsatishda o'rnatilgan tartib va navbat o'zlarini bilish, ularga ro'yo qilish;

— tuzi tashkiloti, mahsulotlarni tavsiya qilish, olib kelib berish, mahsulotlarni, lozim tarqatish usullarini bilish;

— mahsulotlarga dasturxon bezatishning asosiy qoidalari bilish;

— xizmat ko'rsatish jarayonida xizmat ko'rsatish va ekologik qoidalarga ro'yo

qilish:

— oshxonada idish-tovushlar, asboblarni, sochiq va boshqalar yetarli miqdorda bo'lishi.

Umumiy ovqatlanish tashkilotlarida ma'muliy xizmat ko'rsatish quyidagilarni ta'minlash va ta'minlashga:

— xizmat qiluvchi xodimlarning mijozlar bilan o'zaro munosabatlari, ularning xizmat ko'rsatish texnikasi;

— xizmat qiluvchi xodimlarning tashqi ko'rinishi va shaxsiy gigiyensi, kiyim-shaxsi, pufakchal, belgilangan talabga javob berishi, ham bir xodimning shaxsiy gigiyensi qoidalariga riya qilishi;

— umumiy ovqatlanish binosining ichi, oshxonada idish-tovushlar, jihozlar, moslashtirilgan sochiq, va boshqalarning sanitariya holati;

— restoran, oshxonada oshxonaning idish-tovushlar, asboblari, inventar, mebel bilan ta'minlanganligi;

— ta'm, ichimliklar, ta'm mahsulotlari assortimentiga riya qilish;

— mijozlarga ta'm xizmat ko'rsatish;

— muzga xizmatining sifat;

— qo'shimcha xizmatlarning mavjudligi.

Xizmat ko'rsatish maqsadining bahosi besh ballik shkala bilan belgilanadi. Nazorat qiluvchi organlar talabnoma natijalari va mijozlar fikari hisobga olinadi.

Bu hisob Respublikaga xos tartib-qoidaga riya qilinadi. Umumiy ovqatlanish tashkilotlarida, jumladan, restoranlarda xizmat darajasi quyidagilar asosida belgilanadi.

Restoranning tashqi bezagi:

— zamoniy sochiq asboblari, ko'rsatkichlar;

— oqsoq, manzarali ko'rinmalar, restoranning old tomonini yuzg'itilgan vaqitlari bilan bezash.

Umumiy ovqatlanish korxonasi ma'lum turdagi korxonada xizmatining o'ziga xos belgilarining mujassamlanishi, mijozlarga ko'rsatilgan xizmat sifatining darajasi va sharti bilan ifodalanadi.

Umumiy ovqatlanish korxonalarining hishida turli turlidagi restoran, bar, kafel, oshxonalar, tam-aldixona (yozma ovqatlar).

Korxonaning turini belgilashda quyidagilarga e'tibor beriladi:

— realizatsiya qilingan mahsulotlar assortimenti, ularni tayyorlashda turli-tamanlik va murakkablik;

- texnik hisoblash ma'lumiy bazasi, injener-texnik jixoz va uskunalar bilan ta'minlanishi, bino tizimi, axborotlarni o'zlashtirishi va hok.
- xizmat qilish usullari;
- xodimlarning ma'nakalari;
- xizmat ko'rsatish sifati, binoning ichki bezagi, usloq-uslub, muomala, iste'vilo va xil.

31-jadval

Uvqatlanish korxonalar funktsiyalari ¹⁴⁹

Umumiy uvqatlanish korxonalar turlari

Restoran	Yuqori ma'lumli xodimlar tomonidan, yuqori qabuliylik sharoitida heng turdagi ta'millar va alkogoli ichimliklarni ishlab chiqarish, sotish va iste'mol qilishni tashkil etish bo'yicha xizmatlar
Kafe	Cheklangan assortimentda o'z ishlab chiqarishining oshqozonlik mahsulotlarini hamda sotib olingan tovarlarni ishlab chiqarish, sotish, shuningdek ulardan foydalanish uchun sharoit yaratish bo'yicha xizmatlar
Oshxona	Xizmat ko'rsatiladigan kontingentning turli guruhlari uchun maxsus oziq-ovqat tayyorlab ishlab chiqarish, oshpazlik mahsulotlari, shuningdek korxonada iste'molni amalga oshirish va tashkil etish uchun sharoit yaratish bo'yicha xizmatlar
Bufo	Tilq cyoqda yoki zahra pishiriqlar hamda ichimliklarni iste'mol qilish uchun heng turdagi ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xizmatlar
Tasaddixona	Oshxona mahsulotlarining tor assortimentini (burgerlar, donat va b.) ishlab chiqarish, shuningdek uni sotish va iste'mol qilish uchun sharoit yaratish bo'yicha xizmatlar

Korxonalar toifalari, lyuks, oliy va birinchi toifali degan nomlar restoran va bufo ga beriladi. Kafe, oshxona, tasaddixonalar toifalarga bo'linmaydi.

Lyuks toifa standartida aytilishicha, restoran va bufo ga beriladi. Hilar uyidag talablarga javob berishi kerak:

- bino ichki bezagining oliy darajada bo'lishi,

* <http://sida.gov.uz/> (7.2019)da, www.fipi.gov.uz/ yoshlar uchun beriladigan ma'lumiyatni ko'rib chiqish uchun qiziqish uchun berilgan ma'lumiyat.

- ko'rsatmasizlikning chiroqi
- xizmat qilish sohasining kengligi
- noyob assortiment, ko'ngildagidek buyurtma va firma taamlarining

bo'lishi, restoran mahsulotlari, buyurtma va firma ichimliklarining keng assortimenti,

Uzrarniy sovgalanish korxonalarining bitta tiffasiga restoran va barlar kiradi, hatta beshga to'rtalardan quyidagi bo'lgani bilan farq qiladi. Binolar noyob xarakterdagi hajm-rejaga ega bo'lishi, muzlar uchun zaf'le darajada ko'ngildagidek qilib yasatilishi shart. Bu talab an'anaviy soxtiklardagi restoran va barlarga, shuningdek, tematik restoran va barlarga ham tegishlidir. Ikkinchi xarakterli jihzlarining mavjudligi, turli musiqa dasturlaridan keng foydalanish, maxsus mebel, alohida idish-ovqetlarda taom buyurish, yurish vositalari arxitektura badiiy bezakni takomillashtiradi, xizmatning umumiy didli manzarasini namoyish qiladi.

Oliy nifa nomi ham restoran va barlarga beriladi. Ularning ham noyob dizaynlari, shu ichi bezaklari, chiqarilgan jihezlar, noyob assortiment, ko'ngildagidek buyurtma va firma taamlari va mahsulotlari, shuningdek, murakkab usulda tayyorlangan ichimliklar, alkogolisiz ichimliklari bo'lishi.

Restoran murakkab tarala tayyorlangan taomning keng assortimentini tayyorlaydigan umumiy sovgalanish korxonasidir. Dalar ichiga buyurtma va firma taamlari, vino-suvlar, namali va qandolat mahsulotlari kiradi. Mijozlarning yaxshi dam olishlari uchun yuksak darajada xizmat qilinadi.

Restoranda marjant, odamlar g'ayim ko'chib olib, tamir va'ol, an'anaviy vukzallarda, aeroportlar, kamala to'xtash joylarida topiladi, dengiz kemalarida, dam olish oylarida, shuningdek, stadion shaharlararo hududlarda, no'muriy, omisha mashinalari majmualarida, tartib va arxitektura yodgorliklari joylashgan joylarda. O'zbekiston shaharida katta bazalar, uyog'uhlar vaqonida uchiladi.

Restoranda xo'randalarga restoran soxtimlari, bosh ofitiant va ofitiantlar xizmat qiladi. Taomlar va ichimliklarni o'liy darajadagi paxadalar tayyorlaydi. Restoranda xizmat qiluvchi xodimlar bir xil kiyimlarda bo'ladi, ularning poytaxtlari yagona namunaga ega bo'lishi shart.

Xizmat turistlarga xizmat qilishgan restoran ofitiantlari birona shet tili bilishi va mahallalar bilan gaplasha olishi lozim.

Restoranlar bir-birlaridan quyidagilar bilan farqlanadi:

— tayyorlab beriladigan taomlar assortimenti bo'yicha (baʼiq milliy taomlar, xorijiy mamlakat taomlari);

— o'rinlashgan joyi shaharda, vaqtzalarda, mehmonxonada, dam olish uyi, vagon-restoran va busheklar.

Shahar restoranlari shahar ichida joylashgan bo'lib, belgilangan ma'lum soatlar ichida ishlaydi. Ular taom, gazaklar, ichimliklarning keng assortimentini taqdim etadi, asosan kichik va kechki ovqatlar tayyorlaydi.

Yo'lchalik restoranlari tashqi yo'l, avtovazalarda joylashgan bo'lib va yo'lovchilarga kechayu-kunduz xizmat etadi. Bu restoranlar taomnomasida taomlar, go'sak va ichimliklar cheklangan bo'lib.

Mehmonxonalar majmuaslariga qo'shilgan mehmonxonalar tarkibiga birinchi restoran barchasham firma taomi bo'lgan va kichik, taom va ichimliklari bahosi yuqori darajada bo'lmagan restoranlar kiradi.

Shahar tashqi qismidagi, milliy va tematik restoranlar taomnomalarida taom va ichimliklar miqdori individual sharoitda firma taomi va mahsulot assortimenti asosida tuziladi. Massas o'sayotqara bo'yicha bir korxonada ishlab chiqaradigan taom firma taomi deyiladi.

Keng o'sayotqara tashqi va yo'lovchilarga xizmat o'tatishga mo'ljallangan. Bu restoranlarda nonushta, tashqi kechki ovqat tayyorlanadi, o'sayot, qandolat mahsulotlar, suvalangan ichimliklar, yo'l avjulari sotiladi. Yo'lovchilarga xizmat qilish o'rtalarida taomnomalarida amaliy oshirib. Oziq-ovqatlar uchun sharoitlar yaratish o'tiriladi.

Yirik yo'lovchi tashqi avjlar bir yoki bir necha salon-restoranlarga, bufetlar, barlar, ixtislangan oshxonaga ega. Salon-restoranlarda joylar 48 dan 150 gacha bo'lish. Ular qo'ng'ir mahallalar bilan ixtislangan: stol, stol, servant. Ziyat o'rtalar ham bo'lish. Stol va servantlar bo'lgan mahallalar o'tiriladi.

Vagon-restoranlar ushbu masofalarga qatnovchi tashqi yo'l yo'lovchilarida bo'lish. Oshirib bunday restoranlar kechayu-kunduz safarga buruvchi yo'lovchilar uchun xizmat qiladi.

Nazorat savollari:

1. Dam olish va xizmat xizmatlari deganda nima tushunadi?
2. Xizmat xizmatlari qanday turlarini bilasiz?
3. Bolalar dam olish xizmatlarini tashqi oshirib o'rtalar xizmatlarini tushunadiz.
4. Umumiy ovqat olish xizmatlari mahallalar tushunadiz?
5. Oshirib o'rtalar va uning xizmatlari qanday?

TESTLAR

1. Bosh vaqtning bevosita natijasi nimalarda namoyon bo'ladi?

- a) muvaffaqiyat
- b) to'liqish, rasm chizish, imkonmandchilik va boshqalar
- c) xassiy ko'tarilish, faoliyadan qo'ng'ich hissi
- d) kayfiyat

2. Bola o'zining qobiliyati, tashabhusi, mustaqilligini namoyish etadigan qanday o'yinlar mavjud?

- a) oqil o'yinlari
- b) loqay o'yinlar
- c) intellektual o'yinlar
- d) sport o'yinlari

3. Bosh vaqtning bevosita natijasi nimalar bilan namoyon bo'ladi?

- a) muvaffaqiyat
- b) g'oya
- c) to'liqgan mahsulot, rasm, imkonmandchilik va boshqalar
- d) xassiy ko'tarilish, faoliyadan qo'ng'ich hissi

4. Bosh vaqt shakllari ishlatiladigan soniga qarab qanday turlarga bo'linadi?

- a) umumiy;
- b) amaliy;
- c) individual;
- d) umumiy

5. Xoslik chiqarish xizmatlariga nimalar kirmaydi?

- a) hujjatni taqiyalashtirish;
- b) mahalliy hujjatlarni iste'mol qilish bilan bog'liq tadbirlar;
- c) hindiy sonni sozlagichlar;
- d) dam olish va o'yin-kuyligi bilan bog'liq tadbirlar.

Mustaqil o'qim mavzulari

1. Dam olish va ko'ngilochar xizmatlar xususiyatlari.
2. O'zbekistonda xoslik xizmatlari rivojlanish istislati.
3. O'zbekistonda ko'ngilochar xizmatlari rivojlanish istislati.
4. O'zbekistonda xizmatlar sohasidagi boshqalik.
5. O'zbekistonda restoran xizmatlarini rivojlantirish istislati.

13-bob. TURIZM XIZMATLARI

13.1. Turizm va uning mohiyati

Turizm — bu jismoniy shaxsning doimiy ishqomat joyidan sog'lamlashuv, ma'rifiy, kasbiy-amaliy yoki boshqa maqsadlarda berilgan joyda (mamlakatda) xaq to'lanmagan faoliyat bilan shug'ullanmagan holda uzoq vaqt bilan bir-yil muddatga (unab ketishi) (sayosat qilishi). Turizm tovar aligari xizmatlar shaklida amalga oshiriladi. Turizm xizmati ammoson xizmatlar kabi insonning samarasida olib o'tuvchi ma'lum iste'mol qiyosatining xarakatiga aytiladi. Bunda xizmatlar o'zida shaxsning yoki tovar yordamida yoki jami mehnatidan foydalanish jarayonida ko'rilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining turizm to'g'risidagi qonunda quyidagi asosiy tushunchalar qo'llaniladi:

gid (gid-tarjimon) — xabardor va tashkiliy xizmatlar ko'rsatish, turizm va ekskursantlarni ushbu mamlakatdagi (joydagi) turistik resurslar bilan tanishtirish uchun kasbiy jihatdan tayyorgarlik ko'rgan, O'zbekiston Respublikasi rezidenti bo'lgan jismoniy shaxs;

vaqtinchalik boshlovchi — turistik yo'nalishlarda turistlar va ekskursantlarga xizmat ko'rsatish hamda ularning xavfsizligini ta'minlash uchun kasbiy jihatdan tayyorgarlik ko'rgan, O'zbekiston Respublikasi rezidenti bo'lgan jismoniy shaxs;

mustaqil turizm — turistlar tomonidan turoperatorlar va turagentlar ishtirokisiz mustaqil ravishda tashkil etiladigan sayohat;

turizm sohasining sub'ektlari — turistik xizmatlar ma'murati yoki ularning bir qismini ko'rsatish, qo'shimcha turistik xizmatlarni (jalldan) bajarish hamda turistlar va ekskursantlarga tovarlarni realizatsiya qilish bo'yicha talibkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxs;

tur — turistik xizmatlarning ko'pchilik hali ta'minlangan turistik xizmatlar ma'murati bilan ta'minlangan, bog'langan va o'zaro a'yoq-oyoq muddatdagi sayohat;

turizm — jismoniy shaxsning vaqtinchalik boshlovchi tomonidan (joydagi) manbalardan daromad olish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat bilan shug'ullanmagan holda doimiy yashash joyidan ma'rifat ko'rish (sayohat qilishi);

turistik — vaqtinchalik bo'lish mamlakatidagi (joydagi) manbalardan daromad olish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat bilan shug'ullanmagan holda

vaqtincha bo'lish mamlakatiga (joyiga) yigirma to'rt soatdan ko'prog'ina u'chirish uchun ikki oygacha bo'lgan davrga haroratni yoki vaqtincha bo'lish mamlakatida (joyida) kamida bir kocha tashab qoluvchi jismoniy shaxs;

turistik vaucher — turistning har tarkibiga idaralari xizmatlarga bo'lgan hisobini belgilovchi va ularning haqi to'langanligi faktini tasdiqlovchi hujjat;

turistik yo'nalish — sayohat vaqtida turistik ekskursent tashrif buyuradigan asosiy joylarning ro'yxati bo'yicha turistik ekspansiyasining amalga oshirishini ta'minlash yo'li;

turistik xizmatlar — (joylashtirish, oshqarantirish, transport ekskursiya va mehmonxona xizmat ko'rsatish bo'yicha xizmatlar, shuningdek turistik va mehmonxona ehtiyoqlarini qanoqlantirishga qaratilgan xizmatlar);

ekskursent — vaqtincha bo'lish mamlakatida (joyida) tashab qolmasdan yigirma to'rt soatdan ko'prog'ina davrda sayohat qiluvchi jismoniy shaxs;

ekskursiya yetakchisi — turistik va ekskursentlarni muayyan turistik resurs bilan tanishtirish uchun kashfiy jihatidan tayyargarlik bo'lgan, O'zbekiston Respublikasi residentini bo'lgan jismoniy shaxs;

Turistik maqsadlar uchun mo'ljallangan tovarlar va xizmatlarni yig'indisi turistik mahsulot deb ataladi. Turistik mahsulot qo'yidagilarni o'z ichiga oladi:

— mahalliy maqsadlarga va keltirilganligi bo'yicha belgilanadigan turlar (tanishuv, sog'lomlashtirish va h.k.);

— turistik mahsulotdagi turistik-ekskursiya xizmatlari (joylashtirish, oshqarantirish, transport xizmatlari va h.k.);

— turistik mahsulotdagi mo'ljallangan tovarlar (kurtaklar, sapot, kiyimlar, mahalliy mahsulotlarning mahsulotlari va h.k.);

Turistik mahsulotni import qilish yoki mahalliydan eksport qilish ham mumkin. Boshqa xududlardagi tashab qoluvchi turistik mahsulotni mahalliy xudud iqtisodiyatiga qo'shgan hissasini ta'sir ko'rsatadi. Masalan, Yevropiydan kelgan turistik sayohatchilar turistik mahsulotni O'zbekistonda qo'llanadilar. Shu tarzda mamlakatga turistik mahsulotlarga kelayotgan mahalliy mahsulotlarni kiritadilar O'zbekiston uchun turistik eksportni ta'sir ko'rsatadi. Mahalliy davlatdan ko'ra tashab qoluvchi turistik mahsulotlarga ham ega bo'ladi. Shunday qilib, turistik eksport — bu mahalliy davlatga turistik mahsulotni kiritish bilan bir vaqtda kiritiladigan turistik mahsulotlarni mahalliydan olib ketilishi hisoblanadi. Turistik import — bu mahalliy davlatdan turistik mahsulotni olib chiqish bilan bir vaqtda kiritiladigan turistik mahsulotlarni mahalliydan olib ketilishi.

13.2. Turizm xizmatlari va uni rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar

Turistik mahsulot — turistning sayohati davomida foydalangan turarlik, ovqatlanish, tamasha qilish va boshqa bir qancha xizmatlarning yig'indisidir.

Turizm mahsuloti 2 shakilda mavjudga chiqadi:

1) biror davlatda mavjud bo'lgan barcha tabiiy, tarixiy-madaniy va turistik resurslarni tashkil qilgan turizm mahsuloti;

2) iste'molchilarning joy o'zgartirishi va sayohat qilishlariga imkon beruvchi barcha xizmatlar, ya'ni bir maqsadot — tur kosiil qilgan turistik xizmatlarning yig'indisi.

Turizm marketingining birinchi bosqichini turistik mahsulot tashkil qiladi. Diror turistik korxonaning ishlab chiqargan mahsulot va xizmatlari, boshqa xizmat korxonalarining ishlab chiqaradigan mahsulot bilan bo'linadi.

31-chiyasa. Turistik xizmatlar turlari¹¹¹

Turizm marketingi turli xil vositalar yordamida yuzaga keltirilgan bir mahsulot asosiga tayanadi. Bu mahsulotning re'vohga chiqarilishi uchun, xabarot va xabarlashish vositalarini ham qo'llash kerakdir. Turist uchun eng ahamiyatli, eng yaxshisini yoki o'ziga yuqqinni tanlashdir. Turizm

¹¹¹ <http://studfile.net/preview/9035497/page-3/>

korxonasida yoki marketingda maqsad ham iste'molchiga eng yaxshi shaklda xizmat taqdim qilish, ishlab chiqaruvchilarga optimal holatda yaratish orasida munafaqqatli bir munosabat yaratishdir.

Turistik mahsulotning xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1) turistik mahsulotning ishlab chiqarilgan joyda tugatilishi qiyindir. Xizmatchi turar, turistik mahsulot va xizmatlarning ishlab chiqariladigan joyga birlashtirilmaganligi;

2) turistik mahsulot bir qancha xizmatlar (tunash, ovqatlanish, tashabba va h.k.) yig'indisidan iborat bo'ladi;

3) turistik xizmat va mahsulotning o'z vaqtida sotilishi shartdir;

4) turistik mahsulotlarda sub'ektiv baholovchi juda yuqordir;

5) turistik mahsulotlarda to'rtinchi darajali foydali va qulay yaratilish vosidalarining bo'lishi kerakdir;

6) turistik mahsulotlarda mahnat zich ishlab chiqarish shaklida bo'lib avtomatlashdirish juda kamdir;

7) turistik mahsulotlarda standartlashtirish juda kamdir. Xususan xizmat yoki xizmatlarning bir tartibda va bir qolipda bo'lishi mumkin emas.

33-jadval

Turistik industriyaning tarkibiy qismlari¹³⁷

Turistik industriya					
Mehnat va boshqa joylardagi mahsulotlar	Transport xizmatlari	Ovqatlanish, tashabba va xizmatlari	Axborot, ishlab chiqarish, ma'muriy, sog'lomlashtirish, sport va boshqa shifokorlik	Xarid va dan olish, aloqalar va mahsulotlar	Turizm, turar, aloqalar va mahsulotlar

Turistik mahsulotlarning paydo bo'lishi va shakllanish omillari har xil bo'lib, ularning asoslari quyidagilarda namoyan bo'lishi mumkin.

Turizm sohasi uchun bilimga muhtoj bo'lgan bilim va tajriba muhim ahamiyatga ega bo'ladi (shuncha ma'lumot bo'lishi mumkin, lekin maxsus bilim va tajriba bo'lmasa turizmni ish ko'rmaydi). Turizm mahsulotining zoni va sifati, turizm rekreatsiya resurslariga, klimat va iqlim sharoitlariga, turistik

¹³⁷ <https://ojs.ebooks.org/1007644/martin/industrialization/industrialization>

Reessiyada esa «biznes» tadbirlari va sohalari bozori faol rivojlanish holatida bo'lib, statistik ma'lumotlarga ko'ra-yiliga 18-20% gacha o'sish bormoqda. Shu bilan birga, uning tarqaliy qismlaridan biri bo'lgan ish safarining o'sishi sur'ati ma'kur segmentning o'sish sur'atlaridan aslbi, 30% ni tashkil qilmoqda. Aksisi, MICE industriyasi faqat ish xalari va tadbirlarga xizmat ko'rsatishdan iborat, degan qat'iy qarash bo'lingacha saqlanib qolmoqda. Shu sababli, ushbu sohaning segmenti ham qat'iy davlatlar tuzimi qonunchiligida ajratilmagan va yozilmagan, bu esa ushbu tuzimni bosqichma-bosqich rivojlantirish va rag'batlantirish bo'yicha davlat dasturlarini yaratishga to'liqlik qilmoqda.

Rivojlangan davlatlar tuzimining bu to'ng'a alohida e'tibor qaratishlarining asosiy sabablari, shuning o'rtiga xos bo'lgan quyidagi muayyotlarida aks etadi:

- jahondagi yangi, aslbi yondagi texnologiyalar bilan tanishish ma'xotiyatini osonlashtiradi;
- tuzimning boshqa tuzimlarga nisbatan MICE tuzimi puldar shaxmanlar imkonini ko'proq o'ziga qaratadi;
- ma'xot mamlakatda aslbi jon bosimiga daromad tuzimchasi oshishi imkoniyatini beradi;
- jahon miqyosida xalqaro iqtisodiy aloqalarni kuchaytiradi;
- MICE tuzimi tuzimni iqtisodiy multiplikativ o'rtacha va rag'batlantirish imkoniyatini beradi.

Bundan tashqari MICE tuzimlari ko'pchincha boshqa sohalarga qaraganda ko'proq vaqt qaratiladi va ko'proq pul sarflanadi, bu ulami tuzimning aslbi manfaatlar tomonlariga aylandiradi. MICE tuzimni tuzimlar, jamiyat qurilishi, shaharsozlik va ma'xot o'ziga xoslikning o'zlashtirish bilan o'zlashtirishga yordam beradi. Shuningdek, MICE tuzimni belgilangan ma'xotlar, xalqaro, anjumanlar va ko'ngilma ma'xotlar, aeroplalar va boshqa transport infratuzimlarini ma'xotlashtirish va shaharlar o'zlashtirish turli sohalarda rivojlanishni rag'batlantirishi mumkin. Tuzimning ma'xot tuzimida bugungi kunda ish ma'xotlari bilan xalqaro tuzimlarning imkoniyat bormoqda. Bugungi kunda ma'xot tuzimida hayot xalqaro aloqalarini bog'lash zaruriyatini o'zlashtiradi.

Su'nggi yillarda dunyo miqyosida shaharsozlik soha uskillarining, tadbirlarining o'zlashtirish ma'xot tuzimlari bormoqda. Qat'iy tuzimlik firmalar tuzim ma'xotlari bilan biznesmenlarni rag'batlantirish bo'yicha tadbirlarini tashkil etishga istisnoslashtirilmoqda. Ishlab chiqarish tuzimni ko'ngilma ma'xotlarini shaharsozlik, ma'

yaqini maqsud bo'lgan paytda ham tashkil etish imkoniyatini beradi. Bunda turfirmalar ma'lumot so'zlashlik xizmatlarini – transport, joylashuv, maqamlarida, sayohat xizmati bilan maqaralarimizdan, balki o'ziga xos maxsus xizmatlar – zardo shirkatining imkoniyatlari to'g'risida ma'lumotlarni yig'ish, tarjima, zarur bo'lgan iqtisodiy ma'lumotlarni taqdim etish, ishblarmonlik uchastchalarni tashkil etish va shu kabi boshqa xizmatlarni ham taqdim etishadi. Duning uchun tashrif buyuruvchilarga tegishli yig'itishlar o'tkazishda zarar va xususiy sohalarga mavjud bo'lgan kongress-markazlar tashkil etilishi, ilo'g'ina holatlarida kongress ishtirokchilarini ularning o'z o'zlarini kuzatib beradilar, hamda ularga ham forum tashkilotchilari turistik firmalar bilan birgalikda kelib chiqqan dasturlarni taqdim etadilar. Aytgan holatlarida ishblarmonlikning o'zlarini ham shaharning ilg'iqqa savonasi joylari bilan tashadi, kongress tag'undan so'ng esa mamlakat bo'ylab turistik sayohatlarini amalga oshiradilar. Turizmni mazkur turning o'ziga xos xususiyatlarini shundan iboratki, ishblarmonlik sohasida o'tadigan uchastchalar birlashmasi oddiy tartibga qaraganda mamlakat bo'ylab savohat paytida bo'lgan mahalliy tartibdir. Shuning uchun ko'pgina davlatlar kelib chiqqan forumlarni va shunga o'xshash tadbirlarni o'zlarida o'tkazishga harakat qiladilar. Yaqinlarningdan kelib chiqqan MICE turizmni bir so'z bilan turizm savonasi qisqartirish turi deb aytilishi mumkin. Shuningdek, turizmning ushbu turi mamlakatlar taqatiga ta'sir va yuqori oqim ko'larini kongresslarga qaratadi, balki qiziqiy hamda ma'naviy jihatdan kelib chiqqan foydasi bilan ta'limiydir.

Misol uchun, Markaziy Osiyo davlatlariga kelgan oddiy sayyoh mamlakatda kuniga o'rtacha 300 dollar sarf qiladi, MICE mijosi 1000 va undan ham ko'proq pul sarflaydi. Marketing taqdimotlari shuni ko'rsatadiki, turistik sayyohlarning boshqa turlaridan farqli o'laroq, biznes-turizm mehmonxona kompaniyalarini yil davomida taqat ko'rsatishini ta'minlaydi, bu ayniqsa raqiblarimiz davrida juda muhimdir. Har qanday iqtisodiy taqatni o'zlarini davrida biznes turizm sektorini eng kam zarar ko'radi va bo'zani taqat uning hajmini oshiradi. O'rtacha korporativ biznes sayyohlariga xizmat ko'rsatish mehmonxonalari 40-50% gacha daromad ko'rsatadi va shuning taqatlaridoshligiga sezilarli hissa qo'shadi. Hunday ko'rsatichilar taqat shirkatlarining rivojlangan infratuzilmasi bo'lgan biznes mehmonxonalari uchun xosdir. Ishblarmonlik sayyohlariga yangi ish o'rinlarini yaratadigan, kichik va o'zlarini rivojlantirishga yordam beradigan va turli darajadagi

byudjetlarga daromad hisoblarini shaklida aks ettirilgan tegishli xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishni rag'batlantiradi.

13.4. O'zbekistonda turizm xizmatlarining rivojlanish tendentsiyalari

O'zbekistonda hozir iqtisodiyotning shakllanishi jahan bozorlarida turizm sohasidagi keskin o'zgarishlar davriga to'g'ri keladi. Jahonda turizm iqtisodiyotning ahamiyati tarmoqlaridan biriga aylandi. Turizm ixtisotiyati milliyonga yuqori ishchi va xizmatchilarni ish joylari bilan ta'minlaydi, ular kasb mahoratining oshib borishiga imkoniyatlar yaratib bermoqda. Shuni aytib o'tish kerakki, bu sohada ish bilan ta'minlanishi boshqa sohalariga qaraganda ikki baravar tez o'smoqda. Ichki va xalqaro turizm rivojlanish tartibida o'zaro ta'sir ko'rsatib bormoqda. Bu boshqarilishi ushbu turizm faoliyatining muvaffaqiyatli shaklidir. Turizm ixtisotiyasida menejmentning rivojlanishiga ijtimoiy-iqtisodiy, texnik va texnologik omillar ta'sir qiladi. Masalan, iqtisodiyot taraqqiyotida demomdarsia turizmning muvaffaqiyatiga erishib bo'lmaydi, demak boshqarilish vositasi ham muvaffaq bo'lmaydi.

32-rashm. O'zbekistondagi turizm xizmatlari turlari¹³⁴

¹³⁴Ushbu ma'lumotlar o'zgarib borishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida fuqarolarning dam olish huquqlari belgilab qo'yilgan, lekin bu huquqdan foydalanish uchun qator ijtimoiy yo'nalishdagi muammolarni hal qilish lozim: transport yo'l, vaqtinchalik va boshqalar shular jumlasidandir. Bu yerda boshqarilishi kerak bo'lgan tuzilm infratuzilmasi nazarda tutilmoqchi.

Kazajiston sohasi bo'yicha turizm tashkilotlari oldiga ikkita o'zaro bog'liq vazifa qo'yiladi:

— buzor muvosihsizlarini butunlay amaliyotga kiritish y'ni turizm menejmentiga hozir iqtisodiyoti mazmunini singdirish;

— turizm subsektoridagi "muassasa" yangiligidarini yangi ush sharoitiga moslashtirish, y'ni dunyodagi ana yo'nalishda bo'lgan o'zgarishlarni maksimal r'etshidish sahga olish.

Turizm rivojlanishi jarayonida, bu tushunchaning turli shahlarini paydo bo'lib. Turizm tushunchasiga ta'rif berish uchun avval uning jarayon sifatiga e'gilibirni ajratib olish kerak:

1. Joy o'zgartirillish. Bu yerda muhobas oddiy mahabdan tashqarida bo'lgan joyga nafar h'opchibiruv maqda (uydan isa joylarga bo'lgan safar bundan mustasno).

2. Boshqa bir joyga kelib joylashish. Bu yerda asosiy shart joylashish joyi d'lmni yoki ush r'omdatga mo'ljallanmushgida ilimni (joylashish 12 oydan usmasligi kerak).

3. Ziyorat muvosiyligidagi mahabdan mehnat to'lovi. S'feraning asosiy maqsadi ziyorat manzilgohidagi mahablar ta'lanadigan mehnat faoliyatini amalga oshirishdan ilimni o'mas (bunday shaxslar sayyular emas, balki emigrantlar hisoblanadi). Demak, turizm bu muvosihsizlar, s'ng'lar va choqa-hadisslar bilan birgahda kashibiruv solari va ularning d'lmni yoki uzoq r'omdatga mo'ljallanmushgan joylashuvi va ularning mehnat faoliyatiga bog'liq bo'lmig'ga majmuadan iborat. "Turizm" so'zi "yovul to'ra" (kalla o'g'oh) h'osidan kelib chiqqan bo'lib, boshqa madaniyatar bilan tanishuvga mo'ljallanmush so'bi tashkiladi. Turizm shu jumladan turkorxonalar va birinchi m'obida turizm tashkilotchilari va vositachilari faoliyatidan iborat. Shunday qilib, turizm iqtisodning boshqarilishi kerak bo'lgan va o'z ichiga turizm tashkilotchilari va vositachilarning faoliyatini qamrab olarechi tarmoqdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida turizm p'odal rivojlantirishiga o'q qo'shilmicha ch'era-tadbiqlar to'g'risida"gi

Resmiy¹⁶ bilan tasdiqlangan "2019-2025-yillarda O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini rivojlantirish Konsepsiyasi" ga muvofiq, turizm infratuzilmasini rivojlantirish hamda ma'jud va qulay tuzilmalarni muhitni yaxshilash, transport loyihalarini rivojlantirish, ichki va tashqi yo'nalishlarni kengaytirish, transport xizmatlari sifatini oshirish, tufayli hazzorning turli segmentlariga yo'naltirilgan turizm mahsuloti va xizmatlarini diversifikatsiyaga qitish, respublika ichida tuzilm xizmatlariga bo'lgan ehtiyojni qandirishga yo'naltirilgan turizm faoliyat sub'ektlarining ta'limiga rag'batlantirishni ta'minlashni ichki turizmni rivojlantirish. O'zbekiston Respublikasi turizm mahsulotini xalqaro va ichki turizm hazzorlarida targ'ib qilish, turizm tarmoqlari bilan kadrlar tayyorlash, qag'ita tayyorlash va ma'lumotni oshirish tizimini ta'minlash kiritish belgilangan. Keyinchalik, va'ni 2019-yil 18 iyulda O'zbekiston Respublikasining "Turizm to'g'risida"gi O'RQ-549 sonli Qonuni qabul qilingan¹⁷. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 18-iyulidagi PQ-135 sonli Qaroriga asosan¹⁸, davlatning turizm sohasidagi faoliyatini tartibli soluvchi O'zbekiston Respublikasi Turizm va madaniy irsiyat vazirligi tashkil etildi. Yuqoridagi qonun va qarorlarni ijro etish asosida O'zbekistonda turizm sohasini ixtid rivojlantirish borasida dastlabki qadamlar tashlandi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda MICE turizm yetarli darajada rivojlanmaganligi va turizmning ushbu turi to'g'risida to'liq ma'lumot berilganmaganligi sababli, ma'mularda MICE turizmni qandalik potentsialga ega ekanligini aniqlashda o'rinchiliklar tug'ildi. MICE turizm imkoniyatlaridan to'laqonli foydalanish uchun spetsial hayotiy zarar platformasini yaratish lozim bo'ladi:

1. qulay infratuzilma;
2. davlatning qo'llab-quvvatlov;
3. ishonchli statistik ma'lumotlar;
4. ma'akali kadrlarni tayyorlash;
5. ma'mularning imidjini yaratish.

O'zbekiston bugungi kunda iqtisodiyotning ko'plab tarmoqlarida jahol o'sish sur'atlarini namoyish etmoqda. Turizm so'nggi-yillarda o'ng ilg'or

¹⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida turizmni rivojlantirishga oid qandalik chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-135 sonli Qaroriga, 2022-yil 18-iyul, 5-jumma.

¹⁷ O'zbekiston Respublikasining "Turizm to'g'risida"gi Qonun, 2019-yil 18-iyul.

¹⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Turizm va madaniy irsiyat vazirligi tashkil etish to'g'risida"gi PQ-135 sonli Qarori, 2022-yil 18-iyul.

subsidion kiriga aylandi. Mamlakat dunyo mamlakatlari uchun oshibdi, viza qonunchiligi o'zgardi va O'zbekiston noma'lum davrlardan savolat va bixabos uchun o'zimizni mas'ulga aylandi. Ushbu uyg'unlik mamlakatimizda amalda o'stirilayotgan yirik investitsiya loyihalarini bilan birligida BIZNES baxosini bahalash uchun ideal shart-sharoit yaratadi.

Keyingi-yillarda O'zbekistonda jahon va mintaqaviy miqyosdagi talqin tabiiyat savi sezilarli darajada oshdi. Ko'ngazmalar, anjumanlar, kongresslar rafoqat paytaxtimizda belki mamlakatimizning boshqa yirik shaharlarida ham o'tkazilmoqda. Bu ko'p jihatdan bu yerda o'zining ko'plab loyihalarini fard amliga oshirayotgan, shu bilan birga turli biznes tadbirlarini tashkil etayotgan yoki shifrcis etayotgan yirik biznes vakillari tomonidan respublikaga o'tibor ko'chaygani bilan bog'liq.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, respublikada mekmonxonalar barpo etish va joylashirish fondlarini ko'paytirish haqida marni band qilishga alohida o'tibor qarshilmoqda. Xususan, so'nggi 4-avl ichida O'zbekistonda 333 ta yangi mekmonxonalar: yirik, o'rta va kichik mekmonxonalar foydalanishga topshirildi. Joylashtirish fondlarining umumiy savi 1442 taga yetdi. Bunda xonalar savi – 334 ming donani tashkil etayotgan bo'lsa, undagi o'rinlar – 71,2 mingga yetishadi¹¹⁹.

Ayni paytda O'zbekistonda yuzlab yangi mekmonxona loyihalari barpo etilmog'ida, ular yanqa kelajakda foydalanishga topshirilishi o'zlashirtilmog'an. 2022-avl mart oyida O'zbekistonda barcha telfadagi mekmonxonalar va hostellarini o'rtacha band qilish bo'yicha statistik ma'lumotlar tahlili ijobiy o'zlashirishni ko'rsatdi. Xususan, 28-30 mart kunlari uch kunlik davrdagi yuklama respublika bo'yicha 70,3 foizdan ortiq. Toshkent shahrida 83,6 foiz, Samarqandda 62,3 foiz, Qashqadaryo'da 58,5 foiz, Xususan 56,8 foiz, Surxonda 46 foizni tashkil etdi. Bu jeda yaxshi ko'rsatkiqlar bo'lib, turizm indusriyasining o'slishidan, mekmonxona biznesi uchun esa rentabellikning tez o'zlashirishidan darsak boradi. Ma'lumot uchun, 2017-yilda mekmonxonalarining bandlik darajasi 39,3 foizni, 2019-yilda – 53,1 foizni, pandemiyoning o'tkir davrida – 22,1 foizni, o'tgan-yil bandlik ko'rsatkichi 63 foizni tashkil etgan edi. O'zbekistonning turizm sohasida davlat siyosati shifrcisda hududlar va ularning iqtisodiy masalasini kompleks jadal o'zlashirishida turizm sohasi yetakchilik qilishi, dolzarb iqtisodiy-ijtimoiy vazifalarni yechish, ish o'rinlarini ko'paytirish, hududlar diversifikatsiyasi

¹¹⁹ <https://statistik.uz/en/press-releases/2158>.

va rivojlanishini ta'minlash, aholining daromadlari, yashash darajasi va sifati, ishlar hamda mamlakatning investitsiyaviy jihatdorligi va imidjini yaxshilashga qaratilgan.

O'zbekistonda kongress yoki konferentsiya o'tkazish yangi va nutqani yo'nalish bo'lganligi uchun, turli tashkilotlar, jumladan, xalqaro kompaniyalar ham ushbu forumlarni o'tkazish uchun ushbu maqsadga faol qisqirish bildirishmoqda. Bundan tashqari, mamlakatda foydali tuzilm, turli joylarga sayohatlar, ayurat turizm, davolanish va dam olish uchun katta kompaniyalar mavjud. Bularning barchasi biznes tadbirlari dasturlarini ishlab chiqishda va ishtirokchilarni taklif qilishda hisobga olinadi. Chunki MICE turizmi nafaqat imidjni oshirish va muvofiqlashtirish, balki madaniy, dam olish va xordiq dasturlarini ham o'z ichiga oladi. Afsuski, hozirgi kungacha hali bu yo'nalishda yuqori o'sishga erishmagan, chunki respublika bo'zicha tan olingan sayyohlik maqomini ko'rib tanilmagan. Bunda asosiy kamchilik rivojlanmagan infraqurilmaga berib taqaboli, tan olish kamchilik. So'nggi yillarda mamlakatda turli yirik mehmonxona majmuasini ochildi, ammo infraqurilmaga masalalarini hal qilish uchun kompleks yondashuv zarur.

MICE bu biznes turizmi uchun jada katta xizmat turidir. Hozirgi kunda ko'plab kompaniya va tashkilotlar MICE turizm xizmatlaridan foydalanmoqda va O'zbekistonda ham ushbu formatdagi tashkilot va sayohatlar o'tkazish uchun barcha sharoitlar mavjud.

Quyidagi jadvolda 2020-yilda O'zbekistonga kelgan sayyohlar turistlarining soni ko'rsatilgan bo'lib, ularning asosiy qismini sayyohlik turizmi tashkil etadi. Ular, xizmat yuzasidan kelganlarning ulushi keyingi o'zini ogallaganini ko'rish mumkin. Qolgan mamlakatlardan kelganlarning asosiy qismi qandaydir sayyohlik maqsadida kelgan bo'lsa-da, ularning ko'pchilik qismi yoki sayyohlik xizmatlaridan ham foydalanishi o'zaro bilan yuz beradi. Ayniqsa Markaziy Osiyo davlatlari arastalarining mamlakatdagi o'zaro xizmatlardan foydalanish ulushi ortib boryotganligi yanada qaynoqta bo'ladir.

O'zbekistonda, agrarizm, ekologizm, gastrarizm, etnoturizm hali turizmning turli yo'nalishlarini rivojlantirish uchun hali yetarli sharoit-sharoitlar ham mavjud. Shu bilan birgalikda hozirda mamlakatda ay mamlakatlarimizning ortib boryotganligi ham mamlakatda turizmning rivojlantirish yo'nalishlarini ko'rib beradi.

Turizmning o'ziga xos xususiyat, ko'p mamlakatda bir maqsadga ega bo'lib

buyurgan sayyohlar tashkilotidan, mahsulot va xizmatlarning boshqa turlariga nisbatan o'rtib borishidir.

35-jadval

2020-yilda O'zbekiston Respublikasiga kelgan chet el fuqarolari sonining mamlakatlar bo'yicha taqsimoti¹²³

	jami	Shu jumladan safar maqsadlari bo'yicha:					
		xizmat yuzasidan	o'qish	sayyohlik	qarindosh	xizmat yuzasidan	o'qish
Jami	1501126	17380	4728	129333	1321354	15012	16280
Afg'oniston	20072	533	581	12410	155	51	6312
Buvisk Britaniya	1095	120	?	04	312	1	72
Germaniya	2007	293	1	1250	400	1	37
Indiston	4710	1103	174	2372	76	0	405
Qozog'iston	424109	1778	74	6613	409756	3915	0
Xitoy	7162	1566	71	2096	99	0	242
Jamohiy Koreya	6653	653	51	3900	1663	2	110
Qirg'iziston	506018	254	63	4482	501787	1422	9
Rusiya	61592	3455	41	14087	63773	234	2
AQSh	1797	401	64	982	147	0	200
Tojikiston	337506	622	131	5101	324241	7392	19
Yukriya	26958	2375	11	6901	10172	6	1131
Boshqa davlatlar	2933	574	32	1293	385	1	327

Ushbu tahlilni qandirish mamlakatda faoliyat olib borayotgan savdo, qiziloq xo'jaligi, transport va boshqa kompaniyalar tashkilotidan amalga oshirilishi mumkin. Shu sababli turizm ma'lum darajada mamlakatda real sektorni rivojlantirishga ta'sir ko'rsatadi. Bu, o'z navbatida, tahlilni olib borish.

¹²³ Statistik ma'lumotlar bazasida ma'lum qilingan.

xizmatlarning o'sishiga va mamlakatda qo'shimcha daromadlarning shakllanishiga hamda mamlakatda turtm rivojlanishini rivojlanishiga olib keladi.

Su'nggi yillarda mamlakatda turli xil yirik mehmonxona mujmalati, oshibdi amme infrastruktura muammolarni hal qilish uchun kompleks yondashuv zarur bo'lmaydi. Bu nafaqat ob'ektlar qurilishi, balki turizm-turistik bozordagi o'zgarishlar, kadrlar masalasi, sobiq qo'lib qaytarilish bo'yicha qo'shimcha dasturlar ishlab chiqarishga ham tegishlidir.

Davlat tomonidan mamlakatdagi mehmonxona biznesiga alohida e'tibor qaratilganiga qaramay, koronavirus pandemiyasi ta'siri tufayli vujudga kelgan inqiroz bu sohaga ham o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Pandemiya oqibatlari asta-sekin bartaraf etilib, soha tiklana boshladi. 2020-yil mart-aprel aylarida, sayyohlik mavsumi boshlanganda, poytaxtdagi o'rnatilgan joylarning 10% ichida edi. 2021-yilning sentabr oyidan boshlab, karantin cheklashlari yumshatilgandan so'ng, turizmda o'rnatilgan cheklashlar ko'rsatib, fevral-mart aylariga kelib joylarning 80% ga yetdi. Biroq, bu avvalgi yillardagi o'rnatilgan cheklashlar kichiklardan ikki baravar past darajada.

Mamlakat rahbariyati D'xozistonda turizmni rivojlantirish zarurligini tushinadi va boshida respublikada mehmonxona biznesini qo'lib-qaytarilish bo'yicha turli xil dasturlar mavjud, bu sohada uchun ushbu qiyin davrda juda muhimdir. Turizm va Sport vazirligi zarur muvofiq hujjatlar ishlab chiqardi va xalqni kongresslar va konferentsiyalar asosida turizm (ICTA) bilan yaqin hamkorlik qiladi.

Bukey o'zaro aloqalar respublikada MICE turizm yo'nalishini rivojlantirish va biznes-sayohat sohasida o'zbekiston brendini targ'ib qilish imkonini hamoli. Eng muhimi, bu ishlar nafaqat Toshkent shahrida, balki sayyohlik joylaridagi bilan ko'pchilikka ma'lum bo'lgan hududlarda ham amalga oshirilmoqda. Biroq hozirgi kunda O'zbekiston qo'shni Markaziy Osiyo davlatlaridan seviladi tere etiladi. Mamlakatda epidemiologik vaziyat barqarorlashdi. O'zbekiston davlatidagi eng yaxshi kasallanish ko'rsatkichlaridan biri qo'lib qaytarilish. Muntazam reytlar va yo'nalishlar deyarli har hafta oshibdi. Mamlakat odatiy bozorga qaytdi, shu bilan birgalikda biznes tashvirlari ham o'z faoliyatini davom ettira boshladi.

2021-2023 yillarda Toshkent shahrida turizm sohasida mahalliy va xorijiy tashvirlar tomonidan 9,442 mln. so'vulik 90 loyihaga amalga oshiriladi. Ushbu loyihalarga jami 10,700 mln. so'vulik xarajatlar

739,5 mln AQSh dollarini tashkil etadi.

Loyihalar orasida 3596 ta xona va 7036 ta o'rinli, 12 ta savdo ko'ngilochar biznes markazi, 9 ta madaniyat va ko'ngilochar istirohat bog'i va 3 ta hunarmandchilik markazlari uchun 66 ta mehmonxona qurilishi ko'zda tutilgan. Ayni paytda loyihalarining mazmuni to'liqni shakllantirilmoganda va montajdagi olib borilmoqda.

Turizm sohasida investitsiya loyihalarini amalga oshirish majburiyati 2021-yilda poytaxtimizda 6-102 yangi ish o'rin yaratilishi ko'zda tutilmoqda.

Mazorat savollari

1. Turizm tashkilotlariga ta'rif bering.
2. Turizm subsektorining subsektorlarini ayting?
3. Turistik maqsadlar uchun mo'ljallangan tovarlar va xizmatlarni ajratishning tartibini aytib bering.
4. Turizm iqtisodiyoti va turistik firma iqtisodiyoti nima?
5. Turizm xizmatlari va olinadigan tovarlarni ayting.

TESTLAR

1. BTT (Butunjahon turizm tashkiloti) tavsiyalariga muvofiq, turizmning qaysi ko'rinishlari uning asosiy turiga kirmaydi?

- a) milliy
- b) lokal
- c) kish
- d) dunyo

2. Tabiiy, tarixiy va madaniy diqqatga sazovor joylar bilan tanishish sayyohlikning qaysi turiga kiradi?

- a) biznes turizmi
- b) ta'lim turizmi
- c) dam olish turizmiga
- d) qishloq turizmiga

3. Quyidagi funktsiyalardan qaysi biri turagentlikning asosiy vazifalariga tegishli?

- a) shartnoma imzolashi
- b) hisoblash
- c) realizatsiya
- d) marketing tadbirlarini olib borish

4. Quyidagilardan qaysi biri mamlakatning turizm resurslari tarkibiga kiritilmagan?

- a) tabiiy va iqlim sharoitlari
- b) yer qat'ridagi foydali qazilmalar
- c) diqqatga sazovor joylar va madaniy yodgorliklar
- d) muvaffaqiyatli iqtisodiy va geografik joylashuv

5. Qaysi xususiyatlar turistik resurslarning sifatini belgilaydi?

- a) Mashhurlik va hammaboplik
- b) mada qolmoqchilik va o'ziga xoslik
- c) tan olinganlik va keng tarqalganlik
- d) hamma holatda

Mustaqil ta'lim mavzulari

1. Turistik mahsulotning xususiyatlari
2. Turistik yo'nalishlarning paydo bo'lishi va shakllanish omillari
3. Turizm tashkilotchisining shakllanishi
4. O'zbekistonda ishbiarmodellik tizimini rivojlantirish istiqbollari
5. O'zbekistonda turizm xizmatlarining rivojlanish tendentsiyalari

14-bob. MEHMONXONA KO'JALIGI XIZMATLARI

14.1. Mehmonxona xo'jaligi tushunchasi, mazmuni va mahiyati

Mehmonxona xo'jaligi tushunchasi mehmonxona tashkiloti bilan bog'liq bo'lgan, u mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan yaratilgan va mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan boshqariladi. Mehmonxona xo'jaligi tashkiloti mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan yaratilgan va mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan boshqariladi. Mehmonxona xo'jaligi tashkiloti mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan yaratilgan va mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan boshqariladi.

Shu bilan birgalikda ilmiy adabiyotlarda «mehmonxonalar tashkiloti» tushunchasi hali ham shaxs sifatida qabul qilinib kelinmoqda, bu tushuncha mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan yaratilgan va mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan boshqariladi. Mehmonxona xo'jaligi tashkiloti mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan yaratilgan va mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan boshqariladi. Mehmonxona xo'jaligi tashkiloti mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan yaratilgan va mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan boshqariladi.

Mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan yaratilgan va mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan boshqariladi. Mehmonxona xo'jaligi tashkiloti mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan yaratilgan va mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan boshqariladi. Mehmonxona xo'jaligi tashkiloti mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan yaratilgan va mehmonxona xo'jaligi tashkiloti tomonidan boshqariladi.

¹⁴ <https://doi.org/10.26907/2542-4502.2022.14.1>

mavjudligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ularning his-habriga nishabni qada turgan qilishi mumkin. Turar joy xizmatining mazmuni shundan iboratki, barchasidan, ma'sus xonalar (mehmonxonalar) joydalanish uchun taqdim etiladi. Ikkinchidan, xizmatlar to'g'ridan-to'g'ri mehmonxona xodimlari tomonidan taqdim etiladi mehmonlarni qabul qilish va ra'yxatdan o'tkazish uchun xodimlari (partiya), mehmonxona xonalarni tozalash, ichimliklar va boshqalar. Mehmonxona xonalari turar joy xizmatining asosiy elementi hisoblanadi. Bu darajaliq asos va joylashgan mehmonlarning istilohi uchun mo'ljallangan ko'p funktsiyali xonalar.

Ro'yxat qisqartirishda talabning o'zgarishi, transport vositalarining rivojlanishi, qonunchi qurilmalarining o'zgarishi va boshqa bir qancha omillar mehmonxonalarida ishlatiladigan korxonalar xizmatlarining taklifida natijalar mijozlar o'zgarishlari, balli sifat o'zgarishlari xam yuz berishiga sabab bo'ladi. XVI asrga kelib shaxar va qishloqlar joylashtrish vositalari, a'rtasiga xonalar to'plami boyimog'ina emas, balki narxlar bul'g'icha xam farqlar alohida namoyun bo'ladi. Qishloqlardagi joylashtrish vositalari orasida xaridorlar bilan va qishloqlarini qurish mumkin. Ular odarda tanash uchun joy va namushlar ta'kid qilgular. Shaxarda asosiy joylashtrish vositalari, mabul bilan tanashgan xonalar, panxonalar va mehmonxonalar bo'lgan. Ular bilan mijozlar uchun barcha qulayliklar yaratilgan va ta'laqun xizmat ko'rsatish ta'shidi etilgan.

XIX-asr oxiriga kelib yirik shaxarlarda xamona'ay qulayliklar tanashtrish, issiq suv ta'minoti, markaziy istiloh tizimi ko'rtarilgan mashinalar (hullarining ko'rtirilishi), xamona'ayda istiloh tizimi va xaxaxalar mavjud bo'lgan ko'p qavatli mehmonxonalar paydo bo'ladi. Bunday mehmonxonalar qatnashga 1852-yilda oshilgan Paris "Kosul otoli" xam kiradi. Maxkar mehmonxonaning tesak jaxaxatishi va tozalari o'z miqyosiga ko'ra Yevropada yagona edi.

14.2. Mehmonxonalar xizmatlari tizimi

Mehmonxonalarining Yevropada qabul qilingan birinchi xamona'ay xamona'ay xamona'ay uch xuraxga ajratadi:

— xaxaxatlar — xaxaxatlar introyerlar tashqari, yuqari malakali xaxaxatlar tomonidan ko'rsatiladigan xaxaxatlar ta'aste namulardan iborat neptiladigan xaxaxatlar va xaxaxatlar ta'kid qiladilar, o'z istilohini ulas-yillar mahaxaxatlar oshilganlar;

— harim mehmonxonalar — ma'danli xaxaxatlar huloqlariga satar qilish

o'zgarishlar jamiyatdagi o'zgarishlar bilan bog'liq hayot marhami ishlalbasavli (harakatlantirish vositalarining takomillashtirilishi, radio, telefon aloqasi paydo bo'lishi, elektr yoritish keng tarqalishi natijasida), jamiyatda ijtimoiy qayta qurish amalga oshiriladi - demokratiyalashtirish yo'liga o'tiladi (1936-yildan boshlab Frantsiya xalqatari vaq to'lanadigan-yillik mehsat ko'rsatirari jamiy etadi, 1950-yillarung hasildida g'arb mamlakatlari asosli uchun im me'yora zylanadi); bularning barchasi standartlashtirilgan, ya'ni barcha qalayliklarni o'z ichiga olgan, lekin uncha qimmat ko'linagan xizmatlarga talabning kuchaytirariga olib keladi.

Eng yangi tarixning boshlanishi Yevropa mehmonxonalari uchun to'ltin asr'ga aylandi va XX-asrning 60-yillari boshidan 80-yillarung oaxrigacha davom etdi. Bu joylashtirish vositalari keng ulqiyasda qurilgan va ularning yuldanishi yulsaah oaxrijaga ko'tarilgan davr ko'ldi. Xalqar hodiralarning asosiy sababhai orasida ikkinchi jahon urushidan keyin yox bergan demograik portlash, g'arb mamlakatlarda turizm iqtisodiyatining yetakali tarimlaridan bir sifatida rivajlanishi va meklar manlkatlarning ijtimoiy savadagi siyosatini qayd etish mamlat. 1960-yildan O'rtin Yeri dengiz bo'yidagi kurortlarda, tax unchi esa - Skandinaviys mamlakatlarda oax yangi meklar oaxlar qurilishi hashtiladi. 1970-yillardan biznes-otellar qurilishi ko'p las cladi va bu biznes-safarlar soni ko'payishi bilan natijalanadi.

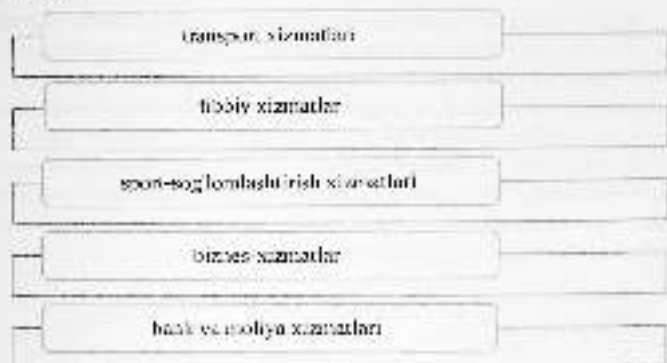
14.3. Mehmonxona xujjaligining xususiyatlari

joylashtirish xizmatining mehammi shundan iboradi, birinchidan, mijdalarga maxsus xonalar (mehmonxona nemerlari) foydalaniladiga beriladi, ikkinchidan, ularga maxsus xizmatlar ko'rsatiladi, bu vaqda mehmonxonax xodimlari tomonidan bevosita amalga oshiriladi.

Mehmonxonax xonalari mehammlar tomonidan xansari xoshimlan va tunda foydalaniladiga sabab, ularning eng meklar vazifasi uzlash imkoniyatini ammlashtirish. Mehmonxonax xonalarning boshqa funkaytlarining ahaliyani birinchi mahlada mehmonxonaxning maqsadi va mehammlarning xaliyajariga bog'lic. Xalqan, biznes mehmonxonaxlarida xonalarning jade meklar vazifasi mehmonga ishladi imkoniyatini berishdir, ya'ni sho, kompyuter, internet, Wifi va boshqalarning mavjudligi maqsadga muvofiqlic.

Mehmonxonax nemerlari joylashtirish xizmatining meklar tarixliiy qismidir. Mehmonxonax nammi deganda unda vashaydigax mehmonning dan

o'lishi, uzilishi va ishlashi uchun mo'ljallangan ko'p funktsiyali xonalar ustuniladi.

39-chizma. Mehmonxona tizimi xizmatlari¹⁰⁸

Mehmonxonalarda har xil toifali nomerlar mavjud bo'lib, ular quyidagi jihdalanishi, shimandligi va hujaga ko'ra farq qiladi. Buning qaysi toifaga mansubligidan qat'iy nazar, har bir mehmonxona nomerida quyidagi mebel va jihozlar bo'lishi shart:

- karoant;
- har bir o'ringa hisobidan biradan stol yoki kreslo;
- har bir kreslo hisobidan biradan uchburchak yoki tengi stol;
- kiyim-kechak uchun xohat;
- umumiy qurilish mebellaridani;
- xohat uchun savatcha.

Bu bilan tashqari, har bir nomerda mehmonxona to'g'risida ma'lumot va yong'in chiqqan holda evakuatsiya qilish rejasini bo'lishi lozim.

Ovqatlanirish xizmati: barcha jangunlar ishlab chiqarish (mehmonxona ovqat tayyorlash), savdo (tayyor tamalar, suvli va sportlar ichimliklari sotish) servis (restoran, bar, kafe, mehmonxona nomerlarida oltisimlar boshidan mehmonlarga xizmat ko'rsatish) jangunlaridan tarkib topadi.

Qo'shimcha yoki boshqa xizmatlarga mansab: sport zali, konferentsiya muhokama zali, avtomobilni jangaga berish, kiyimni tozalash, xir yuzish,

¹⁰⁸ <http://www.kharkov.net/17752/mehmonxona-tizimi-xizmatlari>

— iste'molchilarning qanday ehtiyoplariga va xarajatlariga xizmat qilamiz?

— boshqalarga nisbatan yaxshi xizmat ko'rsatish uchun yetarli bilim va malakaga egamizmi?

— qo'yilgan kapitalga mos foydalanish va uzoq muddatga raqobatbardosh bo'lish imkoniyatini beradigan daromad olish uchun biz qanday xizmat ko'rsatishimiz lozim?

Bu savollarga beriladigan ijobiy javoblar turoperatorlik kompaniyasining xizmat ko'rsatish menejmenti bo'lgan xizmat ko'rsatish strategiyasining asos hisoblanadi.

Xizmat ko'rsatish strategiyasi — turoperatorning ijobiy (oldi), doimiy mijozlari va boshqalar mustahkam raqibiy o'rningni shakllanishiga talab etadigan xizmat ko'rsatish strategiyasi maqsadlarini aniqlaydigan harakatlarning bosh rejasidir. Bu yerda turoperator ishi ustunligini ta'minlaydigan turistlarga xizmat ko'rsatish menejmentini tashkil etuvchilarga e'tibor berish zarur.

Sotilgan yillarda mehmondo'stlik san'ati korxonalarining rivojlanishida ko'ngi tashlangan tendentsiyalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- mehmonxona va restoran xizmatlari ixtisoslashuvining o'zgarishlari;
- xalqaro mehmonxona va restoran tarmoqlarining tashkil topishi;
- kichik korxonalar tarmog'ining rivojlanishi;
- mehmondo'stlik sanoatiga raqamli texnologiyalarning joriy etilishi.

Sotilgan yillarda to'la servisli an'anaviy mehmonxonalar bilan bir qatorda, taldir qillinaevdi shaxs bilan to'plamni qisqartirilgan ixtisoslashgan korxonalar paydo bo'la boshladi. Korxonalarining ixtisosligi har yil bo'lib o'tirib borib. Mehmonxonalarda turistik bozorning muayyan segmenti vakillariga, masalan, o'z mehnat ko'rsatish golf o'yiniga, ching'it sportiga, o'z sayr qilishga va hokimiyat bag'irlangan mijozlarga shifokor, kongresslar, ko'nguzmalar, yarmarkalar va hokimiyat qatnashish uchun belgilan turistlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha turiga ixtisoslashishi lozim.

Restoranlar, qo'lda tayyorlash, milliy taomlar, nonushtalar, kichik qo'ndalar tayyorlashga ixtisoslashadi. Sotilgan yillarda gumbazxonalar va qovurilgan kartoshkaga (McDonald's), pitstraga (Pizza Hut, Domino, Little Caesar), hifshaklarga (Sizler), dondiz mahsulotlariga (Red Lobster),

Pandemiya va undan keyingi karantin holatlarida mehmonxonalar sohasidagi inqirozga qarashdan, O'zbekistandagi xonalar fondi uch mingdan ziyod ashdi. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2016 - 2020-yillarda jami xonalar fondi 10.1 mingdan 22.2 ming gacha o'sdi, o'rtacha o'sish sur'ati-yiliga 10-11% ni tashkil etdi. 2021-yilda 32.2 ming kishiga o'ishi kuzatilgan. Shu bilan birga, 2019-yilda 60% (qo'mitada juda yuqori ko'rsatkich deb nomlangan) bo'lgan mehmonxonalarining o'rtacha qamrab olish darajasi 2020 da 10-15% ga kamaydi. Qo'mita kelgusiz yillarda mehmonxonalar biznesining quyi rentabellik va sur'atlashlikka qaytishini kutmoqda.

37-jadval

Mehmonxonalar industriyasining asosiy vazifalari¹⁰⁴

Mehmonxonalar industriyasining vazifalari				
Nijozlar ga qulay va xavfsiz yashashni ta'minlash	Personalni suraral boshqarish	Mehmonlar uchun xizmatlar ta'limi va bu xizmatlar rentabelligi o'rtasidagi balans	Xarajatlarni kuraytirish manganida ish jarayonini markazlashtirish va optimallashtirish	"Brand"ni usulab turish

2020-yil har bir tashkilot uchun sinovli bo'ldi. Bu uzoqdan, biznes taryonlarini va o'zaro yordamni kutib o'yatish qiyin va o'zaro tajribali edi. Bu cheklevar talavat talat ta'xtatishga majbur bo'lgan kompaniyalar va talatlashlar o'z faoliyatini davom ettirganlar uchun qiyin-yil bo'ldi. Eng ko'p zarar ko'rgan sohalardan biri turizm bo'lib, 2020-yil eng ko'p muvaffaqiyatsiz bo'ldi chegaralar yopiladi, xizmatlar yo'q, mamlakat ichkarisida va hatto shaharlarda harakatlantirish toqilandi. Bu holat o'zaro hoziridagi vaziyatni aks ettirdi. 2020-yil eng o'stirig' 10-yil ichida eng muvaffaqiyatsiz hisoblandi, chegaralar yopilgan, mamlakat ichkarisida va hatto shaharlarda harakatlanishlar ta'qiqlandi. Ma'lum bo'lishiga pandemiyasiz sharoitda 30%ga yozin mehmonxonalar o'z faoliyatini tugatgan.

Shu bilan birgalikda mamlakatda qalqari turizmga kuzatildi. Yal bu davrda bir qancha mehmonxonalar yopilayotgan vaqtida, bir qancha

¹⁰⁴ <https://stat.uz/uz/2021/02/2021-yil-2-oy-uchun-uzbekturizm-rezervlari-qo'mitidagi-raqam>

mehmonxonalar qurilishi boshlangan. Kelajak maʼlum boʻlayotgan yemi vaqtda koʻpchilik insonlar oʻz mablagʻlarini shunday qurilishga yoʻnaltirishgan.

Nazorat savollari:

1. "Mehmonxona" tushunchasi va vojuda teltish shart-sharoitlari qanday?
2. Mehmonxonasi xizmatlarini baytillang.
3. Mehmonxonasi xizmatlari koʻrsatuvchi korxonalarining xususiyatlarini baytillang.
4. Mehmonxonasi xizmatlari, mehmonxonasi oʻb'ektlarining tarkibi va tuzilishi xususiyatlarini baytillang.

TESTLAR

1. Kreytaring, bu ...

- a) buyurtma asosida xonada oʻqatishni tashkil qilish;
- b) buyurtma asosida mehmonxonadan ishpani joylarda xizmat koʻrsatish;
- c) buyurtma asosida malakali ishpanlar tomonidan mavqaga individual xizmat koʻrsatish;
- d) buyurtma asosida maxsus tashkilat buyurtma koʻrsatish.

2. Doimiy yashash joyidan tashqarida kollektiv yoki individual joylashtirish vositasida kamida bir kechra-kunduzni amatga oshirgan mehmon qanday maqomga ega:

- a) applikant;
- b) akkurant;
- c) sayyoh;
- d) mijoz.

3. Quytdagilardan qaysi biri turperatorning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi:

- a) mijozlarga maʼlumot va maslahat berish;
- b) turizmla mahsulotni baytillanish;
- c) kamida turizmla mahsulotni baytillanish;
- d) mijoz bilan shart-sharoit baytillanish baytillanish.

4. Mijozlarga koʻrsatiladigan asosiy xizmatlarni baytillang:

- a) qoʻngileklar xizmatlari va oʻqatish;
- b) tashil joy va ekskuziya xizmatlari.

c) turar joy va transport;

d) turar joy va ovqatlanish.

5. Mehmoxona xizmatlarida eng ko'p bandlik qayerda kuzatildi?

a) AQSh

b) Rivojlanayotgan mamlakatlarda

c) Yevropa mamlakatlarida

d) Dabva mamlakatlarida

6. Buyuk Britaniyada mehmonxonalar darajasi qanday belgilanadi?

a) nellar

b) tojlar

c) yulduzlar

d) ordenlar

7. Mehmundo'stlik sanoatining badiiy va potentsial iste'molchilari

his...

a) turizm bazari tashkil

b) mehmonxona xizmatlari bazori.

c) mehmondo'stlik sanoati iste'molchilari uyushmasi

d) mijozlar

Mustaqil ta'lim mas'ulatlari

1. Mehmoxona xizmatlarining shakllanish jarayoni.

2. Mehmoxona xizmatlarining o'ziga xos xususiyatlari.

3. Mehmoxona xizmatlarini rivojlantirishning xarajati tashkili.

4. Zamonaviy mehmonxona xizmatlari muammolar va tendentiyalari.

5. O'zbekistonda mehmonxona xizmatlarini rivojlantirish istiqbollari.

15-bob JISMONIY TARBIYA VA SPORT XIZMATLARI

15.1. Jismoniy tarbiya va sport xizmatlari mahiyati

Orfatchilarni Respublikasining fuqarolari (asosan, yashidari millatidan, dinidan, milliy va qirgʻinchoq mavqeidan qatʼi nazar), jismoniy tarbiya va sport bilan shugʻullanish, jismoniy tarbiya-sogʻlomlashtirish yoʻnalishidagi jamoat tashkilotlariga birlashish, jismoniy tarbiya-sport harakatini har qanday sharoitda kengaytirish uchun qoʻllab-quvvatlashga egadir¹²⁷.

Davlat jismoniy tarbiya va sportni, shu jumladan sportning texnik talabini rivojlantirishga mablagʻ ajratadi. Bu sohada davlat boshqaruvi tizimlarini tuzadi, aholining barcha qismlarini jismoniy chiqartirish tizimini ishlab chiqadi, mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlashni, jismoniy tarbiya va sport sohasida faoliy talabqador oʻqituvchilarning taʼlim va taʼlimni oʻz ichiga olgan har qanday maʼmuriy tashkilotlar tomonidan hamoya qilish ishlarini amalga oshiradi, jismoniy tarbiya-sport industriyasini va infrastukturasiini rivojlantiradi.

Sport xizmatlari ham maʼmuriy tashkilotlar tomonidan taʼminlanadi. Aholi sogʻlomligini saqlash ish qobiliyatini oshirish, kasalliklar serami kamaytirish, salomatlikni oshirish va umr koʻrish davomiyligini oshirishni taʼminlaydi.

Jahon amaliyotida sport xizmatlari investitsiya muajasi boʻlaroq taʼminlanadi. Sportga xatira mahsulotlari ishlab chiqariladi, yangi sport turini boʻyicha sport ligalari tashkil etilmoqda, ayrim turlarda xarid paytaxti koʻrsatkichida transport harakati toʻxtaydi va faqat piyoda, velosipedda yoki raqiblar bilan harakat qilish sharoitida taʼminlanadi.

Jismoniy tarbiya va sport mashgʻulotlarini oʻtkazish yoʻnalishlarini oʻz ichiga oladi: masabli gʻalyana gimnastikasi, aerobik gimnastika, sogʻlomlashtirish gimnastikasi, gimnastika (kattalar), sogʻlomlashtirish (bolalar), kattalar uchun umumiy jismoniy tarbiya, bolalar uchun umumiy jismoniy tarbiya, olimpiya va qishki suzish, sogʻlomlashtirish va yurish, sport gimnastikasi, ushbu gimnastika, ayollar gimnastikasi, taʼlimiy gimnastika, bosh koʻtarish, bolalar uchun sport yoʻnalishi, kattalar uchun sport, voleybol, tennis, shaxmat, futbol, xokkey, oʻq oʻtish, ot minishi, qilichboʻlik, stol tennis, figurali uchish, ogʻir atletika, rambo, dzyudo, boks, velosport boʻyicha oʻqituvchilarning va jamoalarni tashkil etish, maktab va klublarda mashgʻulotlar oʻtkazish.

¹²⁷ Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining "Sport sohasida sportni rivojlantirish toʻgʻrisida" qoʻshimcha qarori, 1996-yil.

rekordlar o'lishini yaratib beradi

immunitetni oshiradi

organizmni kasalliklarga qarshi barqarorligini ta'minlaydi

psixomotorial holatga yaxshi ta'sir ko'rsatadi, kayfiyatni ko'taradi

insonning hayotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi

36-chi mas. Jismoniy faollikning inson organizmiga ta'siri¹⁰⁰

Jismoniy tadbir va sog'lomlashtirish xizmatlari-ba isbotlanib, sog'lomni saqlash va mustahkamlash, jismoniy reabilitatsiya qilish, shuningdek, jismoniy tadbir va sport bilan shug'ullanishga bo'lgan ehtiyojlarni qondirish bo'yicha faoliyat.

Sport xizmati iqtisodning sport natijalariga erishish uchun iste'molchilarning ehtiyojlari qondirish bo'yicha faoliyatdir.

Iste'mol xizmatlari - Abali o'zlashtirishni mustahkamlash, kasalliklarning oldini olish, yuqori ish faoliyatini saqlash qilish uchun jismoniy tadbirlar va sport bilan shug'ullanish bo'yicha bo'lgan raqam (tashkilot), shuningdek, sport va ko'ngilochar, masburiy, umumiy va dam olish tadbirlari bilan ish o'rik etish va otkazish.

Xizmat ko'rsatuvchi tashkilot bo'lib esa, tashkiliy-tarqatuvchi shaxslar qat'i nazi, shuningdek, sport xizmatlari ko'rsatuvchi yakka tartibdagi tadbirkorlikdir.

Xizmat ko'rsatish jarayoni-sport xizmatlarini ko'rsatish jarayonida iste'molchi bilan bevosita aloqada bo'lgan iqtisodiy tomonidan amalga oshiriladigan jarayonlar to'plami. Xizmat ko'rsatish uchun jismoniy tadbir, sog'lomlashtirish va sport tadbirlari qo'llaniladi. Hatto ob'ektlar massas tekniq vositalar bilan jihozlangan va jismoniy tadbir va sog'lomlashtirish, sport xizmatlari, sport va ko'ngilochar tadbirlari uchun ma'ljallangan binolar.

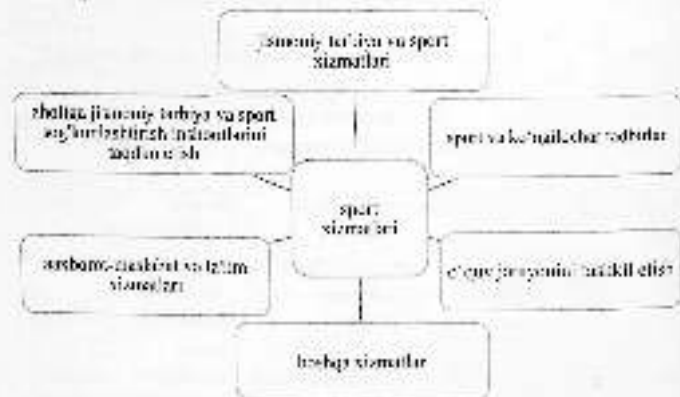
¹⁰⁰ <http://www.fishbase.org/abstract/abstract.php?id=100>

ma'kullangan. Va bunday xizmatlarning barcha potensial iste'molchilarini qamrab olish, asosan, ularning yoshiga, shuningdek, faoliyatni tayyorgarlik darajasiga qarab amalga oshiriladi. Shuning uchun sport tashkilotining xizmatlari standart to'plamlar bilan cheklanmaydi, bunda homilador ayollar uchun sport mashg'ulotlari, 2-3 yoshli bolalar uchun raqs darslari yoki o'tir darslari, qariybalar uchun sport mashg'ulotlarining o'ziga xos turlari va bosqichlarni olish mumkin.

3U-chixim. Sport xizmatlarining ko'rinishlari¹⁰⁰

Jamoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarini o'tkazish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- jamoniy tarbiya va sog'lamlashtirish jamoniy tarbiya guruhlaridagi mashg'ulotlar;
- darajalar bo'yicha individual (guruh) tavsiyalarini tahlil qilish;
- sport turlari bo'yicha o'que guruhlari, jamoalar, maktablar va klublarda musobaqalar tashkil etish;
- bilash chorlari va uslubiy maslahadlar;
- taqdim etilayotgan xizmatlarning o'ziga xos xususiyatlarini, shu jumladan madaniy, ommaviy va ko'ngilochar o'yin tadbirlarini, shuningdek xavfsizlik talablarini, tibbiy yordamni hisobga olgan holda ochiq havoda dam olishning barcha turlarini amalga oshirish.

¹⁰⁰ <http://statistikam.uz/ru/2016/108/1081/2016/2/>

Sport va ko'ngilochar tashkirlarni o'tkazishdan asosiy maqsad turizmlar, kross, marafonlar, sport o'yinlari turnirlari ishtrikchilari uchun sport va sog'lomlashtirish tadbirlari: sport bayramlari; sport va ko'ngilochar ketmalar va kentsenlar; mashhur sportchilar bilan uchrashmalar; yaratchi sportchilar va sport muassasalari vakillarining ko'ngimasli (hijishlarini uyashtrishidir).¹⁰²

O'quv jarayonini tashkil etish va o'tkazishda quyidagi amillar sharoit yaratish:

- istirohatchilarga turli harakatlarning oqilona texnikasini o'rgatish, tuzilgan sport tizimida ko'nikma, malaka va tegishli bilimlarni shakllantirish;

- tayyorgarlik olib beriladigan sport faoliyati talantlariga javob beradigan vosita qobiliyatlarini rivojlantirish va takomillashtrishga qaratilgan pedagogik ta'sir;

- xizmatlar istirohatchilarning har bir tuzumlama tayyurligi va sog'lig'i holati darajasini kuzatib borishni o'rganishni ta'skil etish;

- o'quv jarayonini tashkil qilish va mazmunining turli yo'nalishlari bo'yicha maslahat yordam berish.

Aholiga jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish va sport ishtiroklari (hijishlari) bilan ta'minlash qiy qiyalarini o'z ichiga oladi:

- tuzilgan xizmat turi va mahallalar bo'yicha tegishli mashg'ulotlar o'tkazish uchun jihozlangan jismoniy tarbiya va sport ishtiroklaridan foydalanish;

- dam olish maskanlaridan foydalanish;

- sport jihozlari bilan foydalanish (trenajyorlar, saunalar, uyemalar);

- malakali xizmat ko'rsatuvchi soximalarni ta'minlash va katta talon-tikim taklash, shuningdek, ochiq havoda dam olish, dam olish uchun sharoit yaratish;

- bosh vaqtda ta'skil qilish bilan birgahlikda yuqori darajadagi qulaylikni yaratish.

Axborat maslahat va ta'lim xizmatlari:

- sport xizmatlarining tuzilishi va mazmuni, shuningdek sertifikatlashtirishning Qizmaschilik va me'yoriy-huquqiy bazani to'g'risida umumiy ma'lumot (internet, amaliy axborot saytlari, reklama va hashqalar orqali);

¹⁰² <http://www.sportstar.uz/14-10099.html>.

- kelajakda sog'ligini saqlash va shakllanishining yaqqolishi yo'li bo'lib xizmatlarni taqdim etish bilan bog'liq masalalar bo'yicha xizmatlar iste'molchilarga murabbiylar bilan maslahatlashish;

- o'qitilish sohasidagi mutaxassislarining (shifokor, diyetolog) o'qitish o'qitilishi va iste'molchilar uchun oziq-ovqat qo'shimchalari, vitaminlarni qabul qilish bo'yicha maslahat xizmatlari;

- tibbiy-tiklash tadbirlarini o'tkazish, shuningdek, sportchilarni sinovdan o'tkazish bo'yicha mutaxassislarining maslahatlari;

- o'ziga dasturlari, iste'molchilari uchun tadbirlar tayyorlash, shuningdek ulardan samarali foydalanish bo'yicha umumiy qoidalari;

- jismoniy tarbiya va sport sohasida jismoniy tayyorgarlik (qayta tayyorlash) va malakasini oshirish.

Boshqa sport xizmatlari quyidagilarni ta'minlaydi:

- sport tashkiloti, jildasidagi ta'minot va tayyorlashni (mushjirishni) tashkil etish;

- kiyim va poyabzallarni ta'minlashni tashkil etish;

- sport tashkilotini zararga olish;

- xizmat iste'molchilarining transport vositalari to'xtab turishini ta'minlash;

- xizmat iste'molchilarining buyumlarini saqlash uchun qabul qilish;

- iste'molchilar buyummasi bo'yicha ta'lim berish;

- boshqa xizmatlar.

Jismoniy tarbiya va sport tashkilotlarining kasbiy qaydagi mulk turidagi tegishli bo'lishi mumkin.

➔ avstriy (universitetlar, texnikumlar, kollejlari, Olimpiya xazinalari malakalari) va qo'shimcha (har xil turdagi sport maktablari va boshqalar) ta'lim muassasalari, davlat yoki mahalliy mulk ob'ektlari hisoblanadi;

➔ jismoniy tarbiya jamoalari, hiasadan sport klublari, sport tashkiloti bo'yicha federatsiyalar, jismoniy tarbiya va sport jamoatlari va boshqalar, jamoat tashkilotlarining mulk ob'ektlari sifatida ishlaydi;

➔ sport maktablari, sport-sog'jomlashtirish markazlari va boshqalar, kasbiy hallarda ular davlat yoki mahalliy mulk korxonalari hisoblanadi.

15.3. O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sport xizmatlarini takomillashtirish

Respublikada oxirgi yillarda jismoniy tarbiya va sportni umumlashtirish.

aholi orasida sog'larni tarmush tarzini taq'ib qilish, imkoniyatlari cheklangan shaxslarning jismoniy reabilitatsiyasi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish hamda mamlakatning xalqaro sport maydonlarida munosib ishtirok etishini ta'minlash berasida tashil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, jismoniy tarbiya va sport sohasida aholi sog'lig'ini marmakamlashga ku'maklashadigan aniq dasturlarni sohasiyotga joriy etish, yoshlarni spurtga keng jalb qilish va ular orasidan iqtidorli sportchilarni saralash etish, sport turlari bo'yicha yuqori natijalarni ta'minlaydigan maharatli sportchilar bilan mallyiy berma jamaalarni shakllantirish va trenerlar uchun qo'shimcha shart-sharoitlar yaratish zarurat mavjud.

Mamlakatda yuksak madaniyatga ega bo'lgan har tomnalama yetuk hamda jamonon sog'lem insonni shakllantirish maqsadida aholining jismoniy tarbiya va sport sohasida malaka va bilimlarini oshirishga qaratilgan ustavor yo'nalishlarni belgilash, iqtidorli sportchilarni tanlab olish (seleksiya) jarayoniga innovatsion shakllar va usullarni joriy etish maqsadida, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti faromidan "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va spurtga yanada talon olib olish va unumlashtirish chora tadbirlari to'g'risida" gi Farmon imzolandi¹⁴. Unda jismoniy tarbiya va sport tizimini isloh qilishning 2025-yilgacha asosiy yo'nalishlari belgilash imilgan bo'lib, jismoniy tarbiya va sport bilan bog'liq masalalar shug'ullanayotgan aholining umumiy sonini 30 foizgacha, sport tashkilot va massasalarida shug'ullanayotgan yoshlarning umumiy sonini 20 foizgacha oshirishga, davlat sport talimi massasalarida trener va massasistlarning sifat tartibi, xususan, olti malmotli xodimlar sonini boshqichma-boshqich 50 foizgacha yetkazishga, yillarda yoshlar orasida iqtidorli sportchilarni tanlab olish (seleksiya)ning samarali va shahid to'rt asosiy tili - tashkilot-tarmon (shahar)-hudud-respublika tizimini ishlab chiqish va joriy etishga, O'zbekiston Respublikasi jismoniy tarbiya va sport vazirligi tizimidagi sport maktablari o'quvchi-sportchilari orasida "Talabalar sport o'yinlari"ni o'tkazish asosli iqtidorli sportchilarni aniqlash va yoshlar tarmush jamoalariga yotira yaratish hamda olti talim massasalari talabalari o'rtasida "Talabalar sport o'yinlari"ni tashkil etish natijasida talabalarni sport bilan munosim shug'ullantirishga jalb etishga, shuning keng qatlamli jamladan, umumiylik malmotli o'quvchilarni

¹⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sport tizimini isloh qilishning 2025-yilgacha asosiy yo'nalishlari belgilash to'g'risida" gi Farmon, 24.07.2020-y.

professional va oliy ta'lim muassasalari o'quvchi va talabalar o'rtasida jismoniy tarbiyani ommalashtirish, ular orasida iqtidorlilikni oshirish maqsadida "Ummumta'lim maktab sport" festivali, "Jismoniy tayyorgarligi rivojlangan muassasa" ko'rik-talabini bosqichma-bosqich (tuman/shahar, hudud, respublika) o'tkazish tizimini ishlab chiqish va jismoniy tayyorgarlik darajasi rivojlangan eng yaxshi umumta'lim maktabi, professional va oliy ta'lim muassasasi nominatsiyasini joriy etishga, 2020-yildan boshlab sport sahridaya "Tashkent Marathon" xalqaro marafoni, "Save Aral" xalqaro oltinmarafoni, zotavali va motolissa sport musobaqalarini tizimli o'tkazish orqali sport tarbiyasini rivojlantirishga aletida e'tihor qarabildigan.

Shu bilan birgalikda aholining barcha qatlamlari o'rtasida "jismoniy tayyorgarlik darajasi" siniflarini o'tkazishni joriy etish, sport turlari bo'yicha terma jamoalar sportchilari uchun ilmiy-kompleks laboratoriyalar tashkil etish, tayyorgarlik jarayoniga ilg'or innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo'landa sport sahridaya tamarali tibbiy va farmakologik ta'minotni yo'lga qo'yish, sport turlari bo'yicha 10 yoshgacha bo'lgan hududiy terma jamoa a'zolarini hududiy talabalar ko'p tarmoqli tibbiyot markazlarining o'smirlik bo'limlarida va undan katta yoshdagi hududiy terma jamoa a'zolarini tuman (shahar) ko'p tarmoqli markaziy polidivizionlarda mutaxassam ravishda chuqurlashtirilgan tibbiy ko'rikdan o'tkazib borish mexanizmini joriy etish, 2020-yil 1 fevraldan boshlab bosqichma-bosqich olimpiya sport turlari bo'yicha respublika sport musobaqalarida doping-test namunalarni olish tizimini joriy etish, qishki Olimpiya sport turlari ixtiratosizmasini yaratish, ushbu sport turlarini ommalashtirish orqali professional sportchilarni tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish, O'zbekiston sport delegatsiyalarini muntazam sport musobaqalariga tibbiy tayyorlash bo'yicha Tashkent shoyati, Boshlanib tashkilida Olimpiya tayyorgarlik markazini tashkil etish, seriyalik sportchi va mahallalarni xeng jall qilish bo'landa sport infratuzilmasidan samarali foydalanish maqsadida "accptalib xizmatlari"ni yo'lga qo'yish, "Sport Yisi" qo'shlinida (elektron bo'limu) kishni vizasini joriy etish, sport sahridaya maxsus rektor iktivokim oshirish, shu jumladan sport tashkilotlarida davlat ulushini kamaytirish bo'yicha xabar choralar belgilash, sport kutubxalarini tashkil etish orqali sportni qo'shimcha moliyalashtirish tizimini kengaytirish, huquqni muhofaza qilish organlari va Qurultay Kuchlar tizimidagi ta'lim muassasalari jumladan "Demurbelilar maktabi" o'quvchi talabalar uchun "Armiya o'yinlari" dasturiga kiritilgan sport turlari bo'yicha talabalar

- aholisi 150 mingga 200 mingga bo'lgan tumani (shahar)lardagi sport maktablarida kamida 15 ta olimpiya sport turi bo'lsin;

- aholisi 150 mingga bo'lgan tumani (shahar)lardagi sport maktablarida kamida 10 ta olimpiya sport turi bo'yicha sportchilar tayyorlanishi yo'lga qo'yilsin.

Sport maktablari kontingenti faqat Olimpiya va Paralimpiya, Osiyo va Parasiyo o'yinlari doirasiga kiritilgan (bundan milliy daraja hamda alohida Hukumat qarorlari bilan belgilangan sport turlari mas'umot) sport turlari bo'yicha shakllantiriladi. Bunda har bir sport maktabi va ixtisoslashtirilgan sport maktabiga Davlat byudjeti mablag'laridan Osiyo va Parasiyo o'yinlari doirasiga kiritilgan 2 ta olimpiya sport turlari bo'yicha sportchilarni tayyorlashga oqsat beriladi.

Istisnoiy tarbiya va sportni mahallashtirish bo'yicha 2023-yildan boshlab har-yili qo'shimcha ravishda respublika byudjetidan:

- sport maktablarining tibbiyot xizmatlarini zamonaviy asbob-uskunalar, dori-darmon va tiklanish vositalari bilan ta'minlashga — 10 milliard so'm;

- sport maktablari uchun zamonaviy o'quv o'lishiyatlarini olib etish va sarif qilishga — 2 milliard so'm;

- viloyat, respublika va shahar sport musobaqalarida ishtirok etadigan sport maktablari shug'ullanuvchilarini (terma jamoalarini) muassis sport kiyimlari (ek-pirovkalalar) bilan ta'minlashga — 23 milliard so'm ajratiladi.

Bundan tashqari Moliya vazirligi respublikada byudjetidan bir oy muddatga tuman (shahar)larning sport va ommaviy jismoniy tarbiya markazlari kalmak bozorida sport talbinlarini moliyalashtirish uchun 55 milliard so'm ajratilishi ko'zda tutiladi va 2023-yildan boshlab har-yili ushbu mablag'larini Davlat byudjeti pasometlarida nazarda tutadi. Shu bilan birgalikda Toshkent viloyati hokimligi 2022/2023 o'quv-yilidan boshlab Toshkent viloyati gimnaziyaga ta'limlashtirilgan sport maktabi faoliyatini yo'lga qo'yadi.

Bokirde tezora ko'payib borayotgan talbinlarni o'z biznesini sport sohasidagi faoliyati bilan kichik biznesning namoyishi sifatida qurmoqchilar, chunki bu davlat tomonidan har amudana rag'batlantirilmoqda. Bu o'z isbotida sportning rivojlanishiga qo'g'ay ta'sir ko'rsatadi, chunki o'g'arlarda uchun pul to'lash, professional sport bilan shug'ullanish bo'yicha ma'jud, ammo yetarli mablag'ga ega bo'lmagan kambag'al oilalarning bolalari uchun yaxshi imkoniyat yaratiladi.

Mamlakatimizda sport xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha davlat tashkilotlari ham rivojlanmoqda. Davlat hozirda jismoniy tarbiyani moliyalashtirishni ko'paytirishga va ko'plab sport inshootlarini qurishga harakat qilmoqda. Bu urg'oli shuningdek, mamlakatda sportning rivojlanishiga, uning ko'rish davomiyligining oshirishiga va boshqa ko'rsatkichlarga jolib ta'sir ko'rsatadi.

Nazorat savollari:

1. Jismoniy tarbiya va sport xizmatlarining maqsad va mahiyatini tushuntirib
2. Jismoniy tarbiya va sportning mamlakat iqtisodiyatida tutgan o'rnini qanday?
3. O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportning rivojlanish tarqibollari qanday?

TESTLAR

1. Jismoniy tarbiya deganda nima tushuniladi?
  - a) jismoniy va inson madaniyatining bir qismi
  - b) jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirish jarayoni
  - c) harakatni o'rgatish va jismoniy fazilatlarni rivojlantirishga qaratilgan ta'lim turi
  - d) tabiatning tabiiy kuchlarini rivojlantirish va g'itgenik fazilatlarni tarbiyalash
2. Jismoniy faollik tanaga qanday ta'sir qiladi?
  - a) hayotlilik va funksionallikni oshiradi
  - b) optimal vaznat saqlash uchun ko'proq kaloriya sarflashga imkon beradi
  - c) chidamlilik va ishtahani pasaytiradi
  - d) yillar sonini kamaytiradi
3. Jismoniy madaniyatni tashkili etishning eng qadimgi shakli qanday?
  - a) yugurtish
  - b) jang san'ati
  - c) arvalarda musobaqalar
  - d) o'yinlar

4. Jismoniy tarbiyaning asosiy vositasi?

- a) o'quv mashg'ulotlari
- b) jismoniy mashqlar
- c) o'qitish vositalari
- d) qatnashuv vositalari

5. Davs paytida nima tavsiya etiladi?

- a) har mashqudan keyin uzoq vaqt dam olish
- b) iste'mol qilingan kaloriya bilan oziq-ovqat va ichimliklar bilan to'ldirish
- c) tez-tez faol harakat
- d) yulni va dam olish imkonlarini yurak urish tezligi bilan to'g'ri

Birlashtirish

Mustaqil ta'lim mavzolari

1. Jismoniy tarbiya va sport xizmatlari, ularning o'ziga xosligi.
2. Jismoniy tarbiya va sport xizmatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar.
3. Jismoniy tarbiya va sportning inson taraqqiyotiga a'xsh.
4. Umumiy iqtisodiyotda jismoniy tarbiya va sport xizmatlarining o'rni.
5. O'zbekistonda sport xizmatlarini rivojlantirish istiqbollari.

GLOSSARY

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimining shakllari — aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimi uchta asosiy shaklga ega: ijtimoiy ta'minot, ijtimoiy sug'urta, ijtimoiy yordam.

Aholining ijtimoiy himoyasi — davlat tomonidan aholining muvofiqlikni, ya'ni jamiyat rivojining zamonaviy bosqichidagi standartlariga erishish bo'lgan maaddiy ta'minotni va insonning erkin rivojlanishini ta'minlash maqsadida davlat tomonidan kafolatlanadigan va amalga oshiriladigan huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va tashkiliy tashkildagi choralar-tadbirlar majmuasi.

Audit — mavjud moliyaviy hujjatlari asosida kompaniyaning moliyaviy va iqtisodiy tomonlarini tekshirishni amalga oshirish.

Auditorlik xizmatlari — auditorlik kompaniyasi tomonidan o'z mijozlari uchun shartnomasiz asosida amalga oshiriladigan faoliyat turi bo'lib qabul qilinadi.

Autorsing — inglizcha ma'lumot manbasi, beshqir) va sources (manba) so'zlaridan kelib chiqqan, ya'ni kompaniyaning muayyan ish turidagi ishlab chiqarish jarayonlarini yoki beshqir faoliyatini amalga oshirish uchun har qanday tashqi manba yoki manba bilan foydalanishni anglatadi.

Autstaffing — asosan boshqir inglizcha so'zlardan kelib chiqqan "outsourcing" (tashqir) va staffing (xizmatlar) dan tashkil topib, shartnomasiz asosida foydalanishni anglatadi.

Axborot mahsulotlari va xizmatlari bozori (axborot bozori) — tijorat asosida intellektual mehnat mahsulotlari turidagi xizmatlar iqtisodiy huquqiy va tashkiliy munosabatlar tizimi.

Axborot mahsulotlari va xizmatlari bozorining axborot komponenti — zarur ma'lumotlarni topishga yordam beruvchi axborot ma'lumotlariga vositalari va tashkilotlari.

Axborot mahsulotlari va xizmatlari bozorining ma'yoriy-huquqiy komponenti — bular huquqiy hujjatlar: qonunlar, qonunlar asosida ishlab chiqarilgan ma'lumotlarni ta'minlovchi qonunlar.

Axborot mahsulotlari va xizmatlari bozorining tashkiliy komponenti — bu axborot mahsulotlari va xizmatlari ishlab chiqaruvchilar va distribyutorlar o'rtasidagi boshqir munosabatlarni ta'minlovchi tomonidan berilgan tashkiliy elementlari.

Axborot xizmati — axborot mahsulotlarini taqdim etish uchun foydalanuvchilarning axborot ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan xizmat.

Boshqiruv va maslahat berishda biznes xizmatlaridan foydalanish

yoʻnalishlari — tashkilotni rivojlantirish strategiyasi; tashqi va ichki munosabatlar; moliyaviy rivojlanish; menejment va xodimlar; ishlab chiqarish faoliyati va boshqalar.

Dam olish maskanlarining asosiy kontseptsiyasi — zavql, dam olish uchun, araf-mehnat va mehnatdan xizmatlarni taʼlif qilish. Shuning uchun dam olish maskanlari (jassal, chaqirillarda) tomonidan taʼlif etiladigan rekreatsion imkoniyetlar odatda vilma-xil va sifatli boʻladi.

Dam olish maskanlarining asosiy maqsadi — dam olish va shifomandlikni taʼliflashga ishlayotgan insonlarga xizmat qilishdir. Shunga koʻra, sayohat, togʻlar, koʻllar, shuningdek, tabiiy qolim va tabiiy sharoitlarda dam olish va shifolanish uchun imkoniyatlar yaratilgan hududlar, bunda, sport oqilona taʼliflash doirasi dam olish uchun mashhur joylar boʻlib kelgan.

Dam olishning xususiyatlariga koʻra tavsiflanishi — faoliyat (aktiv) (passiv va faol dam olish); davriylik (muddatli, haftalik, tashqi, hayran); davomiyligi (qisqa muddatli, uzoq muddatli, vaqt vaqti bilan); faoliyat yoʻnalishi (ijodiy, dam olish, maʼnsiy, sport, dekonstruktiv va amaliy, turistik).

Davlatdagi audit — kompaniyada birinchi marta oʻtkaziladigan auditorlik tekshiruvi.

Davlat ijtimoiy yordami — mehnatga tayyarlilik, ishlatilgan daromad mablagʻi mavjud boʻlmaganligi sababli mustaqil ravishda oʻzini meʼnoliy taʼminlay olmagun shaxslarga davlat tomonidan koʻrsatib berilgan ijtimoiy yordam.

Davriy audit — kompaniyada shartnoma asosida qayta oʻtkaziladigan auditorlik tekshiruvi turi.

Developerlar — oʻzlashtirish, ishlab chiqarishlari boʻlib, asosan investitsiya va qurilish xizmatlarini taqdim etish bilan shugullanadilar.

Ekskursant — vaqt oʻtishi bilan mamlakatida (joyida) barcha qalʼamdan yigirma toʻrt yildan oʻtgan davrda ayollar qurilish jamiyati shaxs.

Ekskursiya yotakchisi — turlar va ekskursantlarni maʼnoliy maʼnsiy taʼminlash bilan taʼminlash uchun faoliy jihatdan tayyorgarlik koʻrgan, Oʻzbekiston Respublikasi rezidenti boʻlgan tashqi shaxs.

Fuqarolarning xususiy sugʻurtasi — sugʻurtaning barcha shartnoma asosida taʼminlanish boʻlib, uning doiralari, amal qilishi muddatlari, tashqi shaxslarning maʼnoliy taʼminlanishi, taʼminlanishlik turlari bilan cheklangan boʻladi. Ushbu sugʻurta shakli uchun fuqarolarning oʻzlarining masʼuliyati xosdir.

Gid (gid tarjimoni) — adabiyotga oid va tashqi xizmatlar koʻrsatish,

Inson kapitali — inson tomonidan ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish jarayonida foydalaniladigan qobiliyat va xizmatlar xizmatining jamlanmasi.

Inson mullti — shu xususiyatlar jamlanmasi sifatida qaraladigan aholi hayotiga ishchi kuchi.

Intellektual boylik — bilimlar, g'oyalar va ijodiy mehnat natijasi o'linadigan, saosni rivojlantirishda keyingi davrning asosiy omidi. Intellektual boylik moddiy boylikdan ustun tomonlarga ega.

Intellektual mulkni himoya qilish — xizmat faoliyatining xammasi rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlaridan biri. Xizmat ko'rsatish sohasidagi mulkchilik munosabatlari xizmatning texnik xususiyatini omida, balki ijodiy iqtisodiy xususiyatlarini ta'viflaydi.

Ishbilarmonlik xizmatlari — iqtisodiyotni tartibga solishda qo'llab-quvvatlash va ishbilarmonlik jarayonlarini optimallashtirishda faoliyat olib boraotgan shaxslarning faoliyatlarini aks ettiruvchi ijtimoiy atama. Rasmiy jihatdan, bu ijtimoiy va yuridik shaxslarning o'z faoliyatlarini amalga oshirishlari hamda ijodiy mehnatga ehtiyojlari uchun yordam beradigan xizmat turlari hisoblanadi. Shu bilan birgalikda xususiy kapital va davlat iqtisodiyotini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratib beradi.

Ishbilarmonlik xizmatlari ko'rsatishning tarmoqlari — 1) intellektual ishlab chiqarish xizmatlarining asosan yangi tarmoqlari bu maslahat, muhandislik, marketing, dizayn, muhandislik, asborot xizmatlari va boshqalar; 2) an'anaviy xizmatlar, shu jumladan mulkiy va investitsion xizmatlar hamda boshqa tarmoqlar.

Ishbilarmonlik xizmatlarining tashkilatlanishi — parovand iste'molchiga mos keladigan holda, ishbilarmonlik xizmatlarini shartli ravishda ikki guruhga bo'linadiganlari mumkin: birinchi va ishlab chiqarishga ko'rsatiladigan xizmatlari (sanoat va qishloq xo'jaligi) hamda ikkinchi xizmat ko'rsatish.

Ishchi kuchi — mehnat jarayonida samarali foydalanishi mumkin bo'lgan qobiliyalar va shifalar jami.

Iste'mol taomlari turlari — sovuc va issiq taomlar, hammatom va tez tayyorlanadigan taomlar, sovsiklar, sandelkalar, chuchuklar, qovurilgan tuxum (quritil idishliklar sotish ta'qilganadi).

Iste'mol xizmatlari — aholi salomatligini mustahkamlash, kasalliklarning oldini olish, yuqurtan faoliyatini o'zlashtirish uchun ijtimoiy

kapital); strukturali kapital; Tashkiliy kapital.

Logistika va rejalashtirishda biznes xizmatlaridan foydalanish yo'nalishlari — transport-hisoblash xizmatlari; muddiy-tekis ta'minot resurslarini saqlash va taqsimlash; marshrutlarni optimallashtirish va boshqa biznes xizmatlari.

Magistratura — o'z qonunchilik hokimiyatiga qaraganda hamda ikki-yil davom etadigan oliy ta'lim.

Majburiy audit — har bir kompaniyaning mablag'lar qo'ndiruvchiga muvofiq har-yil o'tkazilishi shart bo'lgan auditorlik tekshiruv turi.

Majburiy sug'urta — amaldagi qonunchilikda ko'rsatilgan shaxslarga sug'urta qiluvchilar sifatida boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mulkini yoxud o'zining boshqa shaxslar oldidagi fuqarolik javobdorigini o'z hisobidan yoxud manfaatdor shaxslar hisobidan sug'urta qilish, shartnomalar tuzish yo'llari tomoniga oshirib berish.

Ma'lumotlar bazasi — 1) tegishli ma'lumotlar to'plami bo'lib, uning qidirilishi ma'lumotlarni tasvirlash, saqlash va manipulyatsiya qilishning umumiy tureyillariga asoslanadi; 2) tegishli xizmatlar tomonidan asbobsiz xizmatlarni tayyorlashda manba va yarim tayyor mahsulot ma'lumot bazasi.

Marketing va reklama bilan biznes xizmatlaridan foydalanish yo'nalishlari — marketing va reklama yo'nalishlari quyidagilar: trendni yaratish va targ'ib qilish; franshiza bo'yicha hodudiy kengayish; internetda reklama va vakillik samarali reklama savdo-daromad olib olingi va keyingi xizmat ko'rsatish tizimlarini shakllantirish.

Mashlaha xizmatlari — ishlab chiqaruvchilar, sotuvchilar va savdolariga baxorini taqdir etish va boshqarish qilish (tuzatish, xizmat, litsensiya, o'zlashtirish va boshqalar bo'yicha mashlaha berish faoliyati), da'volar va uning kon'yunkon usulidagi o'zgarishlar, tashkiliy tuzilmalar va boshqalar shakllanishi yo'nalish va boshqa iqtisodiy masalalar haqida ma'lumot berish.

Mehmonxonalar — uydan tashqaridagi adamlarga kompleks xizmatlar ko'rsatuvchi korxonalar bo'lib, ular orasida joylashtirish va o'zlashtirish xizmatlari teng darajada muhim (komplekslashtirilgan) xizmatlar.

Mehmonxonalar va restoran biznesi — turizmning asosi bo'lib xizmat qila oladi. Mehmonxonalar va restoranlar tarkibidagi tuzilmalar sifatida mijozlarga xizmat ko'rsatishadi, ular faoliyatining asosiy usuli mijozlarning ehtiyojlarini qondirgan holda foyda-daromad olish bo'ladi.

Mehnat resurslari — tabiiy jamiyatning mehnatga qobiliyati

jamlanmasi.

Mehnat salohiyati — barcha sifat xususiyatlar jamlanmasi sifatida qaraladigan ishchi kuch.

Milliy inson kapitali — mamlakat milliy boyliklarining bir qismi hisoblanib, mamlakatning inson kapitali.

Moddiy shaklligi tovar va xizmatlar o'rtasidagi farqlar — farqlar ko'rinmas, ya'ni ular nomoddiy (hislab bo'lmaydi); nisbati saqlash imkoniga ega bo'lmaydi; xizmatlarni ishlab chiqarish va ishlash vaqti o'tatda berib bera olmaydi. Bu esa xizmatlar xizmat berilishining tovarlar xalqaro savdosidagi alohida xususiyati bilan farq qilishini ko'rsatadi.

Moliya va kreditda biznes xizmatlaridan foydalanish yo'nalishlari — hisoblarni o'qish va saqlash; tranzaksiyalarni taminlash; kreditlash va lizing; investitsiyalash; sug'urta va kafolatlar hissi; faktoring va boshqa biznes xizmatlar.

Mustaqil tuzilm — tuzilmalar tuzimidan turoperatorlar va tuzilmalar ishchilarining mustaqil ravishda tashkil etiladigan tuzilmalar.

Nodavlat ta'lim muassasalari sektorining yuqoriga kelishi va rivojlanishi — jamiyatda bunday muassasalarga ishlash va ehtiyoqning oshib beryotganligi sababli, ta'lim sohasidagi tanqislikni bartaraf qilishga, jamiyatning oliy ma'naviyatini shakllantirishga xizmat qilish uchun.

Nodavlat kapital — inson kapitalining ajralmas qism sifatida nodavlat deb qaraladi va quyidagilarni o'z ichiga oladiganlik (hisoblik) kapital; Aqliy-madaniy kapital; Mehnat kapitali; Intellektual kapital; Tashviliy tashviliy kapital.

Nomoddiy jamg'arma sifatidagi kapital — insonlardagi ma'lum vaqt davomida shakllangan malakat, ko'nikma, bilimlar.

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim — jamiyatning yuqori ma'naviyatli ilmiy-pedagogik kadrlarga bo'lgan ehtiyoqini ta'minlashga qaratilgan ta'lim. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim oliy o'quv yurtlar va ilmiy-tadqiqot muassasalarida (aspirantura, ad'junktura, doktorentura, mustaqil tadqiqotchilik) olinishi mumkin.

Pal nafaqalari tizimi — ishsizlik nafaqasi; muhtajlarga jayratsizlik nafaqasi; harnahadorlik va tug'ish nafaqasi qat'ida ta'vifchi, negonlik hamda huquqchisini yuqotganligi ha'yida pensiya.

Restoran — murakkab tarzda tayyorlangan taomlarning ko'p assortimentini tayyorlaydigan umumiy ovqatlanish korxonasi. Bular ichiga

buyurtma va firma taunlari, vino-aruqlar, tamaki va qandolot mahsulotlari kiradi. Mijozlarning yaxshi dam olishlari uchun yuksak darajada xizmat ko'rsatadi.

Rivojlanish — to'rtinchi mezonning sibat jihatidan o'zgarishi bo'lib, uning qiymati oshishini ta'minlaydi. Ya'ni, rivojlanishning maqsadi faqat ko'rtimas ma'nofiy yaratish yoki rekonstruksiya qilish emas, balki ushbu tijorat ob'ektlari hisobiga daromad olishdir.

SMM (social media marketing) — yoki ijtimoiy media marketingi bu biznes maqsadlariga erishish uchun ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishdir.

Sog'liqni saqlash — aholi va tashkilotlarga tibbiy yordam ko'rsatadigan xususiy amaliyotdir. Shifokorlar va tibbiy xodimlari garmlari tomonidan poliklinikalar, ambulatoriya, diagnostika markazlari, shifoxonalar va boshqalarda xizmat ko'rsatish sohasidir.

Sog'liqni saqlashda hozir muvassafatlarni rivojlantirishning asosiy shartlari — mulohazalar, shifokorlar va boshqalar uchun xizmat ko'rsatish darajasida miqdordagi ishtirokchilar; ayniqsa erkin kirish, ayniqsa sog'liqni saqlash muassasalari va tijorat tashkilotlarining mavjud resurslarga teng kirish imkoniyati; har bir bozor ishtirokchisining tibbiy xizmatlar bozori o'zgarishidagi o'zgarishlar haqida ma'lumot berishning mavjudligi; talab va taklifning muvassafat qonuniga muvofiq erkin (muvassafat, bozor) tarzda foydalanish.

Sog'liqni saqlashda tovarlar va xizmatlarning asosiy turlari — tibbiy muassasalar uchun mo'ljallangan narsalar; tibbiy, paramedikol, medikamentoz, ta'lim, ay - ay, xizmat, huzur, notariol va boshq.; tibbiy muassasalar sog'liqni saqlash xodimlari uchun, bemorlar uchun umumiy xizmat, huzur uchun, ta'lim ma'lumotlari, reklama ma'lumotlari va boshq.

Sport xizmatlari — aholi salomatligini saqlash ishi qobiliyatini oshirish, kasalliklar sonini kamaytirish, salomatni oshirish va uzoq ko'rish davomiyligini oshirishni ta'minlaydi.

Sport xizmatlarining turlari — jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari; o'zlashtirish; sport va ko'ngilochar tadbirlarni o'tkazish; o'zaro jamoatni tashkil etish va o'tkazish; aholiga jismoniy tarbiya-sog'lanmashtirish va sport mahsulotini toqilish; ta'lim maslahat va ta'lim xizmatlari; huzur.

Sug'urta — yuridik yoki jismoniy shaxslar to'laydigan sug'urta kompaniyalaridan shuningdek, sug'urta kompaniyalarining boshqa mahsulotlaridan shakllantirilgan qimmatli qimmatlarni muayyan voqea (sug'urta hodisasi) yuz berganda ushbu shaxslarga sug'urta kompaniyasiga muvofiq sug'urta to'lovlari (sug'urta

pullini) to'lash yo'li bilan ularning manfaatlarini himoya qilish.

Sug'urta oh'oliti — bo'lgan shartnomma shartlariga ko'ra sug'urtalanuvchi sug'urta hodisalarini soni bilan bog'liq hadlar yox bergandan so'ng so'ng kelgan vaqtida puliga to'lanishi usim bo'lgan amol miqdori.

Tabiiy inson kapitali — odamlarning ichki faoliyati uning sovesiy qiziqishlari natijasida shakllanib tuzilgan iste'dod (talant), layoqatlarini namoyon ko'lishi.

Ta'lim — ta'lim oluvchilarga chuqur nazariy bilim, malaka va amaliy ko'nikmalar berishga, shuningdek ularning umumtaliim va kasbiy bilim, malaka hamda ko'nikmalarini shakllantirishga, ecbiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli jarayon.

Ta'lim tizimi — mamlakat, jamiyat, oila, shaxs manfaatlaridan kelib chiqqan holda, ta'limga bo'lgan talab hamda qiziqishlarini to'laqonli qondiruvchi, o'zlashtiriladigan ilm, bilim, malaka, tajribalarni yagona yig'indisi natijasida insonning jismoniy, ruhiy, ruhsiy, intellektual solohiyatini yuksaltirishga qaratilgan bilim va tarbiya berishning maqsadli jarayoni.

Ta'lim xizmatlari — huquqiy jihatdan ijtimoiy sharoitga ega kategoriya bo'lib, u davlat tomonidan ta'lim xizmatlari, ammoiy xizmat xizmatlari eripki amalga oshiriladigan demoliq maqsadli harakatlara va ishlar majmuasi bo'lib, ta'lim ma'lumotlarini bilim, ko'nikma, shaxsiy malaka shaklida o'zlashtirishning intellektual vositasidari va o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatlarini shakllanish, muvazinish uchun zarur bo'lgan ma'lumot va usuliy ko'nikmalarni tarbiyalasga qaratilgan, oshirilgan shartlar va mekoniya ega bo'lgan jamiyatda, shuningdek, jamiyat va davlatga foyda keltiradigan muvaffaqiyatli jarayondir.

Ta'limning ijtimoiy jihatlari — birinchiidan, o'qitish ruhiy oqirib orqali amalga oshiriladi. Inson istagan bilimni ega ko'lish uchun bu jarayonga ruhiy yondashadi. Bu jihat hayot davomida munozam ravishda amalga oshirilib ta'lim munozammani yaratilishiga olib keladi; ikkinchidan, ta'lim ruhsiy va ruhsiy usulda amalga oshirilishi mumkin. Ruhsiy ta'limda, o'qituvchi bilm olib olib uchun zarur bo'lgan hujjat, usuliy, jarayonlar, ijtimoiy jihatdan ishlab chiqqan munozamotlar, usuliy vositalar ishlab chiqiradi.

Tashabbuskor audit — kompaniyaning rahbariyati yoki talabkilar tashabbusi bilan o'tkaziladigan auditorlik tekshiruvidir.

Tashqi audit — mijoz bilan shartnomas imzolanganidan so'ng muassasi auditorlik kompaniyasi tomonidan amalga oshiriladigan auditorlik tekshiruvidir.

turi.

Textor audit — qisqa vaqt ichida amalga oshiriladigan audit turi.

Tibbiy mahsulotlar — sogʻliqni saqlash xizmatlari majmuasi, shuningdek, tibbiy asbabo-uskunalar, doru-darmonlar, tibbiy va profilaktik vositalar boʻlib, insonning sogʻligʻini saqlash va mustahkamlashga boʻlgan ehtiyojini qondira oladi.

Tibbiy xizmatlar bozorining subʼiektlari — ishlab chiqaruvchi, tibbiy tovarlar va xizmatlar sotuvchisi (tibbiyot muassasasi, sogʻliqni saqlash xodimi); xaridor (bemor, tish bevasitisi, davlat); yoshachi (tugʻarta tibbiy tashkilotlari (CMO)).

Trafit melnmonxonalar — qalindgi harvonsaroylar va tashkirlarning oʻziga xos "avlodlari" hisoblanadi, aynida qatnashchilar va xizmatlar koʻrsatish usulining belsundligi bilan taʼviflanmaydi. Maslalar muassasalar xozirgi zamon melnmonxonalar indostriyazga xos boʻlgan xizmat koʻrsatish standartlari uchun asos boʻlgan.

Tur — turistik xizmatlarning kamida ikkita turini oʻz ichiga olgan turistik xizmatlar majmuasi bilan taʼviflangan, belgilangan yoʻnalish boʻyicha koʻp moddalaridagi sayohat.

Turist — vaqtincha belsisa mantalaridagi (yoʻqibugʻi) vazahatlardan daromad olish bilan bogʻliq boʻlgan faoliyat bilan shugʻullanmagan helis vaqtincha boʻlish mamlikatiga (yoʻqigʻi) yigirma toʻrt soatdan koʻp boʻlmagan vaqt boʻlgan shozga haromadli yoki vaqtincha boʻlish mamlikatiga (yoʻqida) kamida bir konna tashil qeluvchi tamonli shaxs.

Turistik firma iqtisodiyoti — turistik mahsulotni restoratsiya qilish va turli boshqa xizmat turidan koʻrsatish natijasida olingan daromadi (loyda) va muamdiy shirilar ishlab chiqarish natijalar yigʻindisi.

Turistik mahsulot — turistik sayohatni shozimda toʻyozatgan tanash, noqat soʻish, muomala qilish va hashqa bir qancha xizmadarning yigʻindisi his.

Turistik vaucher — turistik tur tarkibiga kiruvchi xizmatlarga boʻlgan huquqini belgilashni va ularning haqi toʻloq-usuligi faktini tasdiqlovchi hujjat.

Turistik xizmatlar — (polarizatsiya, ovcotlantirish, transport, ekskursion va maslahaat xizmati koʻrsatish boʻyicha xizmatlar, shuningdek, turat va ekskursionning ehtiyojlarini qondirishni ishga qaratilgan xizmatlar.

Turistik yoʻnalish — sayohat vaqtida turist ekskursion tashrif bayzaredigan asosiy joylarning toʻlayati boʻyicha turistik, ekskursionning

yuqori sifatli; 2) daromad, narx, iste'mol tomonidan xizmatning ahamiyatini (dalarabligini) saqlashga imkoniyatini, uzoq foydalaniladigan tovarlar bilan ta'minlash; ma'naviy xizmatlar va iste'mol xususiyatlari, turmush tarzi va boshqalarga qarab xizmatlarga bo'lgan talabning aniq qaratilishi; 3) iste'mol xarakteristikalarini va sifat darajasi bo'yicha hozir mahsulotning valida xizmatni farqlashning yuqori darajasi; 4) moddiy tovarlar bozoriga nisbatan, xizmatlar bozori yonida aniq hududiy representatsiya va mahalliylashirinish xususiyatiga ega; 5) ishlab chiqarish davomiyligi davri, qisqaligi tutayli kapital ayirmasi yuqori darajaga yetilishi; 6) xizmatlar hozirga kirib kelgani narxiz bo'lganlari ta'lim rali o'ynashi.

Xizmatlar sohasi — 1) korxonalar, tashkilotlar hamda jismoniy shaxslar tomonidan ko'rsatiladigan turli xizmat turini talab ishlab chiqarishni o'z ichiga olgan jamlanma soha. Xizmatlar sohasi tijorat, kasbiy va ma'naviy xizmatlar ko'rsatishga ixtisoslashgan mamlakat iqtisodiyotining tarmog'i; 2) sanoat va qishloq xo'jaligi bilan bir qatorda iqtisodiyotning uchta asosiy tarkibiy qisimlaridan biri. Xizmatlar sohasining YalMog'i ulushi bo'yicha mamlakat iqtisodiyotining taraqqiyot darajasini baholash mumkin.

Xizmatlar sohasining turlari — asosiy ovaqatlarli xizmatlari: ma'naviy xizmatlar; sharoit xizmatlari (IT korxonalar va h.k.); uy-joy kommunal xizmatlari; ma'naviy xizmatlar; ijara xizmatlari; turizm xizmatlari; yuridik xizmatlar; mehmonxona xizmatlari; xavfsizlik xizmatlari; oqim ma'ullik xizmatlari; savdo xizmatlari hamda transport xizmatlari va boshqalar.

Xizmatlarning turlari — moddiylik asosidagi xizmatlar, ular iste'mol tovarlari qo'lg'aliq(moddiy), moddiy mahsulotlar bilan bog'lic bo'lmagan xizmatlar. ularning berakati insonga yela uning sharoitlariga qaratilgan bo'lib, ularning ishlab chiqarilishi iste'mol bilan q'aliq turadi (nonmoddiy).

Xizmatning foydali ta'siri — asosan, yaratilgan ma'lumotlarning sifat, ijtimoiy va hadiy tasvirning mazmuni bilan belgilanadi.

Yo'riqchi-yul boshlovchi — tarixiy j'nalixobarda tarixlar va ekskursiyalarga hamohlik qilish hamda ularning xavfsizligini ta'minlash uchun kasbiy jihatdan tayyorgulik ko'rgan, O'zbekiston Respublikasi xalqidenti bo'lgan jismoniy shaxs.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YATI

I. Neyoriy-huquqiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - O.: O'zbekiston, 2023. - 80 b.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, 23.09.2020.
3. O'zbekiston Respublikasining "Tuzum to'g'risida"gi Qonuni, 18.07.2019.
4. O'zbekiston Respublikasining "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonuni, 04.08.2015.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari, farmlari va usullari.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3261 sonli Qarori, 09.09.2017-yil.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" PF-60-son Farmoni, 28.01.2022-yil.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xizmat ko'rsatish sohasini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi PQ-4752-sonli Qarori, 15.06.2020 yil.

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti ni tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3152 sonli Qarori, 27.07.2019-yil.

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konseptsyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5349-sonli Farmoni, 0.10.2019 yil.

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sog'lamiy saqlash mahallalarida ta'limning samarasillochligini oshirish va 1989 yodan so'ngi yillarda hozir mavjud bo'lgan kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5690 sonli Farmoni, 7.12.2018-yil.

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tadqiqotni rivojlantirish va kambag'illikni qisqartirishga oid davlat siyosatini tubdan yangi va chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5975-sonli Farmoni, 25.03.2020-yil.

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi faoliyatini oshirish to'g'risida"gi PQ-1602 sonli Qarori, 18.02.2020 yil.

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi ta'limni tubdan rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5611-sonli Farmoni, 15.01.2019-yil.

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ammiyashtirish chora-

tasvirlari to'g'risida'gi PF-5774 sonli Farmoni, 26.01.2020-yil.

15. Sh. Mirziyoyev, O'zbekiston Respublikasi davlat tashqi aloqalaridagi 30-yillik bayramiga bog'liqlangan tashqi munosabatlardagi o'zgarishlar, 31.08.2021.

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Xabarlatnomasi, 2020-yil 24-yanvar.

III. Davrlik, o'quv qo'llanma, ilmiy monoqrafiya va risolalar

17. Бурменко Т. Д. Сфера услуг в экономике. – М., КНОРУС, 2006;

18. Свириденко Ю. П. Сервисная деятельность в обслуживании населения учебное пособие / Ю. П. Свириденко, В. В. Хмелев. Издательско-торговая корпорация «Дашков и КО», 2012;

19. Свириденко Ю. П. Сервисная деятельность учебное пособие / Ю. П. Свириденко, В. В. Хмелев. – Альфа-М: ИНФРА-М, 2011;

20. Свириденко Ю. П., Хмелев В. В. Экономика общественного сервиса. Учебное пособие. – М.: ИНФРА – М, 2012. – 763 с.

21. Кара А. В. Экономика сферы обслуживания / учеб. Пособие для студ. Устрояенный внеш. проф. образования / А. В. Кара, Е. С. Свириденко, В. А. Воронина 6 изд., ред. Л. И. Боровак. — М.: Издательский центр «Академия», 2010;

22. Карнаухова В.К. Сервисная деятельность : учебное пособие / В.К. Карнаухова, Т.А. Крапивская ; под общ.ред. К.М. Краковцова. — Изд. 3-е, исправ. и доп. — Ростов н/Д : Издательский центр «Юрайт» - Феникс, 2010;

23. Н.К.Лямденко, Т.Л.Красина Сервисная деятельность: Учебное пособие./ Самарский государственный институт экономики и промышленности. – Самара, 2008. – 110 с;

24. Дунел, С. А. Теория человеческого капитала: Учебное пособие. СПб.: Изд. СПбГУЭФ, 1996;

25. Ильинская, Э. В. Инвестиции в будущее: образование и новое поколение выпускников. — СПб.: Изд. СПбГУЭФ, 1996;

26. Коршиков, А. В. Истоки и развитие положения теории человеческого капитала / Вестник экономики, 2007, №5;

27. Becker, G. Human Capital, A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education. New York: Columbia University Press, 1964;

28. Ben-Ner, Y. The Production of Human Capital and The Life Cycle of Earnings/ Ben-Ner, Y. N.Y.: L, 1970;

29. Донт В.Д. Социальное партнерство, социальное обеспечение и страхование Учебник и практикум для вузов. – М., Юрайт, 2019;

30. Аронян А.П. Социальное страхование Учебник и практикум для академического бакалавриата. – М., Юрайт, 2019;

31. Ходяков Р.З., Ходякова К.А. Тезис: капиталга investsiya

innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish usuli. Monografiya. "Munhoz so'x", 2021.;

32. Karimova Y.K. Innovatsion iqtisodiyot. Darslik – T.: TDU, 2021-y.

33. Kuznetsov A.L. Введение в маркетинг. Саратов, ТДМУ, 2021.;

34. Kuznetsov A.L. Маркетинг. Учебник, ТДМУ, 2021.;

35. "Xalqaro mahsulotdoshlik menejmenti". D'zbekiston iqtisodiy o'qituvchilarining ilmiy asoslari va muammolari ilmiy tadqiqot markazi. O'quv qo'llanma, 2021.;

36. Alimkhodzhaev M.E. Xalqaro reklama. O'quv qo'llanma, 2021.;

37. Gafurovning H.C., Bakirova A.A. Предприятие предпринимательской деятельности в турции. Учебник. 2021.;

38. Amomboev M., Saytullinov Sh., Nurlaysiyeva X.Z. Fundamentals of tourism. Textbook, 2021.;

39. Salayeva S.R., Umirova D.S. Restoran ishi Darslik. – T.: TDU, 2021-y.;

40. A.Abduravhidov, M.E.Yuldashev. "Turizm iqtisodi. Darslik. – T.: TDU, 2011. – 127 b.

41. D.Q.Abduraxmanov tahriri ustida. Ijtimoiy soha iqtisodiyoti. Darslik. T.: Iqtisodiyot, 2013.;

42. K.D.Axmedjanov. Ichki audit. O'quv qo'llanma, 2019.;

43. Q.K.Abduraxmanov tahriri. ustida. Insof tarixiyoti. Darslik. – T.: "Fit va texnologiyalar", 2013.;

44. S.A.Alishulayev, F.D.Xajiyev, D.Q.Masulajayev. O'zbekistonning iqtisodiy iqtisodiy rivojlanishi strategiyasi. Darslik. «Bakomil byz. media», 2010.;

45. G.Abduraxmanova, D.Rustamov. Insof kapitalini raqamli iqtisodiyot asosida rivojlantirish yo'nalishlari. Monografiya. — Dava Bassin: "GlobeEdit" Publison, 2020. — 127 b.;

46. Физическая физическая культура и спорт: Учебное пособие / Под ред. ред. Кузнецова В.В. – М.: СпортАккадеми Пресс, 2006. – 196с.;

47. Менеджмент и экономика физической культуры и спорт: Учебное пособие для студ. высш. под. учеб. заведения / М.И. Волыкин, В.Е. Кузнецов, М.Е. Кузнецов, С.И. Сабитов. – М.: Издательский центр «Академия», 2010.;

48. Yo'lchashov N.K. Menagement asoslari va biznes reja. O'zbek. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi a'loqasida o'liy o'quv yurtlarining 5320950-darslik/ N.K. Yo'lchashov, S.SF. Yo'lchashov, G.F. Zaxira.;

49. Abdullayev X.P. D'zbekistonda kichik biznes asosida o'liy ta'lim korxonalarining o'zini va tani rivojlantirish yo'llari: monografiya/ X.P. Abdullayev, red. T.T. Jo'rayev. – 2015.;

50. Белкин С. А. Лекции по экономике образования: учебник / С.А. Белкин. — М.: ИАКС Пресс, 2007. — 126 с.;

51. Пискулин, И.А. Реализация модели социального партнерства ССУЗв как условие совершенствования профессиональной подготовки специалистов / И.А. Пискулин, С.В. Кожанникова: Приложение к ежемесячному методическому и научно-методическому журналу «Проблемы профессионального образования», 2005, №1, С. 55-60.

52. Сапаралиев, Ф.С. Становление по обучению и воспитанию граждан – предмет правового регулирования // Советское государство и право. – 1977. – №8. – С. 128;

53. Шаров В.М. Введение в теорию образовательного права. – М., 2002. – С. 54.

54. Щеткина, В.П. Экономика образования: учебное пособие / В.П. Щеткина, И.А. Хромченко, Е.С. Рабунович. — М.: Российское педагогическое агентство, 1998. — 305 с.;

55. Мюффард Д.А. Образовательные инновационность и образовательная правоприменительная практика принятого регулирования в сфере образования [перевод с французского языка] // Право и образование. – 2006. – №4. – С. 125;

IV. Xalqaro tashkilotlar hisobotlari va statistik to'plamlar

56. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumoti.

57. Investitsion huquqlar be'yig'ra xalqaro shartnomalar. – T.: Adolat, 2004. – B.3.

58. EDI Dimensions and Indicators, 2020y.

59. BMT statistika qo'mitasi ma'lumoti, 2017-y.

V. Internet saytlar

www.eureport.com – O'zbekiston yangiliklar,

www.stat.uz – Davlat statistika qo'mitasi sayti;

www.lex.uz – O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlar jilidiy bazasi;

[www/kabar.uz/](http://www.kabar.uz/) – Axborot tahliliy portali,

www.gov.uz – O'zbekiston Respublikasi hukumati portali;

www.zlyoneta.uz – O'zbekiston Respublikasi elektron kutubxonasi,

<http://gazeta.uz/diykqaym-suroloqy/13/s/>

<http://studfile.net>.

MUNDARIJA

	Kiritish	3
1-bob.	Xizmat ko'rsatish sohaslarining iqtisodiy asoslari, xizmatlarning tabiati va mohiyati. Xizmatlarning iqtisodiy ahamiyati	5
1.1.	Xizmat ko'rsatish sohasi tushunchasi	5
1.2.	Xizmat ko'rsatish sohasining ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari	6
1.3.	Xizmatlar sohasi bo'yicha xos xususiyatlar	9
1.4.	Xizmatlar sohasi bo'yicha vujudlashlar	13
2-bob.	Xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat turlarining klassifikatsiyasi	16
2.1.	Xizmatlar bo'yicha tovarlar bo'yicha bo'linishi	16
2.2.	Servis faoliyati turlari va asosiy tamoyillari	18
2.3.	Xizmatlarning asosiy tasnifi	21
2.4.	Xizmatlarning mahalliy-tashkilot uslubi	22
3-bob.	Postindustrial iqtisodiyot sharoitida xizmatlar bozori rivojlanish omillari	27
3.1.	Xizmatlar bozori tuzilishi va shakllanishi	27
3.2.	Xizmatlarni shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar	30
3.3.	Dabobalarida xizmatlar bozori rivojlanish tendentsiyalari	32
4-bob.	Ta'lim xizmatlari bozori va ularni rivojlantirish masalalari	37
4.1.	Ta'limning mazmuni-mohiyati va ta'limga bo'lgan yordam	37
4.2.	Ta'lim xizmatlari tuzilishi	40
4.3.	Ta'lim tizimi shakllanishi va boqilishi	49
4.4.	Ta'lim tizimini rivojlantirishning xarajati	55
4.5.	O'rnatilgan ta'lim tizimini rivojlantirish sharoitlari	62
5-bob.	Inson kapitali va uning zamonaviy iqtisodiyot roli	72
5.1.	Inson kapitalining klassik nazariyasi	72
5.2.	Inson kapitalining shakllanishi va rivojlanishi	73
5.3.	Innovatsion ma'muriyda inson kapitalining rivojlanishi	82
6-bob.	Sog'liqni saqlash xizmatlari bozori	89
6.1.	Sog'liqni saqlash tizimi tamoyillari va rivojlanish dinamikasi	89

6.2.	Sog'liqni saqlash xizmatlarining xususiyatlari	91
6.3.	Sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirish tamoyillari	94
6.4.	Tibbiy xizmatlar ko'rsatish samaradorligi	97
7-hoh.	Ijtimoiy himoya, davlat boshqaruvi xizmatlarini rivojlantirishning asosiy muammolari va tendentsiyalari	101
7.1.	Ijtimoiy soha va tining mahiyati	103
7.2.	Ijtimoiy ta'minot va uning turlari	105
7.3.	Kambag'illikni qisqartirish masalalari	112
7.4.	O'zbekistonda ijtimoiy himo samaradorligini oshirish	115
8-hoh.	Ishbilarmonlik xizmatlari, xususiyatlari va klassifikatsiyasi	122
8.1.	Ishbilarmonlik xizmatlari, ularning mazmuni va mahiyati	122
8.2.	Ishbilarmonlik xizmatlarining o'ziga xos xususiyatlari	123
8.3.	Zamonaviy ishbilarmonlik xizmatlari bozori	126
8.4.	Jahon va O'zbekistonda ishbilarmonlik xizmatlarining rivojlanish tendentsiyalari	128
9-hoh.	Auditorlik va konsalting xizmatlari bozori	137
9.1.	Auditorlik xizmatlari va ularning turlari	137
9.2.	Konsalting xizmatlari va ularning iqtisodiyotdagi o'rnini	139
9.3.	Konsalting xizmat bozori rivojlanish tendentsiyalari	144
10-hoh.	Maliyaviy va sug'urta xizmatlari bozori	147
10.1.	Maliyaviy xizmatlar va ularning xususiyatlari	147
10.2.	Bank xizmatlari	150
10.3.	Sug'urta xizmatlari va va ularning mahiyati	156
10.4.	O'zbekistonda sug'urta xizmatlari ko'rsatish bozori o'g' shakllanishi	161
11-hoh.	Azborot va ko'chmas mulk xizmatlari bozori	165
11.1.	Azborot xizmatlari bozori xususiyatlari	165
11.2.	Raqamli iqtisodiyot sharoitida azborot xizmatlarining o'rnini	168
11.3.	Ijtimoiy tarmoqlarning o'ziga xos xususiyatlari	174
11.4.	Ko'chmas mulk bozori xizmatlari	175
12-hoh.	Dam olish, xushliq va restoran xizmatlari	183

12.1.	Dara chash xizmatlari	183
12.2.	Ke'ngilochlar xizmatlari bozori	186
12.3.	Balalar xordiq xizmatlarini tashkil qilish	189
12.4.	Umumiy ovqatlanish xizmatlari va restoran biznesi	190
13-bob.	Turizm xizmatlari	199
13.1.	Turizm va uning mahiyati	199
13.2.	Turizm xizmatlari va uni rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar	202
13.3.	Zamonaviy turizm xizmatlari	206
13.4.	O'zbekistonda turizm xizmatlarining rivojlanish tendentsyalari	208
14-bob.	Mehmonxona xo'jaligi xizmatlari	217
14.1.	Mehmonxonalar tashkiloti tuzumi va mahiyati	217
14.2.	Mehmonxonalar xizmatlari bozori	218
14.3.	Mehmonxonalar xo'jaligining xususiyatlari	220
15-bob.	Jismoniy tarbiya va sport xizmatlari	228
15.1.	Jismoniy tarbiya va sport xizmatlari mahiyati	228
15.2.	Jismoniy tarbiya va sport xizmatlarining turlari	230
15.3.	O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sport xizmatlarini takomillashtirish	231
	Glossariy	241
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	253

XAXIROVA Gulnora Mirzomadiyevna

**TARMOQLAR IQTISODIYOTI
(XIZMATLAR IQTISODIYOTI)**

Uyqur qo'llanma

Muharrir: M. Jalilova

Maslahat: I.T. Usmonova

Kompyuterdagi tayyorlovchi: G. Il'yosqulova

Beorishga ruxsat etildi 05.02.2024.

Qog'oz tizimi 60x84 №11 ME2S gariborisi

Shartli bosim nisbati 14.5. Nashr tabog'i 10.2

Adadi 200. Uzunlari № 15-12.

«IMPRESS MEDIA» MCHJ huzumatiida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Qushchig'ul k/ohasi, 5-uy.